

ЗМІСТ

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
А. М. Боровик,
Г. В. Боряк,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. П. Коваленко,
В. В. Кривошея,
С. А. Леп'яко,
О. О. Маврин,
Ю. А. Мицик,
Д. М. Никоненко,
А. М. Острянюк,
С. О. Павленко,
В. М. Половець,
К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

І. М. Аліференко,
П. В. Грищенко,
Т. П. Демченко,
О. К. Дубина,
А. Л. Курданов,
В. В. Мельничук,
П. М. Мовчан,
С. М. Мойсієнко,
О. П. Моця,
О. П. Реєнт,
В. М. Тандура
В. М. Тканко,
В. Ф. Чепурний.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Просвіта» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН
України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 11 від 29 травня 2013 р.)

У ГЛИБ ВІКІВ

Пилипенко В. Гімназія справжньої доблесті: ідея лицарської школи у політичній публіцистиці Речі Посполитої середини XVI – середини XVII ст. 3

Адруг А. «Службеник» Лазаря Барановича 8

Попружна А. Поховальна культура козацької старшини за матеріалами журналу «Киевская старина» 16

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

З листування польських королів у період великої Північної війни 1700 – 1721 рр (Публікація Х. Хенрікссона) . . 22

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Федорович А. Чернігівська земська фельдшерська школа (друга половина XIX – початок XX ст.): історія розвитку . . 27

Гагін В. Де розташований літописний Бирин? 34

РОЗВІДКИ

Іваницька С. Чернігівські ліберали та центральні структури партії народної свободи (жовтень 1905–лютий 1917 рр.): від взаємодії до конфлікту 45

Потій Н. Народні будинки у проектах та діяльності земських установ Чернігівської губернії (початок XX ст.) 61

Чуткий А. Історія Київського комерційного інституту як важлива складова вивчення історії регіонів та загальної історії України перших десятиліть XX ст. 68

Пиріг П. Академік Борис Греков: праці та концепції 76

Музика Ю. Д. Л. Мордовець: публіцистична діяльність . . . 80

Кияшко К. Реорганізація єпархіальних жіночих училищ згідно зі статутом 1868 року 86

Тоцька Ж. Внесок «Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа» у розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині 91

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Половець В. Кочубей Ю. М. В. В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К., 2012. – 544 с. 100

о. Мицик Ю. «Мазепіана» «Малоросійського приказу» РДАДА за найсучаснішим описом 103

Дубина О. Що будував Мазепа: Російську імперію чи Україну? (Роздуми над українським перекладом книги про Мазепу) 110

СЛІДАМИ НАШИХ ПУБЛІКАЦІЙ

Поперека Г. Білі плями зими 1708 – 1709 рр. 126

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Чугаєва І. XII Міжнародна студентська наукова археологічна конференція «Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи». 130

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. №1-05/4 журнал «Сіверянський літопис» включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу «Сіверянський літопис»:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

Часопис можна передплатити в будь-якому відділенні зв'язку України.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(438)«15/16»:32.019.51:327

Володимир Пилипенко

ГІМНАЗІЯ СПРАВЖНЬОЇ ДОБЛЕСТІ: ІДЕЯ ЛИЦАРСЬКОЇ ШКОЛИ У ПОЛІТИЧНІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ СЕРЕДИНИ XVI – SEREDINI XVII ст.

Стаття присвячена проектам лицарської школи на українських землях у політичній публіцистиці Речі Посполитої середини XVI – середини XVII ст. Автор виділяє два види розуміння ідеї лицарської школи польськими публіцистами та демонструє зв'язок проектів школи з афінською ефебією.

Ключові слова: Річ Посполита, лицарська школа, політична публіцистика, ефебія.

Ідея лицарської школи з'явилась у суспільно-політичній думці Речі Посполитої у середині XVI ст. На мій погляд, час появи не випадковий. По-перше, незадовго перед цим польська шляхта отримала важливу перемогу у політичній боротьбі з магнатами і закріпила свої виняткові права на управління державою. По-друге, у середині XVI ст. стало очевидним, що старий король Сигізмунд Август не залишить нащадків і державі доведеться перебудовуватися після його смерті. А це у свою чергу значно посилило стану консолідацію шляхти і спровокувало активне доосмислення/ переосмислення ролі та функцій шляхти у польському суспільстві. По-третє, ставала все очевиднішою низька боєздатність шляхетського війська – посполитого рушення. Ще більшої актуальності ідеї лицарської школи додавала постійна татарська небезпека, що нависла над українськими землями у складі Польського королівства/ Речі Посполитої.

Простим і очевидним способом оборони від татарських нападів видавалася побудова на південно-східному прикордонні (на Поділлі) мережі фортець. Тим більше, що, принаймні, два приклади активного функціонування такої оборонної лінії польським інтелектуалам були відомі. Перший – limes – мережа фортець на окраїнах Римської імперії (найближчою географічно була лінія у Дакії). Другий – засічна лінія Московії на південно-західних кордонах. Москва досить швидко налагодила дієвий захист проти татарських нападів. Так, перший розпис полків для оборони прикордоння відбувся вже 1512 р. Він регламентував прикордонну службу на першій лінії оборони по ріках Ока та Угра. А вже на початку 30-х рр. XVI ст. склалась досить стійка система оборонних заходів на південній «україні» царства. У 1540-х рр. була створена нова лінія оборони, і лінія по Оці стала запасною¹.

У польських політичних реаліях середини XVI ст. створення такої оборонної лінії було надважким завданням, адже вимагало призначення шляхтою нових податків на побудову фортець. Замість цього шляхта вирішила перекласти усі турботи про оборону південно-східного кордону на плечі монарха і закріпила цей обов'язок у *роста conventa* – угоді, яку новообраний король укладав із шляхетським загалом.

У таких обставинах польські інтелектуали почали шукати вихід, який міг би узгодити нехтіть шляхти до військової служби і війни та обов'язок шляхетського стану

© Пилипенко Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, викладач Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського ЧНПУ.

ставати до війська у часи небезпеки і захищати свою державу. Виходом могла стати ідея лицарської школи, що виникла у середині XVI ст. у польській політичній публіцистиці. Вважається, що її автором був відомий польсько-український філософ Станіслав Оріховський-Роксолан, який писав про неї у промовах «Про турецьку загрозу» та «Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу». Створення на українських землях лицарської школи для шляхетської молоді в Оріховського було нерозривно пов'язано із нагальною потребою оборони цих країв від татарсько-турецької загрози. «Відбудуй її [Україну. – **П.В.**] і порятуй мешканців, які уникли ворожого меча»², – закликає автор короля. Саму ж Україну (у Оріховського – Русь) автор називає гімназією справжньої доблесті³. Роксолан пропонував розділити всі воєводства на кілька частин, щоб вони по черговому несли сторожову службу на кордоні. Така схема, на думку автора, матиме, окрім ефективного захисту держави, відразу кілька переваг. По-перше, посполиті люди відпочинуть від податків. По-друге, молодь призвичаїться до військової служби і буде утримуватись від крайніх розкошів. Батьки завжди будуть уважно добирати для своїх дітей коней, зброю та слуг. Зрештою, військова амуніція завжди буде знаходитись вдома у шляхти, адже вони «певні будуть, що через три чи там чотири роки згідно з чергою повернуться до них служба»⁴. На цьому пропозиції Оріховського закінчуються. Надалі автор лише повторює заклики до монарха про необхідність оборони Русі. Про лицарську школу, як таку, Оріховський не пише, але В. Шевчук бачить у «Напученні» «чи не перший у XVI ст. проект державного піднесення України під керівництвом просвіченого польського монарха»⁵. На мою думку, таке твердження є перебільшенням, адже Роксолан нічого не писав, принаймні у «Напученні», про відновлення української державності у будь-якій формі. У фокусі уваги автора була лише оборона краю.

Представниками цього напрямку у розумінні лицарської школи були львівський архієпископ Ян Димітр Соліковський⁶, поети Мартин Пашковський⁷ та Войцех Кіцький. Всі вони належали до різних інтелектуальних кіл: Соліковський – представник політичної еліти держави, один з найвищих сановників Речі Посполитої; Пашковський – малопольський поет, який працював у Кракові і багато писав про безпеку від татар і турків; Кіцький – представник добромільського культурного кола Яна Щасного Гербурта. Всі їх об'єднувала турбота про Україну, хоча й кожного з різних позицій. Всі вони використовували ідею лицарської школи. Але жоден з них не писав про школу як про організацію з окремою структурою та своїми правилами. Для них лицарська школа, як мені видається, була лише образом, який використовувався, щоб критикувати недієву оборонну систему Речі Посполитої та небажання шляхти йти до посполитого рушення. Соліковський писав: «Рушення не всім подобається і іноді є навіть небезпечним», але «наша шляхетська повинність – захитати Річ Посполиту»⁸. Саме тому шляхта повинна служити. Так вона зможе виконувати шляхетську повинність, тим більше, що, на переконання автора, «більше молоді шляхти було вбито при кухлі, ніж у військових виправах». «Шляхтич» вважає, що Україна буде «рицарською школою» для шляхти. Про службу у війську як про лицарську школу писали Пашковський⁹ та Кіцький.

Значно більше уваги реформуванню армії і створенню «лицарської школи», хоча й не використовував таких означень, надав у трактаті «Про покращення республіки» (*De Republica emendanda*) Анджей Фрич Моджевський. Свої роздуми автор почав із твердження, що посполите рушення – загальне ополчення, до якого шляхта, як лицарська верства, була зобов'язана ставати у часи небезпеки, є недієвим, а оборона держави – ненадійна. Щоб запобігти цьому, слід почати з підготовки молодих шляхтичів до війська. Молоді не повинні сидіти без діла, їм потрібно готувати до служби. Організувати і слідкувати за цим процесом повинні досвідчені військові, що будуть найматися за публічні кошти. Молоді шляхтичі повинні виконувати значну кількість фізичних вправ. Окрім цього, майбутні вояки повинні були навчитись користуватися різними видами зброї, освоїти основи стратегії і тактики ведення війни. Загалом, цілий розділ третьої книги автор присвятив опису знань і умінь, які повинна набути молодь за час підготовки. Своєрідною демонстрацією набутих умінь мали стати військові ігри, на яких шляхетські сини змогли б показати все, чого навчилися. Кращих на іграх повинен нагороджувати воєвода. «Не повинні залишатись осторонь оборони держави і дорослі шляхтичі, їх щороку потрібно відсилати на кордон, щоб вони там служили і набиралися досвіду», – зазначає автор¹⁰.

Таким чином, уже на самому початку існування ідеї лицарської школи намітились два види її розуміння. Перший напрямок представляв Ст. Оріховський, котрий писав про Україну-Русь як про гімназію доблесті. Я вважаю, що в цьому випадку ми маємо справу лише із розумінням військової справи як лицарського заняття, яким повинні займатися лише шляхтичі. У такому разі будь-яке військо є гімназією доблесті і лицарською школою. А те, що у Оріховського такою школою є Україна-Русь, то це виникає з патріотичних настоїв автора, якого насправді щиро турбувала доля рідного краю. Другий напрямок представляв А. Моджевський, для якого лицарська школа – публічна організація, яка має чітку структуру, утримується за державний кошт, контролюється державою і виконує важливу функцію з підготовки молодого покоління шляхти до військової служби. А розташовуватися школа повинна на найбільш небезпечних землях Польського королівства – на Русі. Через всю польську політичну публіцистику середини XVI – середини XVII ст. (ту її частину, яка присвячена військовим справам) прослідковуються визначені два мотиви.

Ідеї лицарської школи виринали у різних виглядах у творах багатьох письменників. Зазвичай згадки про школу межували із критикою посполитого рушення. Так, Станіслав Сарніцький альтернативою рушенню вважав постійне затяжне (професійне наймане) військо. Відмовившись від використання посполитого рушення, Сарніцький все ж таки хотів використати шляхту для оборони держави, тому виступив із пропозицією сталої військової повинності шляхти, а не її участі у неефективному рушенні. У цьому контексті автор вважав, що шляхту слід використовувати в обороні, хоча від рушення відмовитись. Тому у своєму трактаті Ст. Сарніцький звертав особливу увагу на військову підготовку молоді шляхти, на запровадження школи верхової їзди, фізичної муштри, навчання плавання. В цьому простежується спільність його поглядів з проектами Моджевського¹¹.

Але справжнім апологетом заснування справжньої лицарської школи на українських землях став київський католицький єпископ кінця XVI ст. Юзеф Верещинський. Його численні проекти користуються великою популярністю серед українських та польських істориків. Його називають утопістом, мрійником, йому навіть приписують авторство проектів відновлення української державності¹². Київський владика написав кілька творів на згадану тему, у яких розвивав ідеї адміністративно-територіальної організації українських воєводств з метою покращити оборону Речі Посполитої. Найповніше ідея лицарської школи розкрита автором у творі «Publika» (1594 р.). Верещинський пропонує створити на Задніпров'ї рицарську школу, куди б з'їжджалася шляхетська молодь з усієї Речі Посполитої. Автор просто засипає читача пропозиціями щодо наповнення школи: це і молоді шляхтичі, і місцеве населення, яке буде служити тут за визначену плату, і вибранецьке військо. Біскуп відразу пропонує створити 10-тисячне військо для оборони кордону (порівну гусарів і козаків), але на випадок крайньої потреби погоджується на п'ятитисячне. Автор детально розробив шляхи фінансування «рицарської школи» і війська при ній. Та головною ідеєю твору було створення на Задніпров'ї рицарського ордену хрестоносців, за прикладом мальтійських рицарів, які б були надійним щитом Польщі. У такому ордені сам Верещинський погодився доживати життя¹³. За оцінкою Ст. Тарновського, саме в заклик створення ордену «апостольська ревність і проповідницький дух якнайкраще поєдналися з рицарським духом біскупа»¹⁴.

Проекти Верещинського розвивав Пьотр Грабовський – священик з Малопольщі. У своєму творі «Zdanie syna kogonnego» автор повторив ідею лицарської школи для молоді шляхти. Згідно з пропозицією ксьондза, шляхтичі, які не досягли 30-літнього віку, повинні відбувати службу на українських територіях, зокрема на Поділлі. Таким способом прикордоння можна обороняти без витрати коштів з казни, лише своїми силами¹⁵.

Можна припустити, що Верещинський зі своїми проектами лицарської школи набув певної популярності у середовищі польської шляхти, адже більше ніж за 10 років після публікації «Publika» на його авторитет посилався анонімний автор коротенької брошури «Votum szlachcica pisane na seymiki u seym rokvi Pańskiego 1606». Критикуючи посполите рушення за неефективність, анонім черговий раз озвучує пропозиції, які

вже «висіли у повітрі»: закласти військову казну в кожному воєводстві, не відсилати щорічний податок Риму, а використовувати його на оборону. Автор посилається на твори Верещинського і закликає створити лицарську школу для шляхетської молоді, яка б теж захищала державу від татар¹⁶.

Окресливши підходи до розуміння лицарської школи у польській суспільно-політичній думці, спробую дати відповідь на запитання про коріння ідеї. На мою думку, ідея створити спеціальну організацію для підготовки молодих шляхтичів до служби у війську була модифікацією афінської ефебії – спеціальної військово-освітньої установи для молоді, що готувала юнаків до дорослого життя. Звісно, соціальні та військові реалії середини XVI ст. змушували польських інтелектуалів шукати вихід із майже патової ситуації у справі оборони держави. Лицарська школа була способом і захистити державу, і виконати шляхетський обов'язок, і підготувати молодих воєнків. Таким чином, вона могла виконувати важливу соціальну функцію, адже давала можливість шляхті продемонструвати своє шляхетство і мала б велике військово-значення. Окрім того, ідея школи була «освячена» античною традицією, що у культурному середовищі Ренесансу улеглітмлювало її існування.

Традиції афінської ефебії були відомі у Польському королівстві, адже найповніше вони описані Аристотелем у «Афінській політії» та Ксенофонтом у «Кіропедії» (Виховання Кіра). Порівняння устрою лицарської школи у проектах публіцистів та того, що відоме про ефебію, розкриває ще більше спільних сторін обох установ. Перш за все, ефебія і школа були розраховані на молодь. Для законнонародженого громадянина Афінської республіки участь у ефебії була обов'язковою умовою отримання ним усіх громадянських прав – своєрідною ініціацією, переходом від стану ефебів (юнаків) до стану повноправних громадян. Польські публіцисти хотіли, щоб шляхетська молодь, яка не пройшла служби у лицарській школі, теж була обмежена у своїх правах – пропонувалося заборонити одружуватись. Зближувала ефебію та школу і тривалість служби – по 2 роки. Ще однією спільною рисою був офіційний характер служби в обох установах: їх влаштовувала держава за державні кошти і вона ж платила вчителям (наставникам), які там працювали. Аристотель детально описує функції керівників ефебії та оплату їх праці¹⁷. Натомість Моджевський лише зазначає, що керувати школою повинні досвідчені жовніри. У проектах польських публіцистів досить детально були описані навички і вміння, якими повинні оволодіти молоді шляхтичі. Це – використання різних видів зброї, артилеристське вміння, верхова їзда, основи тактики та стратегії ведення бойових дій тощо. Для навчання запрошувались різні вчителі. Схожий набір предметів був у ефебів, але давні греки вчили ще філософію. Набір «навчальних предметів» у школі виглядає суто практичним, тому стверджувати, що польські письменники списали його у Аристотеля чи Ксенофонта, було б перебільшенням. Але не помітити схожості неможливо. У лицарській школі, як і в ефебії¹⁸, постійно повинні були влаштовуватися змагання між її учасниками, а кращих, на думку Моджевського, мав нагороджувати воєвода. Школа, за прикладом ефебії, повинна була охороняти кордони держави. Аристотель пише, що ефеби несли прикордонну службу, перебуваючи увесь час на сторожових постах. На час служби ефеби звільнялись від решти обов'язків. Польська лицарська школа згадувалась лише у контексті оборони державного кордону Польського королівства/ Речі Посполитої.

Отже, ідея лицарської школи у суспільно-політичній думці Польського королівства/ Речі Посполитої існувала у двох варіантах. Перший – лицарська школа як символ, як літературний топос. У такому разі будь-яке військо є лицарською школою для шляхетської молоді, адже обов'язок шляхти як лицарського стану – захищати власну державу від зовнішнього ворога. Яскравим представником цього напрямку суспільної думки є Станіслав Оріховський-Роксолан, який називав Русь (Україну) гімназією справжньої доблесті. Ідею Роксолана продовжили Ян Димітр Соліковський, Мартин Пашковський, Войцех Кіцький. Для них характерний ідеалістичний підхід до проблеми створення лицарської школи. На протигагу традиції, яка тягнулась від Оріховського, інший підхід, назву його прагматичним, пропонував чітку структуру лицарської школи. Засновником прагматичного напрямку є Анджей Фрич Моджевський. Він детально розробив устрій школи, окреслив обов'язки усіх учасників, визначив уміння, які

повинна отримати шляхетська молодь. Ідеї Моджевського розвинув Юзеф Верещинський. Для представників другого напрямку лицарська школа – реальна державна установа. На мою думку, у проєктуванні школи/ кампусу Моджевський, Верещинський, Грабовський були натхненні афінською ефебією – давньогрецькою військово-освітньою установою, у якій служили юнаки 18-20 років.

1. Каргалов В. В. На степной границе (Оборона «крымской украины») Русского государства в первой половине XVI столетия. – М.: Наука, 1974. – С. 41, 81, 101.
2. Оріховський С. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу // Українські гуманісти епохи Відродження: антологія. У 2-х ч. – К.: Основи, 1995. – Ч. 1. – 1995. – С. 25.
3. Оріховський С. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу... – С. 31.
4. Оріховський С. Напучення королеві польському Сигізмунду-Августу... – С. 32-33.
5. Шевчук В.О. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI-XVIII ст.. – Книга 1. – К.: Грамота, 2007. – С. 133.
6. Kotarski E. Publicystyka Jana Dymitra Solikowskiego. – Toruń: TNT; Poznań : Państwowe Wydaw. Naukowe, 1970. – 197 s. – (Prace Wydziału Filologiczno-Filozoficznego. – Т. 22. – З. 1.)
7. Kuran M. Marcin Paszkowski – poeta okolicznościowy i moralista z pierwszej połowy XVII wieku. – Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2012. – 664 s.
8. Votum szlachcica polskiego Ojczyznę wiernie miłującego, o założeniu skarbu Rzeczypospolitej i o obronie krajów ruskich, napisane od autora roku 1589. a teraz między ludzi podane. Kraków 1596. / Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. – Kraków, 1859. – S. 9.
9. [Zadora] Traktat de offensive bello: abo Uprzejme zuczliwe Wiernego Polaka do wŹbch Obywatelów Koronnych podanie do Rządu y gotowey potężności w Rzeczypospolitej. – В. m. dr., 1613
10. Modrzewski A. O poprawie Rzeczypospolitej. – Warszawa: Państw. Instytut Wydawniczy, 1953. – S. 322-323.
11. Sikorski J. Księgi hetmańskie Stanisława Sarnickiego na tle piśmiennictwa wojskowego w Polsce XVI wieku // Studia i materiały do historii wojskowości. – 1966. – Т. XII. – S. 47.
12. Шевчук В.О. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI-XVIII ст... – С. 160.
13. Wereszczyński J. Publika ... [] // Pisma polityczne ks. Józefa Wereszczyńskiego. – Kraków: nakł. Wydawnictwa Biblioteki Polskiej. – 1858. – S. 15.
14. Tarnowski St. Pisarze polityczni XVI wieku; wstępem i przypisami opatrzył Bogdan Szlachta. – Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej: Księgarnia Akademicka, 2000. – S. 543.
15. Grabowski P. Zdanie syna koronnego o pięciu rzeczach Rzeczyp. polskiej należących. – Kraków: Wydaw. Biblioteki Polskiej, 1858. – 109 s.
16. Votum szlachcica pisane na seymiki y seym roku Pańskiego 1606. – В. m. dr. – 1606.
17. Аристотель. Афинская политика. – 42, 3.
18. Аристотель. Афинская политика. – 42, 4; Ксенофонт. Киропедия. – М.: Наука, 1976. – С. 30.

Статья посвящена проектам рыцарской школы на украинских землях в политической публицистике Речи Посполитой середины XVI – середины XVII вв. Автор выделяет два способа понимания идеи рыцарской школы польскими публицистами и демонстрирует связь школы с афинской эфебией.

Ключевые слова: Речь Посполитая, рыцарская школа, политическая публицистика, эфебия.

The article is dedicated to projects of knight's schools on Ukrainian lands in political publicism of the Polish-Lithuanian Commonwealth mid XVI – mid XVII c. The author distinguishes two ways of understanding the idea of knight's schools by Polish publicists and demonstrates the connection of these projects with Athens Epehebia.

Key words: the Polish-Lithuanian Commonwealth, knight's schools, political publicism, Epehebia.

«СЛУЖЕБНИК» ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА

Стаття присвячена «Служебнику» Лазаря Барановича 1665 р. – рукописній книзі з ілюстраціями в техніці акварелі, створеній у Новгороді-Сіверському.

Ключові слова: рукописна книга, Служебник, Лазар Баранович, акварель, Новгород-Сіверський.

Рукописні книги з'явилися у Чернігові і Придеснянському краї ще за доби Київської Русі. У Чернігові тоді велося літописання, почали діяти бібліотеки. Перші відомості про зібрання книг у Чернігові відносяться до XI ст. З того часу відома бібліотека чернігівського князя Святослава Ярославича (сина Ярослава Мудрого), яка містилася у Єлецькому монастирі і складалась із книг релігійного і світського змісту. У XII ст. заснована бібліотека чернігівського князя Святослава Давидовича, відомого ще як Микола Святоша. Згідно з Києво-Печерським патериком, князь Святослав у 1116 р. став ченцем Києво-Печерського монастиря і перевіз туди із Чернігова свою бібліотеку. До її складу входили книги з філософії, історії, географії слов'янською, латинською, давньогрецькою та давньоєврейською мовами. В пізніші часи книгозбірні були в монастирях і церквах, а також у навчальних закладах, зокрема у Чернігівському колегійумі [21, С.61 -62]. Традиція писання книг продовжилась на Чернігівщині і після часів Київської Русі. На думку П. М. Жолтовського, Лавришівське Євангеліє з бібліотеки Чарторийських у Кракові (походить із Білорусі), можливо, пов'язане з новгород-сіверським мистецьким осередком XIV ст.. [7, С. 322]. Це свідчить про неперервність традицій художньої творчості.

У зв'язку з розвитком друкарства мистецтво рукописної книги у другій половині XVII ст. починає відігравати допоміжну роль. У другій половині XVII ст. в Україні одночасно існували і розвивалися рукописна і друківана книги. Між ними постійно відбувалися взаємовпливи. Друкована книга перейняла вигляд рукописної книги, принцип та елементи оздоблення. Свідченням цього є рукописний «Служебник» чернігівського архієпископа Лазаря Барановича 1665 р., який нині зберігається в Державному історичному музеї в Москві Російської Федерації (Синод., 271). Дослідники звернули на нього увагу ще в XIX ст. Мабуть, перша публікація про «Служебник» побачила світ на сторінках «Черниговских епархиальных известий». У ній говориться, що редакція видання отримала опис цієї книги. Хто є автором опису, не вказано. Перераховано головні статті книги про різні служби і вказано, коли і які слова треба мовити. Згадуються деякі елементи оздоблення, оприлюднені деякі записи на берегах сторінок [19, С. 332 – 337]. «Служебник» Л. Барановича потрапив до опису слов'янських рукописів Московської синодальної бібліотеки, який побачив світ 1869 р. [4, С. 112 – 128]. У своїх працях кінця 1950-х – початку 1960-х років Я. П. Запаско зауважив, що зразком рукописної книги, в якій впливи гравюр друкованих видань були зведені до мінімуму, є «Служебник» Л. Барановича 1665 р. На думку дослідника, в оздобленнях «Служебника» виразно виступають елементи бароко. За багатством фарб та майстерністю оздоби нагадують кращі зразки рукописного мистецтва кінця XVI – початку XVII століть. Оpubліковано одну заставку з цієї книги [9, С.136 – 137; 11, С. 92 – 93]. У пізнішому виданні Я. П. Запаско помістив бібліографічний опис

© Адруг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства, доцент Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Член Національної спілки художників України та Національної спілки краєзнавців України.

«Службника» Л. Барановича, а також фото двох заставок і мініатюри «Освячення прапора» [10, С.427 – 429].

Г. Н. Логвин у своїх книгах про культурну спадщину сіверянського краю звернув увагу і на «Службник» Л. Барановича. Він наголошував, що в ілюстраціях до цієї книги досить точно відтворена побутова обстановка того часу. На титульному аркуші, на думку автора, зображений Спасо-Преображенський собор XII ст. Новгород-Сіверського у тому вигляді, якого він набув після відбудовчих робіт XVII ст. На якій підставі зроблено такий висновок, не вказується. Г. Н. Логвин виділив із ілюстрацій мініатюру «Освячення прапора». Він висловив припущення, що дія в композиції відбувається всередині новгород-сіверського Спасо-Преображенського собору. А серед зображених осіб дослідник побачив гетьмана І. Брюховецького, полковника та осавула з прапором. Автор відзначив різний характер заставок і припустив, що їх міг виконати один із новгород-сіверських іконописців. У цілому ж, на його думку, це одна із кращих рукописних книг того часу [15, С.139 – 141; 16, С. 167, 171; 14, С.114 – 115]. У дослідженні про давню українську книжкову мініатюру Г.Н. Логвин лише згадав, що «Службник» Л. Барановича – єдина книга того часу, оздоблена мініатюрами високого художнього рівня. Подана кольорова ілюстрація композиції «Освячення прапора» (деталь) [13, С.172].

На мініатюрі «Службника» звернув увагу П. М. Жолтовський, який зазначив, що поряд з традиційними церковними композиціями є малюнки історичного і побутового змісту. Він виділив мініатюру «Освячення козацької корогви» (прапора) та «Освячення води». Зображення єпископа він назвав «безсумнівним портретом Л. Барановича». На його переконання, гетьман з булавою наділений портретними рисами Богдана Хмельницького, а особливості інтер'єру в мініатюрі художнику нав'язав давньоруський Спасо-Преображенський собор Новгород-Сіверського монастиря або Спасо-Преображенський собор у Чернігові. Мабуть, П. М. Жолтовський назвав ці храми тому, що вони присвячені святу Преображення, і в іконостасі в намісному ряду була відповідна ікона. Дослідник відзначив, що оволодіння до певної міри світлотінню та прийомами перспективи було безумовним успіхом в опануванні реалістичною мистецькою мовою. Подається чорно-біле фото композиції «Освячення прапора» [6, с.313 – 314; 8, С.230 – 232]. С. Зінченко подав опис «Службника» і повторив думки Я. П. Запаска з посиланням на його дослідження про українські рукописні книги, опубліковані в 1995 р. [12, С.271 – 272]

Отже, «Службник» Лазаря Барановича привертав увагу дослідників починаючи з XIX ст. Автори перших публікацій описали книгу в загальних рисах щодо літературного змісту та елементів оздоблення. Із дослідників XX ст. до вивчення цієї пам'ятки звертались Я. П. Запаско, Г. Н. Логвин, П. М. Жолтовський. В опублікованих працях вони засвідчили наявність барокових рис в оформленні книги, відзначили, що впливи друкованих видань зведені до мінімуму. Г. Н. Логвин вважав, що на титульному аркуші знизу зображено Спасо-Преображенський собор Новгород-Сіверського XII ст., відбудований в XVII ст. Л. Барановичем. Я. П. Запаско ж стверджував, що зображено Успенський собор Києво-Печерської лаври. Обидва дослідники не пояснили, на якій підставі зроблено такі висновки. Г. Н. Логвин вважав, що дія в мініатюрі «Освячення прапора» відбувається всередині Спасо-Преображенського собору в Новгороді-Сіверському. А серед зображених осіб вбачав гетьмана І. Брюховецького, порівнюючи із його зображенням у Літопису С. Величка 1720 р.

На основі викладеного постають такі завдання. Перш за все, необхідно подати на основі джерел матеріальну характеристику «Службника». Докладніше висвітлити історію створення книги, її життя і місцезнаходження. Важливими є питання атрибуції – датування, авторства тексту та його написання і художнього оздоблення. Необхідно з'ясувати, яка ж споруда відтворена на титульному аркуші. Варто розглянути, що ж за прапор зображений на мініатюрі «Освячення прапора (корогви)». Перевірити міркування дослідників щодо зображених осіб і зіставити їх із достовірними зображеннями історичних діячів. Розглянути, чи справді сцени в мініатюрах «Службника» відбуваються у Спасо-Преображенському соборі Новгород-Сіверського. Виникає

потреба звернути увагу на іконографічні особливості композиції «Зішестя святого Духа» та інших малювань.

«Службник» Лазаря Барановича являє собою книгу розміром 31 x 18,5 см. Обсяг книги становить 274 аркуші (5 аркушів першого рахунку та 269 аркушів другого рахунку). Текст писаний напівустановом. Це робилося зазвичай гусячим пером спеціальним чорнилом. Мініатюри і оздоби виконані пензликом акварельними фарбами, як і весь текст на папері. Оправа книги зроблена з дошки і обтягнута шкірою. По шкірі на верхній палітурці золотим тисненням відтворено в центрі розп'яття, а в кутах розміщені зображення євангелістів [10, С.427]. Згідно з тодішньою практикою, поряд з переписувачем тексту працювали художники. Часто це були іконописці, які малювали мініатюрні композиції, заставки, кінцівки та ініціали.

На титульному аркуші «Службника» всередині рамки зроблено напис щодо змісту книги. «Службник святителські имяя в себе божественныя литургия Иоанна Златоуста: Василия Великого: и Григорія Двоєслова, и прочии последования церковных вещей архіерею належацих. Написан благословенієм преосвященного господина отца Лазаря Барановича. Новгородського и всего Севера, в монастыру всемилостивого Спаса Новгородка Северского Року 1665 месяца августа 6». Як сказано в заголовку, «Службник» був написаний в Спасо-Преображенському монастирі в Новгороді-Сіверському з благословення і для Лазаря Барановича. Через деякий час книга стала належати Дмитру Тупталу (Ростовському). Про це свідчить напис на звороті чільної дошки обкладинки, а також примітки і приписки на сторінках книги, зроблені рукою святителя. Відомо, що в 1699 – 1701 роках Дмитро Туптало служив у Новгороді-Сіверському в Спасо-Преображенському монастирі ігуменом. У 1702 р. його призначено ростовським митрополитом. Таким чином «Службник» потрапив до Росії. Після смерті Дм. Туптала було зроблено опис речей і книг, якими користувався святитель за життя. Серед списку «келейних» книг є і рукописний «Службник» Л. Барановича [18, С.57]. Згодом він надійшов до бібліотеки Московської синодальної друкарні. У 1920 р. разом з книжковою колекцією згаданої бібліотеки «Службник» Л. Барановича потрапив до зібрання Державного історичного музею в Москві, де зберігається й нині [10, С. 429].

Як сказано в заголовку «Службника», він був написаний в Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирі. Цим засвідчено місцеве походження пам'ятки. В той час саме в Новгороді-Сіверському була резиденція Лазаря Барановича. Він прийняв хіротонію 8 березня 1657 р., але до 1659 р. єпископську кафедру в Чернігові займав Зосима Прокопович. Тому Л. Баранович більше 10 років перебував у Новгороді-Сіверському. В 1667 р. він став архієпископом. Ще у Новгороді-Сіверському Л. Баранович заснував культурний осередок. Відомо, що в 1666 р. він їздив до Москви. У складі його почту був іконописець Григорій. Є всі підстави говорити про те, що написали «Службник» і виконали оздоблення та мініатюри місцеві майстри. Можна припустити, що в цих роботах міг брати участь і згаданий Григорій. У заголовку «Службника» сказано, що він був написаний 6 серпня 1665 р. з благословення архієпископа Лазаря Барановича. Але на той час він ще не був архієпископом. Цей різнобіг можна пояснити тим, що заголовок на титульному аркуші зроблено через деякий час після закінчення роботи над книгою у вказаний термін. Отже, «Службник» Лазаря Барановича створений місцевими майстрами у другій половині 1665 р. у Новгороді-Сіверському.

Оздоба «Службника» складають композиція з рамкою на титульному аркуші, 9 мініатюр, 20 заставок, ініціали і кінцівки. Титульний аркуш забарвлений і має архітектурну рамку з уже цитованим написом про зміст книги. Він вміщений на четвертому аркуші першого рахунку. Композиційна площа титульного аркуша поділена горизонтальними і вертикальними лініями на реєстри. У долішній частині в центрі зображено Успенський собор Києво-Печерської лаври. Думку про Новгород-Сіверську споруду треба відкинути одразу, бо обабіч храму бачимо постаті Антонія і Феодосія Печерських. Їх зображували зазвичай на титульних аркушах київських видань поряд з Успенським собором Києво-Печерської лаври. Художник, який працю-

вав у Новгороді-Сіверському, орієнтувався на попередні книги переважно київського друку. Варто назвати видання, в яких заголовки віддруковано в одній і тій же рамці із зображенням Успенського лаврського собору, близького до такого ж у «Служебнику» Лазаря Барановича. Це – «Агапит, диакон. Царю Юстиниану... главизны поучительны» 1628 р., «Номоканон си ест законоправилник» 1629 р., «Парамифия сиреч утешительния молби» 1654 р. та «Акафісти» 1636 р. Взірцем для зображення Успенського собору Києво-Печерської лаври могла слугувати також гравюра на титульному аркуші (гравер Ілля) першого друкованого видання «Патерика или отечника Печерского», який побачив світ у друкарні Києво-Печерської лаври 1661 року. Це – найвидатніше, з поліграфічного погляду, видання лаврської друкарні другої половини XVII ст. Впадає в очі відтворення трикутних фронтонів, що завершують прясла на західному фасаді храму в обох книгах. Також на титульному аркуші «Служебника» є зображення Ісуса Христа, Богоматері, Іоанна Предтечі (Деїсус), апостолів Петра і Якова, святих Іоанна Златоустого і Василя Великого. Апостол Петро від 12 апостолів, а Яків (брат Господній) – від 70 апостолів. Яків склав Божественну літургію, яка стала основою літургії Василя Великого та Іоанна Златоустого. Мабуть, цим і пояснюється поява постаті Якова на титульному аркуші «Служебника». Композиція на титульному аркуші «Служебника» Лазаря Барановича у загальних рисах близька до гравюр на титульних аркушах «Служебника» 1637 р. із друкарні львівського братства та іншого «Служебника», що побачив світ у львівській друкарні Михайла Сльозки 1646 р.

У новгород-сіверській книзі вміщено 9 мініатюр, виконаних на розмір сторінки в техніці акварелі. З-поміж них можна виділити зображення трьох святих – Іоанна Златоустого, Василя Великого та Григорія Двоєслова. Іоанн Златоустий представлений на звороті 5 аркуша другого рахунку в саккосі і омофорі. Лівою рукою він тримає книгу перед собою, а правою благословляє. На рівні шиї з обох боків напис – Іоанн Златоустий. Фігура представлена на тлі споруд якогось абстрактного міста. Вся композиція обведена лінійною рамкою. Над нею напис рукою Дмитра Туптала: «не возглаголют уста моя дил человеческих, за словеса у стен твоих аз сохраних пути же стоки». (Пс. 16,4). Цитовані слова слугують коментарем до зображення.

На звороті 44 аркуша другого рахунку виконана композиція «Василій Великий». Подібно до попереднього малювання постать представлена на тлі урбаністичного пейзажу. Зверху на березі зроблено напис рукою Дм. Туптала: «елико велик еси, толико смиряй себе, и пред Господом Богом обрящеши благодать» (Сирах. 3.18). Внизу Дм. Туптало залишив напис: «а иже сотворит и научит, сей велій наречется в царствіи небесном» (Матф. 5.129). Подібно представлений Григорій Двоєслов на звороті 74 аркуша другого рахунку. Зображення авторів літургій Іоанна Златоустого, Василя Великого та Григорія Двоєслова в «Служебнику» Лазаря Барановича наслідують зображення святих у друкованих «Служебниках», починаючи з такого ж видання, що побачило світ у Стратинській друкарні Ф. Балабана 1604 р. У книзі із Новгород-Сіверського фігури святих постають на тлі урбаністичного пейзажу, а у виданні із Стратина бачимо невеликий позем з рослинами. Варто відзначити також незначні відмінності у композиційній побудові. В книзі зі Стратина Іоанн Златоустий тримає книгу в піднятій лівій руці, а в рукописній книзі вона притиснута до грудей. З тих самих дощок зображення святих були відтворені у київському «Служебнику» 1620 р., адже обладнання друкарні зі Стратина перейшло до Києво-Печерської лаври. Згадувані зображення можна також побачити в «Служебнику» 1637 р. із друкарні львівського братства, в «Служебнику» 1646 р. із львівської друкарні Михайла Сльозки та в київському виданні цієї ж книги 1639 р.

Композиція «Зішестя Святого Духа на апостолів» вміщена на звороті 111 аркуша другого рахунку. Сцена представлена всередині храму чи просто якоїсь споруди. На першому плані півколом сидять 12 апостолів. У центрі сидить Богомати з піднятими догори руками. Вгорі Святий Дух у вигляді голуба, від якого донизу йдуть язички полум'я. В XVII ст. таке зображення «Зішестя Святого Духу на апостолів» стало звичним. Перші ікони з такою композицією з'явилися у кінці XVI ст. Для прикладу можна назвати ікону із села Сколе, яка нині зберігається у Національному музеї імені Андрея Шептицького у Львові.

Композиція «Посвята в іереї» виконана на звороті 209 аркуша другого рахунку. Я. П. Запаско назвав її «Посвята в архіереї» [10, С.429], а А. В. Горський і К. І. Невоструєв – «Посвячення на нижчу ступінь кліру» [4, С.124] і, здається, мають більше підстав для такого твердження. Дія відбувається всередині храму перед іконостасом, який має три ряди (чини) ікон і проглядає між двома колонами з коринфськими капітелями. Угорі над колонами зображення завершує декоративна композиція з рослинних елементів. Вся вона в цілому і в деталях нагадує барокове різьблення на дереві. Архієрей сидить у кріслі. Перед ним тримають книгу, яку він читає, підтримуючи лівою рукою. Права його рука зупинена над головою людини, яку висвячують в іереї. Підлога вимощена квадратними темними і світлими плитками, лінії рядів яких сходяться десь у глибині простору і дещо підкреслюють перспективну побудову.

Найцікавішою мініатюрою (і найвідомішою через публікації) є композиція «Освячення прапора» на звороті 181 аркуша другого рахунку. Іноді деякі автори називають її «Освяченням козацької короги». Сцена також відбувається в інтер'єрі якогось храму, можливо, новгород-сіверського. У центрі престол (?), вкритий червоною тканиною, яка в складках має малинові відтінки. Над престолом єпископ тримає книгу (Євангеліє). Перед ним кілька представників козацької старшини. Один козак тримає прапор з високим державом. Поряд другий козак з булавою у правій руці.

Прапор зображений у розгорнутому вигляді з кількома вигинами. Він світло-жовтий. У центрі площини бачимо світлий грецький хрест, обведений темною лінією. На чотирьох кінцях хреста темно-зелені цятки. Під хрестом півмісяць, заштрихований коричневим. Внизу і вгорі площину прапора обмежують смуги, у яких жовті, коричневі та зелені трикутники. Навколо хреста і півмісяця по кутах – чотири зірки. Постає запитання: прапор на мініатюрі конкретний чи це лише узагальнене зображення? На думку кандидата історичних наук Ю. К. Савчука, прапор у мініатюрі «Службника» Л. Барановича зображений як конкретний, але зараз важко сказати, який саме. Згадуваний прапор з книги чимось близький до того, котрий дістав назву завдяки публікаціям Ю. К. Савчука «прапора Богдана Хмельницького». Він входить до складу колекції трофеїв Військового музею в Стокгольмі (Швеція). Матеріал і техніка – льон, вовна, дерево, шиття, олія. Розмір збереженої частини 104 x 123 см. Подається і фото цієї пам'ятки [17, С. 530].

Проте не всі дослідники поділяють думку Ю. К. Савчука щодо належності цієї пам'ятки до Б. Хмельницького. Я. Дашкевич зауважив, що прапори мали завжди горизонтальну орієнтацію. Він послався на ілюстрації в «Службнику» Л. Барановича і праці О. І. Рігельмана (Летописное повествование о Малой России и ее народе вообще... М., 1847. – Ч.1 – 4). Я. Дашкевич підкреслив, що козацькі прапори шили із шовку і не робили їх із двох частин. Кожен прапор мав аверс і реверс. У зразку, який опублікував Ю. К. Савчук, літери і символи намальовані примітивно, і він має невеликий розмір, чим нагадує жіночу хустку. В той же час гетьманські прапори виконували на високому художньому рівні. На думку дослідника, необхідно було провести серйозну наукову експертизу, а потім уже публікувати твір з результатами дослідження. Я. Дашкевич спростував намагання Ю. К. Савчука прив'язати цей прапор до гетьмана Б. Хмельницького [5, С.3 – 7]. Підсумовуючи, можна сказати, що справді на сьогодні немає можливості точно визначити, який конкретно прапор зображений у мініатюрі.

Сцени в мініатюрах «Службника» Л. Барановича представлені всередині приміщень, які нагадують інтер'єри храмів. Причому дії відбуваються у різних приміщеннях, повторень не спостерігається. Сказати з певністю, що це Спасо-Преображенський собор одноіменного монастиря у Новгороді-Сіверському, не можна. Згаданий храм зведений ще за часів Київської Русі і належить до того напрямку давньоруської сакральної архітектури, який представлений всесвітньо відомою пам'яткою – мурованою П'ятницькою церквою в Чернігові, зведеною в кінці XII – на початку XIII століття. Споруди цього стильового напрямку мають баштоподібну об'ємно-просторову композицію. Головна увага приділяється екстер'єру, тоді як у пам'ятках попереднього періоду інтер'єр відіграв головну роль. Чернігівська П'ятницька церква в плані

має розміри (без апсид) 11 x 13 м. Приблизно такі ж розміри мав Спасо-Преображенський собор у Новгороді-Сіверському [2, С. 174 -175; 16, С.163, 165]. Внутрішній простір таких храмів досить обмежений і не відповідає зображеному в мініатюрах «Службника» Лазаря Барановича.

Як виглядав Спасо-Преображенський собор XII ст. у Новгороді-Сіверському після відбудови в другій половині XVII ст., можна бачити на гравюрах того часу. Перше зображення храму вміщено в нижній частині рамки титульного аркуша новгород-сіверського видання «Анфологіона» 1678 р. Представлено західний фасад споруди, увінчаний бароковим фронтоном з невеликою банькою. З трьох боків перед входами влаштовані тамбури з двоспадовими дахами. Навколо центральної бані – ще чотири по діагоналях плану. Такі самі бані на гребенях даху. Близьке зображення собору зустрічаємо на графічному аркуші «Преображення» 1695 р. гравера І. Стрельбицького. Відбиток цього мідьориту кінця XIX – початку XX ст. розміром 43 x 33,5 см зберігається у Національному художньому музеї в Києві (Гр. 2573) [1, С. 103 – 105]. На основі цих зображень можна зробити висновок, що Спасо-Преображенський собор був відбудований Л. Барановичем у Новгороді-Сіверському, подібно до відновлення П'ятницької церкви в Чернігові, теж у другій половині XVII ст. Мається на увазі те, що давньоруський храм уцілів майже повністю і був укритий надбудовами і прибудовами у другій половині XVII ст. У кінці XVIII ст. Спасо-Преображенський собор у Новгороді-Сіверському розібрали і на його місці побудували новий храм у стилі класицизму. Таким чином, давньоруський храм повинен був зберегтися всередині у первісних формах і розмірах. Це значить, що він був затісний для тих сцен, які бачимо у мініатюрах рукописного «Службника». Можливо, це якийсь інший храм більших розмірів у Новгороді-Сіверському, але який саме, зараз сказати важко. Це може також бути і фантазією художника. Не варто відкидати думку П. М. Жолтовського про можливість зображення внутрішнього простору Чернігівського Спасо-Преображенського собору. Саме в цьому храмі збереглися до наших днів мармурові колони з капітелями часів Київської Русі, обкладені цеглою і вкриті тиньком у кінці XVIII ст. після великої пожежі, яка сталася у 1750 р.

П. М. Жолтовський вважав, що гетьман з булавою в мініатюрі «Освячення прапора» має портретні риси Б. Хмельницького. Ми порівняли малювання художника рукописного «Службника» з портретними зображеннями гетьмана у гравюрі В. Гондіуса 1651 р. і малюнку в «Літопису» С. Величка близько 1720 р. і дійшли висновку, що вони багато в чому відрізняються. Це значить, що навряд ми тут маємо зображення Богдана Хмельницького.

Уже згадувалося, що Г. Н. Логвин у мініатюрі «Освячення прапора» в особі козака з булавою вбачав тодішнього гетьмана І. Брюховецького, який справді займав цю посаду на Лівобережній Україні в 1663-1668 роках, тобто і в рік написання «Службника» Л. Барановича. Тому можна говорити про зображення в мініатюрі саме цієї людини. На думку Г. Н. Логвина, це зображення близьке до портрета І. Брюховецького в «Літопису» С. Величка. Ми звернули увагу на те, що майже таке ж саме зображення було в колекції В. В. Тарновського [3, С. 342]. Справді, воно дещо нагадує козака з булавою в мініатюрі. Але є суттєві відмінності. Перш за все різні зачіски, різні форми вусів. Різні навіть форми голови – у мініатюрі вона видовжена, а в літопису – майже округла. Отже, говорити про повну ідентичність зображень немає підстав. Але, незважаючи на це, таке припущення може бути цікавим.

Нагадаємо, що П. М. Жолтовський назвав зображення архієрея «безсумнівним портретом Л. Барановича». З таким твердженням не можна погодитись. На користь такої думки треба порівняти зображення в мініатюрі та гравірований портрет Л. Барановича 1693 р. роботи О. Тарасевича і портрет із зібрання Чернігівського архієрейського дому, відомий лише в копіях. Спільного у цих творах досить мало. Це можна пояснити часовою різницею більше ніж у двадцять років. На зображення у гравюрі О. Тарасевича більше схожий священник у мініатюрі «Висвячення в іереї». Хоча категорично стверджувати в цьому випадку немає підстав. Можна говорити лише про припущення.

Риси бароко найяскравіше виявилися у заставках, кінцівках та деяких ініціалах. Вони являють суттєве доповнення оздоблення книги. Показовою є сюжетно-орнаментальна заставка із композицією «Покладення Ісуса Христа у труну» у центральній частині, вписана майже в коло (75 арк.). Обабіч неї масивні, примхливо вигнуті гілки з листям і квітами. В деяких місцях вони виходять навіть за рамку, що додатково підкреслює їхню вагомість. Такі ж вагомі й обтяжливі рослинні елементи бачимо у заставці із зображенням Ісуса Христа з розпростертими руками. Це – композиція «Дерево життя». Вона відома в одноіменній іконі другої половини XVIII ст., яка походить із київського Військово-Микільського собору і нині зберігається у зібранні Національного художнього музею України в Києві [20, іл. на С.148, 149]. На іншій заставці у соковитих барокових картушах у круглих композиційних площинах вміщені зображення Ісуса Христа, Богородиці та Іоанна Предтечі (Деїсус). Картуші вельми нагадують різьблені деталі барокових іконостасів. Точної відповідності заставок рукописного «Службника» із заставками друкованих видань ми не віднайшли. Але в загальних рисах вони близькі до оздоб «Требника» Петра Могили київського друку 1646 р. Кінцівка у вигляді херувима із «Требника» Петра Могили стала прототипом для кінцівки «Службника» Л. Барановича у вигляді голівки херувима серед різьблених деталей.

Отже, ми подали матеріальну характеристику «Службника» Л. Барановича та його історію. Робота над написанням книги закінчилася 6 серпня 1665 р. Працювали місцеві майстри – переписувач та художник-іконописець, можливо, Григорій. Доведено, що на титульному аркуші рукописного «Службника» зображений Успенський собор Києво-Печерської лаври. Художник із Новгород-Сіверського орієнтувався на книги київської друкарні і перш за все на «Патерик или отечник Печерский» 1661 р. з роботами відомого гравера Іллі. Зображення авторів літургій Іоанна Златоустого, Василя Великого та Григорія Двоєлова наслідують з деякими відмінностями подібні композиції у друкованих українських «Службниках» починаючи із стрятинського видання 1604 р. Іконографія композиції мініатюри «Зішестя Святого Духа на апостолів» в XVII ст. стала звичайною і загальноживаною. Перші ікони з такою композицією з'явилися в Україні вже у кінці XVI ст. Встановлено, що в мініатюрі «Освячення прапора» зображений конкретний прапор, але який саме, на цей час не можна визначити. В мініатюрах «Службника» Лазаря Барановича дія відбувається в різних приміщеннях. Сказати з певністю, що це Спасо-Преображенський собор у Новгороді-Сіверському, не можна. Внутрішній простір таких храмів, як Спасо-Преображенський собор у Новгороді-Сіверському та П'ятницька церква в Чернігові (зведених за часів Київської Русі і відбудованих в XVII ст.), досить обмежений і не відповідає тому, що постало в мініатюрах «Службника». Можливо, це був інший храм у Новгороді-Сіверському, який не зберігся до наших днів. Його внутрішній вигляд могла доповнити і фантазія художника. Не варто відкидати думку П. М. Жолтовського про можливість зображення інтер'єру Чернігівського Спасо-Преображенського собору. Не можна погодитися з його думкою про те, що в мініатюрі «Освячення прапора» зображено гетьмана Богдана Хмельницького. Більш цікаве припущення Г. Н. Логвина про зображення гетьмана І. Брюховецького. Хоча говорити про повну ідентичність зображень у «Службнику» і «Літопису» С. Величка безпідставно. Але така думка має право на існування. Навряд чи у мініатюрі «Освячення прапора» маємо портретне зображення Лазаря Барановича. Може мати місце припущення про можливість втілення образу Лазаря Барановича в мініатюрі «Висвячення в ієреї». Мабуть, найвиразніше стилістичні риси бароко виявились у заставках і кінцівках, які засвідчили і зв'язки з іншими видами мистецтва. «Службник» Л. Барановича 1665 р. є одним із кращих творів українського мистецтва другої половини XVII ст.

1. Адруг А. К. Новые сведения о композиционных приемах черниговских зодчих во второй половине XVII – начале XVIII вв./ Адруг А.К. // Архитектурное наследство. – М., 1981. – Вып. 29. – С. 103 – 110.

2. Асеев Ю. С. Архитектура Київської Русі / Ю. С. Асеев – К.: Будівельник, 1968. – 190 с. : іл.
3. Горобець В. «Чорна рада» гетьмана Івана Брюховецького / Віктор Горобець // Україна – козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва у 5175 світлинах. – К., 2007. – С.338 – 345.: іл.
4. Горский А.В. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. Священное писание./ Горский А.В., Невоструев К.И. – М., 1869.– Т. 5. – Отд. 3. – Ч. 1. (книги богослужебные). – № 370.– 623 с.
5. Дашкевич Я. Прапор Б. Хмельницького: факти і фікції / Дашкевич Я. // Знак [Вісник УГГ]. – 2010. – Число 50. – лютий. – С.3 – 7.
6. Жолтовський П. М. Графіка /Жолтовський П.М. // Історія українського мистецтва. – К., 1968. – Т.3. – С. 284 – 318.
7. Жолтовський П. М. Мініатюра XVI – першої половини XVII ст. / П. М. Жолтовський // Історія українського мистецтва. – К., 1967. – Т. 2.– С. 319 – 336.
8. Жолтовський П. М. Український живопис XVII – XVIII століть / П. М. Жолтовський/ -К.: Наукова думка, 1978. – 327 с.: іл. .
9. Запаско Я. П. Орнаментальне оформлення української рукописної книги / Запаско Я. П. – К.: Вид – во АН УРСР, 1960. – 183 с.: іл.
10. Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва : українська рукописна книга/ Я. П. Запаско. – Львів: Світ, 1995. – 480 с.: іл.
11. Запаско Я. П. Рукописна книга як попередник української друкованої книги / Запаско Я. П. // З історії книги на Україні. – К., 1978. – С. 92-93. – С. 76 – 94.
12. Зінченко С. Книжкова мініатюра / С. Зінченко // Історія українського мистецтва. В 5 т.- К., 2011. – Т. 3. – С. 255 – 277.
13. Логвин Г. Н. З глибин: давня книжкова мініатюра XI – XVIII століть /Логвин Г.Н. – К.: Дніпро, 1974. – 205 с.: іл.
14. Логвин Г. Н. По Україні: стародавні мистецькі пам'ятки / Логвин Г. Н. – К.: Мистецтво, 1968. – 461 с.: іл.
15. Логвин Г. Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль / Г. Н. Логвин. – М.: Искусство, 1965. – 251 с.: іл.
16. Логвин Г. Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. Издание 2-е, дополненное / Г. Н. Логвин. – М.: Искусство, 1980. – 287 с.: ил.
17. Савчук Ю. Клейноди війська запорозького / Ю. Савчук // Україна – козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва у 5175 світлинах. – К., 2004. – С. 526 – 545.: іл.
18. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651 – 1709). Исследование И. А. Шляпкина. – СпБ., 1891. – Приложения. – 579 с.
19. Службеник преосвященного Лазаря архиепископа черниговского // Черниговские епархиальные известия. Прибавления. – 1864. – №11. – 1 июня. – С. 332 – 337. – Часть неофиц.
20. Український іконопис XII – XIX ст. з колекції НХМУ: альбом/ передмова А. Мельника, автор статті Л. Членова. – Хм.: Галерея, К.: Арт анія Нова, 2005. – 256 с.: іл.
21. Чернігівщина: енцикл. довідник / За ред. А. В. Кудрицького – К.: УРЕ, 1990. – 1006.

Статья посвящена «Службенику» Лазаря Барановича 1665 г. – рукописной книге с иллюстрациями в технике акварели, созданной в Новгороде-Северском.

Ключевые слова: рукописная книга, Службеник, Лазарь Баранович, акварель, Новгород-Северский.

The article is dedicated to the Missal of Lazarus Baranowich 1665 – handwritten book with illustrations in watercolor created in Novgorod-Siverskiy.

Keywords: handwriting book, Missal, Lazarus Baranowich, watercolor, Novgorod-Sivtrskiy.

●

ПОХОВАЛЬНА КУЛЬТУРА КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЖУРНАЛУ «КИЕВСКАЯ СТАРИНА»

У статті розглядається поховальна культура козацької старшини в контексті публікацій заповітів, епітафій, натрунних портретів на сторінках часопису «Киевская старина» (1882 – 1906 рр.).

Ключові слова: «Киевская старина», козацька старшина, жалобна церемонія, духівниця, натрунний портрет, епітафія.

Поховальна культура охоплює широкий комплекс соціальних проявів – підготовка до смерті, ставлення до померлих та їхньої пам'яті. Все це є важливою і невід'ємною частиною життя суспільства і його духовного спадку.

Різні аспекти цього великого пласту соціального буття були предметом вивчення багатьох істориків, культурологів, етнографів. Утім, лише історичний ракурс дослідження дозволяє відтворити цілісну картину розвитку «жалобної церемонії».

Ще на початку ХХ ст. цю проблематику вивчали О. Лазаревський [17], В. Модзалевський [34], А. Кристер [12], К. Щироцький [50; 51], Д. Щербаківський [49], Ф. Ернст [49]. В історіографії незалежної України окремі елементи поховальної культури козацтва досліджували Я. Федорук [46], В. Балушок [1], О. Старік [42], П. Горішний [2], Т. Рудич [2], О. Кривошея [11], О. Дзюба [4], І. Ситий [40], С. Павленко [5].

Журнал «Киевская старина» – унікальне видання кінця ХІХ – початку ХХ ст. Протягом 1882 – 1907 рр. часопис оприлюднив значний пласт джерельного матеріалу з національної історії. Історія козацтва була однією з провідних тем протягом усього періоду існування часопису. Частина опублікованих на його сторінках матеріалів складають джерела, що відображають різні аспекти поховальної культури козацької старшини.

Гетьмани, представники генеральної старшини, полковники, сотники, бунчукові товариші завчасно готувалися до «останнього шляху» – укладали заповіти, будували храми, замовляли портрети та епітафії.

Фрагменти духівниць Марковичів, Галаганів, Свічок, Миклашевських, Милорадовичів, Ломиковських, Мовчанів, Полетик, Берлів містять нариси О. Лазаревського «Люди Старой Малороссии» й «Описание Старой Малороссии», що публікувалися протягом багатьох років на сторінках «Киевской старины».

Так, у заповіті «знатного товариша войскового» Дмитра Горленка, датованого 1731 р., зазначалося: «На Печерскую лавру, по 100 зол. на монастири Густынской и Ладинской, 100 зол. на Прилуцкія церкви, 50 зол. – нищим, 30 зол. – духовному отцу и 100 зол. на погребеніе». Поховати себе Д. Горленко заповів «в обители святой Густынской, при гробах родителей» [25].

За три дні до смерті у 1742 р. уклав тестамент прилуцький осавул Михайло Мовчан, заповівши «погresti в монастиру Густынском, в которой для погребенія там дано уже денег рублей сто» [26].

© Попружна Алла Василівна – аспірант кафедри історії та археології України Інституту історії, етнографії та правознавства ім. О. Лазаревського ЧНПУ ім. Т. Шевченка, викладач Чернігівського юридичного коледжу Державної пенітенціарної служби України.

Там же у 1724 р. заповідав поховати себе суддя Прилуцького полку Іван Маркович. Згодом це місце «последнего успокоения» обрав і його рідний брат бунчуковий товариш Федір Маркович [27].

«Остання воля» генерального обозного І. Ломиковського, датована 25 березня 1711 р., про поховання у Києво-Печерському чи Рихлівському монастирях не могла бути виконана, адже він помер через три роки після написання заповіту під час військового походу і був похований у м. Ясси [23].

Останній притулок представників козацтва залежав від їхнього соціального статусу. Простого козака ховали на цвинтарі, встановлюючи кам'яний хрест з короткою епітафією на кшталт: «Здесь почивает – Раб Божій Григорій Покотило, знатный товариш войска Запорожскаго Низоваго и куреня Кушовскаго. Преставися року 1772 Июля 4 – го дня» або «старанием Харька старого, батька его, постановлен 1763 года, ибо весьма горько отцу пережить свое дитя». Нерідко могильний пам'ятник справляв померлий ще за життя, «ибо некому было бы его упокоить» [41].

Якщо оповідання А. Скальковського ілюструє жалобну церемонію, характерну для звичайного козацтва, то інші опубліковані в «Киевской старине» матеріали дозволяють відновити поховальну культуру представників козацької старшини. Вони нерідко заздалегідь піклувалися про влаштування родинних кам'яних склепів і усипальниці у храмах та монастирях. Так, у крипті собору Успіння Пресвятої Богородиці в Козельці була облаштована гробниця матері О. Розумовського Наталки Розумихи: «Гробница представляет из себя подобие громадного кирпичного гроба, аршин 5 в длину и аршина 2 в ширину, оштукатуренного и побеленного известью. На стене, в ногах гробницы, прибита икона с изображением св. Андриана и Наталии. Никаких надписей и других изображений в этой камере нет» [47].

Окремий комплекс повідомлень на сторінках «Киевской старины» присвячено пошукам і збереженню могил гетьманів Б. Хмельницького, І. Мазепи, П. Дорошенка [10; 38; 39]. Значний інтерес становить, зокрема, нарис О. Ксензенка «Гетьманська усипальниця», в якому охарактеризовано «місце останнього упокоєння» гетьмана Д. Апостола у Преображенській церкві в с. Сорочинцях. Фамільний склеп гетьмана був облаштований у крипті в центрі храму. Мав форму чотирикутної камери з аркоподібною стелею. «Длина склепа аршин восемь, ширина аршина четыре, высота немного выше роста человеческого». Гетьманський гроб «дубовый на точеных ножках, обит черным бархатом; крышка его по краям обгнила, и обивка на ней сохранилась только кое-где; но самый гроб сохранился хорошо, за исключением его дна, которое в некоторых местах прогнило. Снаружи, на изголовьи гроба, прибита четырехугольная металлическая дощечка около 5 вершков в квадрате; на ней маслянными красками нарисована большой круг, изображающий часовой циферблат с одной только стрелкой, поставленной на цифре V; на правой стороне его написаны римскія цифры, начиная от XII до V включительно; на левой же цифр нет, но значится написанное по окружности славянским шрифтом слово «преста». В большом круге нарисоване ще малый круг, а в нем ландшафт, изображающий заход солнца, в виде человеческого лица, с сияющими лучами». Як припустив автор розвідки, цей напис і малюнок в алегоричній формі засвідчили момент смерті гетьмана [8].

У часопису був опублікований цікавий лист І. Скоропадського про смерть його тестя Марка Аврамовича, адресований старшому сину небіжчика – Андрію: «Мы желали долгой жизни милому пану нашему, и надеялись, что приключившаяся ему болезнь не будет смертельною; но неизбежный всех живущих рок решил, чтобы долг смерти был заплачен, и да будет в том воля Божья! Считаю вас счастливым, что хотя при конце жизни застали вы пана родича, а мы очень сожалеем, особенно Настуся – вечную жалость будет иметь на сердце, что не могли получить последнего из живих уст отца благословения. И теперь она не может ехать, чтобы отдать последний свой долг и присутствовать при похоронах; а потому на вас, с другими вашими братьями и сестрами, возлагаем обязанности совершения похоронного обряда, не задерживая онаго, если тело поставлено будет и в склепе, так как покойник умер неизболевый .... А после похорон можете остаться там, сколько вам будет нужно. Мы же, за нашими

заняттями, прибути на похорони не можемо; но о вечном упокоєнні, ... праведных души, милого родича, позаботимся, чтобы и здесь по церквами, были установлены молитвы и жертва о душе его» [22].

Відомо, що при церквах велися синодики і пом'яники, в яких фіксувалися дані про померлих і плата за поминальні служби. В одному з номерів «Киевской старины» за 1903 рік було опубліковано «Вірши о смерті в синодикѣ XVIII ст.». Поетичні роздуми про «неперебірливість смерті» прикрасили синодик, датований 1734 – 1816 рр. і виявлений у Миколаївській церкві с. Куреня Конопотського повіту Чернігівської губернії. Привертають увагу слова невідомого автора: «Славние рыцаре зело бывають, но и тие на Марсовом пляцу легают» [6].

Доповнює уявлення про поховальну культуру «малоруського панства XVIII ст.» реєстр витрат на похорон і поминання Параскеви Товстоліс, дружини обозного Київського полку Федора Ханенка. Труни зазвичай зовні фарбували, а всередині оббивали тканиною з тасьмою. Дзвонили за душею померлого не тільки в приходському храмі, а й в усіх церквах і монастирях міста. До участі у поховальних церемоніях залучали членів ремісничих цехів. Поминальні обіди влаштовувались у день поховання, на «третини», «девятини», «полсорочини», «сорочини» [35].

Невід'ємною складовою жалобної церемонії було влаштування гідного вшанування померлих. Про це ще за життя піклувалися заповідачі у своїх тестах, відписуючи гроші, рухоме й нерухоме майно на храми й монастирі, на ікони та дорогоцінні оклади. Оприлюднені на сторінках «Киевской старины» реєстри витрат «на похорон» можуть служити як підтвердження непорушного виконання «останньої волі», так і страхування від майбутніх судових претензій когось із рідних. Так чи інакше, реєстр прилуцької обивательки удови Марії Нос про витрати на поховання дочки укладався з метою захисту від майнових претензій з боку зятя Мартина Жураковського «за недополученное приданое». Втім, для історика цей документ 1726 р. є цінним джерелом для відтворення «дійових осіб» поховальної церемонії та вартості їхніх послуг. За цим переліком, гроші отримали прилуцький протопоп, вікарій, священники, дяки, паламар і «подпаламарний». «Вусем коп» одержав варвинський намісник. Ще двоє священників отримали коня і вола. Крім того, «обедов было сем и на каждой обед, кроме харчи и напитку, готових грошей выходило по десять золотых. На всех попов с панахидамы, на дяков и паламарей семдесят золотых. На похороны цеховым на сем цехов по гривне. На подзвонне, по всем церквам, когда небожка померла, на похорон попам и дякам заплатила коп шесть» [43].

Досить щедрим був поминальний обід, згаданий у подібному реєстрі вират на поминання жительки м. Баришівки Переяславського повіту Костомашихи. Для нього було закуплено мед, свіжу рибу «велику і малу», «просолену рибу», оселедці, «осятрину», ікру «осятрову» рис, горох, булочки, олію, цибулю, сіль, свічки. Душу померлої поминали вином, горілкою «оковитою», слив'янку, сивухою і пивом [44].

Ще однією формою увічнення пам'яті небіжчика були епітафії – своєрідні «послужні списки», в яких розповідалося про його життя та здобутки. У часопису «Киевская старина» були опубліковані епітафії генерального обозного Василя Борковського [16], возного Роїщенської сотні Андрія Чечеля [36], Євдокії Іванівни Брежинської. Останню виявив у капличці села Гурбинці Прилуцького повіту О. Маркевич. Він зауважив, що епітафія складалася ще за життя покійної та, ймовірно, була нею «прослухана і одобрена», а можливо, й продиктована. [32]. Епітафія бунчукового товариша Миколи Івановича Тризни була опублікована О. Лазаревським [24]. Прикметно, що «епітафій» прилуцького полковника Григорія Гнатовича Галагана 1778 року був підписаний: «Сочинял Петр Тарнавский, января 17 дня 1778 году» [13].

Окрім епітафій, представники козацької старшини замовляли портрети, які певний час розміщувались в інтер'єрах храмів над похованнями. Про це йдеться, зокрема, у нарисі О. Лазаревського «Старинные малороссийские портреты», який згадує такі портрети прилуцького полковника Івана Стороженка та бунчукового товариша Григорія Стороженка [45]. Портрет генерального обозного Василя Дуніна-Борковського, розміщений «над гробом» у Єлецькому монастирі, О. Лазаревський

назвав одним з кращих портретів колекції В. В. Тарновського [16]. Автор розвідки «К портрету Саввы Григорьевича Туптало» повідомив: «Над могилою благочестивого сотника немедленно после его кончины был повешен на стене точный поясной портрет его на холсте» з написом: «Савва Туптало, сотник кievської, жил в нижнем Кieви городе. От рождения ста трех лет, в день Богоявления Господня, в третьем часу дня преставился, в 1703 году, і погребен в кievском кирилловском монастыре, в котором ктитором был он» [9].

Отже, публікації на сторінках журналу «Киевская старина» проливають світло на поховальну культуру представників провідної соціальної верстви Гетьманщини. Вони свідчать, що головними атрибутами цієї культури були духівниці, в яких відображалися своєрідна підготовка до смерті, турботи про подальшу долю душі, «останній притулок для тіла», забезпечення гідної жалобної церемонії, обідів родичами, увічнення пам'яті про померлих у пом'яниках, епітафіях і портретах.

1. Балушок В. Г. Особливості козацьких звичаїв та обрядів / В. Г. Балушок // Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. – К., 2007. – Т. 2. – С. 18.

2. Горішний П. А., Рудич Т. О. Дослідження залишків козацького цвинтаря XVII ст. в Чигирині / П. А. Горішний // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку: (Мат-ли Четвертих Всеукр. істор. читань). – К.; Черкаси, 1994. – С. 116-118.

3. Дверницький Е. Дополнение к биографии Адама Киселя / Е. Дверницький // Киевская старина. – 1886. – № 4. – С. 826 – 841.

4. Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини) / О. М. Дзюба. – К., 2012. – С. 195.

5. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упорядник С. Павленко. – К., 2007.

6. Егоров І. Вирши о смерти в синодике XVIII ст. / І. Егоров // Киевская старина. – 1903. – № 6. – С. 169 – 170.

7. Каманин І. Склепы в великій Лаврській церкві / І. Каманин // Киевская старина. – 1895. – № 10. – С. 9 – 10.

8. Ксензенко А. Гетманская усыпальница / А. Ксензенко // Киевская старина. – 1887. – № 2. – С. 353 – 358.

9. К портрету Саввы Григорьевича Туптало // Киевская старина. – 1882. – № 7. – С. 194 – 198.

10. Краснов В. Могила гетьмана Дорошенка / В. Краснов // Киевская старина. – 1900. – № 7 – 8.

11. Кривошея О. В. Збірка духовних заповітів інституту рукопису національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського як історичне джерело / О. В. Кривошея // Пiлея. – К., 2007. – Вип. 8. – С. 274-284; Кривошея О. В. Еволюція духовних заповітів козацької старшини / О. В. Кривошея // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 12. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, 2007. – С. 78-81; Кривошея О. В. Духовні заповіти козацької старшини як історичне джерело / О. В. Кривошея // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. XVI. – С. 369-374; Кривошея О. В. Трансформації маєткових господарств козацької старшини (за матеріалами духовних тестаментів) / О. В. Кривошея // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXIV: Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів. – С. 36-40.

12. Кристер А. Е. Духівниці XVI – XVII віку / А. Е. Кристер // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія. – К., 1927.

13. Лазаревский А. Галагановский фамильный архив / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 452 – 463.

14. Лазаревский А. Галагановский фамильный архив / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1887. – № 2. – С. 353 – 358.

15. Лазаревский А. Где теперь находятся могила Кочубея и Искры? / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1899. – № 2. – С. 82 – 83.
16. Лазаревский А. Генеральный обозный Василий Борковский / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – № 3. – С. 580.
17. Лазаревский А. Духовницы / А. Лазаревский // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 19. – Часть неофициальная.
18. Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1899. – № 1. – С. 101 – 124.
19. Лазаревский А. Исторические мелочи / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1894. – № 5. – С. 358.
20. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 3. – С. 449 – 498.
21. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 8. – С. 253 – 257.
22. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1884. – № 1. – С. 31 – 32.
23. Лазаревский А. Люди Старой Малороссии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1886. – № 1. – С. 12 – 13.
24. Лазаревский А. Образчик старинной малорусской эпитафии / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1885. – № 5. – С. 180 – 181.
25. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Прилуцкий полк / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1900. – № 6. – С. 28.
26. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Прилуцкий полк / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1900. – № 10. – С. 65.
27. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Прилуцкий полк / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1900. – № 11. – С. 114 – 118.
28. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 5. – С. 337 – 342.
29. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 9. – С. 577 – 579.
30. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 10. – С. 173 – 174.
31. Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // Киевская старина. – 1882. – № 12. – С. 602 – 606.
32. Маркевич А. Образчик малорусских эпитафий XVIII в. / А. Маркевич // Киевская старина. – 1883. – № 6. – С. 393 – 396.
33. Матях В. Історія українського козацтва в публікаціях журналу «Киевская старина» / В. Матях // УІЖ. – 1992. – № 9. – С. 26 – 36.
34. Модзалевский В. Два старинных духовных завещания / В. Модзалевский // Историко-литературный сборник: Посвящается В. Срезневскому (1891-1916). – Л., 1924.
35. Модзалевский В. Приданое знатной малорусской пані XVIII в. и расход на ее похороны и поминки / В. Модзалевский // Киевская старина. – 1904. – № 12. – С. 143 – 146.
36. Нос С. Эпитафий возного Андрея Чечеля. 1765 / С. Нос // Киевская старина. – 1899. – № 11. – С. 66 – 70.
37. Палієнко М.Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Г. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – 384 с.
38. Памятники старины в селе Субботове // Киевская старина. – 1892. – № 3. – С. 484 – 486.
39. Разоренная могила // Киевская старина. – 1898. – № 9. – С. 80 – 82.
40. Ситий І. Тестамент Якова Лизогуба / І. Ситий // Пам'ять століть. – 1996. – № 3. – С. 10 – 14.
41. Скальковский А. Похороны Запорожца в 1772 году / А. Скальковский // Киевская старина. – 1898. – № 2.

42. Старік О. До питання поховальної обрядовості запорозького козацтва / О. Старік // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 100.

43. Стоимость похорон прилуцкой обывателки в 1726 г. // Киевская старина. – 1901. – № 4. – С. 18.

44. Стоимость похорон барышевской обывателки в 1756 г. // Киевская старина. – 1901. – № 5.

45. Стороженко Н. Полковник Прилуцкий Иван и бунчуковый товарищ Григорий Стороженки / Н. Стороженко // Киевская старина. – 1890. – № 4. – С. 167 – 173.

46. Федорук Я. Писемне джерело 1651 року про поховальний обряд українського козацтва / Я. Федорук // Український археографічний щорічник. – Випуск 16/17. – Том 19/20. – Київ, 2012. – 780 с.

47. Хатемкин А. Г. К памятникам недавней старины в г. Козельце / А. Г. Хатемкин // Киевская старина. – 1898. – № 12. – С. 413 – 424.

48. Частная переписка Григория Андреевича Полетики // Киевская старина. – 1895. – № 8. – С. 87 – 92.

49. Щербаківський Д., Ернст Ф. Український портрет. Виставка українського портрету XVII – XX ст. / Д. Щербаківський, Ф. Ернст. – К., 1925. – С. 8 – 15.

50. Щироцький К. Децю про давні портрети / К. Щироцький // Сяйво – 1914. – Ч. 7 – 9. – С. 198 – 202.

51. Щироцький К. Надгробні хрести на Україні / К. Щироцький // ЗНТШ. – Львів, 1908. – Т. LXXXII. – Кн. II. – С. 10 – 29.

В статье рассматривается погребальная культура казацкой старшины в контексте публикаций завещаний, эпитафий, надгробных портретов на страницах журнала «Киевская старина» (1882 – 1906 гг.).

Ключевые слова: «Киевская старина», казацкая старшина, траурная церемония, завещание, эпитафия.

This article is about an burial Cossack culture in the context of publications wills, epitaphs on the pages of journal «Kyiv Antiquity» (1882 – 1906).

Key words: «Kyiv Antiquity», cossack, funeral ceremony, testament, epitaph.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

З ЛИСТУВАННЯ ПОЛЬСЬКИХ КОРОЛІВ У ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ

1700 – 1721 рр.

(Публікація Хокана ХЕНРІКССОНА, переклад Ольги ЦИГАНОК,
коментар Олександра ДУБИНИ)

До даної публікації увійшли два листи, віднайдені шведським істориком-архівістом Хоканом Хенрікссоном.

Перший з них – лист молдавського господаря Антіоха Кантемира, написаний в Яссах і датований 14 жовтня 1706 року.

Другий – написаний Пилипом Орликом у м. Штральзунд і датований 20 квітня 1715 року.

Перший лист написаний польською мовою; другий – макаронічною (сумішшю польської і латини).

Отже, читаємо переклади:

I.

Найясніший і непереможний королю,
Пане, Пане мій ласкавий!¹

Прийшов мені наказ Вашої Королівської Милості, аби до справи можновладного його милості пана Мазепи, гетьмана найяснішого військ запорізьких царя його милості Московського мав особливу повагу, чого не лише з обов'язку дотримання договору між монархами, але також особливо з Панської Вашої Королівської Милості [?], з усім завзягтам буду прагнути, щоб до усіх його милості бажань ставитися з особливою повагою, скільки б його милість не звертався до мене за підтримкою. По тому, доброго здоров'я і успіхів Вашій королівській Милості від Пана Бога бажаючи, ласці Вашої королівської милості віддаю себе.

Найяснішого Монарха Вашої
Королівської Милості Найприхильніший Слуга
.....[підпис]

В Яссах, 14 жовтня 1706 р.

II.

Найясніший Його Королівській Величності Польщі,
моєму ласкавому пану

Найясніший королю, мій ласкавий пане!²

Провіщала мені це плекана надія, «прозорлива [в бідах] душа»³, що мав я при своєму прибутті у ці тутешні краї, після принесення присяги на вірність, [сподіватися], що повірила [мені] Ваша Королівська Величність, мій ласкавий пан, однак, як бачу, «часто обманюється надія у зроблених передбаченнях»⁴, коли й мої очікування обманув протилежний результат і позбавив, здавалося б, [такого близького] дуже щасливого споглядання Вашої Королівської Величності, від чого мушу сумувати над своїм нещасливим жеребом. Щоб компенсувати, однак, зневажене щастя, пером, як заміником, стаю туди, «куди не можна йти його господареві»⁵, а більше, як і належить,

припадаю до ніг Вашої Королівської Величності, пана мого милостивого, покійно прохаючи, аби мене Ваша Королівська Величність як такого, який незаплямовану жертву підданської вірності разом із життям і долею і до того ж з усім чим завгодно, що може бути за це дорожче і миліше, присвятив себе бажанням і гідності Вашої Королівської Величності, не захотіла позбавити своєї батьківської опіки, ласки й протекції, до якої із сім'єю моєю, коли й зараз мандрівець у чужій землі, звертаюся, цілуючи також священним поцілунком хоробру руку Вашої Королівської Величності, залишаюся відданим усією душею

Вашої Королівської Величності
вірний підданий

і
найнижчий слуга

Філіп Орлик Г[етьман] В[ійська] З[апорізького]

У Штральзунді, квітня 20 1715 р.

I.

Лист молдавського господаря Антіоха Кантемира до Августа II доповнює поки що доволі фрагментарну картину зовнішньої політики Мазепи на південному напрямі, зокрема, стосовно Молдови й Валахії. Відомо, що старший з братів Кантемирів, Антіох, ще у перший період свого перебування при владі (1695 – 1700 рр.; вдруге – 1705 – 1707 рр.), продовжуючи політику своїх попередників, виношував плани за допомогою Московії позбутися залежності від Османської імперії. Так, у 1700 році він встановив таємні відносини з Московським царством. У шифрованому листі, направленому Петру I, «він просив царя взяти Молдову під свій захист і ручався: якщо російські війська вступлять у її межі, князівство перейде на бік Росії»⁶. У 1706 році молодший з Кантемирів – Дмитро, перебуваючи в Константинополі, познайомився з московським послом П. А. Толстим і став виконувати секретні доручення російського дипломата⁷. Брати Кантемири взяли чіткий курс на союз із Московією.

Мазепа постійно тримає руку на пульсі відносин з Молдовою. У жовтні канцлер Г. І. Головкін повідомляє його про приїзд до Москви посланця від молдавського господаря⁸. Далі серед документів російського Посольського приказу маємо такий, датований осінню 1706 року:

«1706-го ноября в 28 день явился в государственном Посольском приказе с проезжим листом волоского* господаря гречанин Иван Марков, а в роспросе сказал. Нынешняго-де 706-го году октября в 3 день послан он из Яс от волоского господаря с писмами ево к гетману и ковалеру Ивану Степановичу Мазепе. Да ему ж приказал волоской господарь на Москве купить про домашней ево обиход товаров, собелей и иной мяжкой рухледи, да особо сыскать купить же полонных шведов женского полу человека 4 или 5. И о том он и к гетману и ковалеру писал. И те, вышепомянутые, волоского господаря письма октября 20-го числа он в Киеве гетману и ковалеру вручил. И гетман и ковалер, приняв те письма, отпустил ево для тех покупок к Москве»⁹.

Можна припустити, що лист Антіоха Кантемира, який тут публікується, радше за все пов'язаний з приїздом до Мазепи посланця молдавського господаря. Якщо А. Кантемир датував свій лист за григоріанським календарем, яким користувалися в Польщі, то виходить, що він відіслав цей лист і свого емісара до Мазепи в один день. Ясно, що «м'який мотлох», за яким його нібито відіслав господар до Москви через Україну, був лише байкою, яку Іван Марков розповів у Посольському приказі. Навіть якщо Кантемир користувався старим юліанським календарем, то проміжок часу між двома згаданими вище подіями – зовсім незначний. Про яку ж «справу Мазепи» йшлося в даному листі? І що обговорювали український гетьман з емісаром молдавського господаря?

Після невдач першої половини 1706 року російська армія відступила до Києва. 4(14) липня туди прибув Петро I і живив заходів з укріплення міста, очікуючи на-

* Йдеться про молдавського господаря Антіоха Кантемира.

ступу шведського війська в цьому напрямі. Там, під час наради з Мазепою, Петро виклав свій план: у зв'язку з дуже ймовірним наступом у напрямку України послати на Волинь російські загони на чолі з Меншиковим, щоби там зустріти шведів. Гетьману належало приєднатися до царського улюбленця. Той царський наказ так і не був виконаний – може, в цьому відіграв певну роль Мазепа, який аж ніяк не хотів потрапляти під командування Меншикова. Але цілком імовірно, що, потрапивши у скрутне становище, Петро збирав усіх своїх союзників, зокрема, Августа II і Антіоха Кантемира. Може, йшлося про спільні дії союзників на Волині. Може, розглядався інший план дій.

Як би там не було, шведи вирушили до Саксонії, й Карл XII змусив Августа II 14(24) вересня (друга дата – по тодішньому шведському календарю) підписати Альтранштадтську угоду, в якій останній зрікся польської корони й своїх союзницьких зобов'язань по антишведській коаліції. Молдавський господар не міг знати про капітуляцію польського короля: той доклав чималих зусиль, щоб утаємничити своє приниження. Так, наприклад, Петро I дізнався про Альтранштадтську угоду десь на початку листопада (за старим стилем)¹⁰. Отже, лист А. Кантемира був написаний у порожнечу. Август II здався і не мав намірів продовжувати війну.

Лист, що публікується, підтверджує думку відомої петербурзької дослідниці – Тетяни Таїрової-Яковлевої про те, що «У гетьмана були ключі до донесень резидентів, він практично очолював увесь південний напрям зовнішньої політики, вів переговори з Молдавією, Валахією, здійснював контроль за подіями в Туреччині й Криму, контакти з грецькими ієрархами»¹¹.

II.

Лист Пилипа Орлика, датований 20 квітня 1715 р. точно адресований польському королю. Тільки от якому: Августу II чи Станіславу Лещинському? Серед невеличкої групи фахівців, що опрацьовувала цей документ, думки розійшлися.

Так, Хокан Хенрікссон, якому поталанило натрапити на цей лист в архіві Копенгагена, не має жодних сумнівів, що адресатом послання Пилипа Орлика був Станіслав Лещинський. Його аргументація базується на незаперечних фактах. Насамперед, послання Орлика зберігається в одній теці з листами ад'ютанта Карла XII – Станіслава Понятовського до Станіслава Лещинського, перехопленими данцями. Крім того, в цій же теці міститься значний масив польських листів, перехоплених данською адміністрацією. З технічної та географічної точки зору можливість перехоплення пошти данцями, що надходила зі Штральзунда до Пфальц-Цвейбрюккена, де перебував на той час Станіслав Лещинський, – беззаперечна. Та й те, що лист, про який ідеться, зберігається у копенгагенському архіві, – теж невідпорний аргумент щодо імовірного адресата.

З іншого боку, з точки зору політичної доцільності, написання вірнопідданського листа Пилипом Орликом, який докладав відчайдушних зусиль для утворення антиросійської коаліції, всіма забутому польському королю, кілька років до того відстороненому від влади, викликає певні сумніви. Тим паче, що, згідно зі слушною оцінкою Бориса Крупницького, «Орликова політика була, починаючи з середини 1712 р., головним чином скерована на те, щоб добитися згоди з Августом II і польськими магнатами саксонської партії в справі Правобережної України»¹².

Цю точку зору поділяє і сучасний український вчений – доктор історичних наук Тарас Чухліб. «Доки існувало переконання, що султан і хан допоможуть Орликові звільнити не лише спустошену Правобережну, а й Лівобережну Україну, гетьман співпрацював з турками й татарами... не пориваючи зі шведським королем. Але тільки-но можливість було втрачено, він звернувся до польського короля Августа II Сильного. У вересні [1713 р.] козацькі підрозділи вирушили на правобережні землі. Тим самим Орлик дуже хотів добитися від уряду Речі Посполитої дипломатичного визнання. Однак і це не допомогло гетьману втримати під своєю владою хоча б території Правобережжя. 22 квітня 1714 р. Османська імперія підписала договір з Річчю Посполитою, за яким Правобережна Україна остаточно відходила до володінь польсько-

го короля», – зазначає історик¹³. Сподіватися більше не було на що. І все ж, навіть у цій, здавалося б, безвихідній ситуації, Орлик міг здійснити відчайдушну спробу схилити Августа II до утворення антиросійської коаліції. Та чи існувала така можливість хоча б теоретично?

Так, існувала. Чудово обізнаний у тогочасній дипломатії, Пилип Орлик, напевно, знав про пропозицію Пруссії, яку вона зробила Франції у лютому 1714 року. Суть цієї пропозиції полягала в тому, щоб допомогти Швеції повернути частину її втрачених територій на основі укладення союзу з Августом II при ізоляції Росії. За це Пруссія хотіла отримати Штеттін (нині Щецин, Польща) і частину Померанії. Людовік XIV схвалив цей план і рекомендував

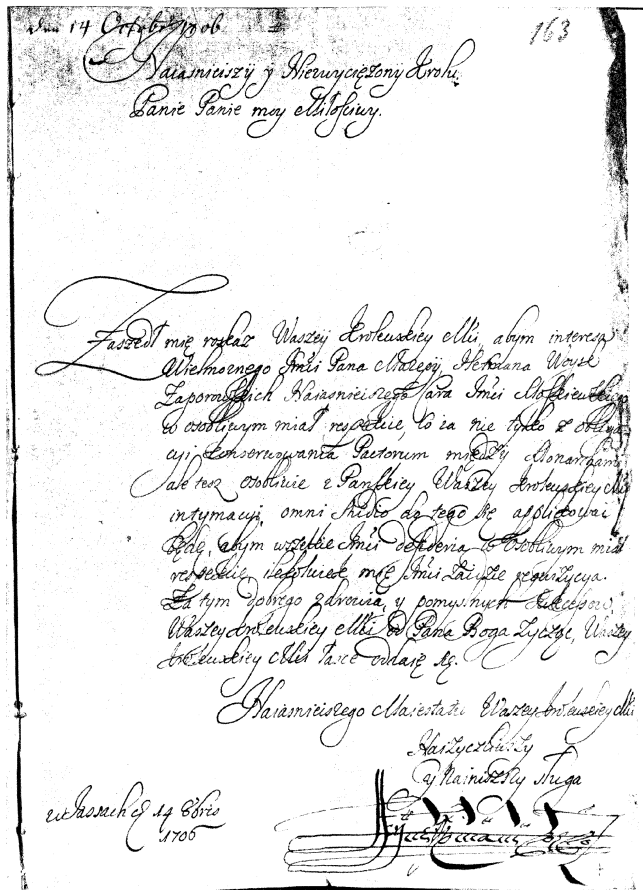
Карлу XII прийняти його. Проте гордий шведський король відкинув ці пропозиції¹⁴. Втім, варіанти ще залишалися. Орлик розумів їх малоімовірність і все ж...

Про душевний стан гетьмана в екзилі свідчать сповнені суму і розпачу цитати з класиків античної літератури. Він ще не знає, де отримає пристанище. Та просити у Станіслава Лещинського, який на той час також перебував у становищі вигнанця, «батьківської опіки, ласки й протекції», було, принаймні, дивно. Більш логічним було б звернення з таким проханням до Августа II.

Та у який спосіб лист Пилипа Орлика до Августа II міг потрапити до копенгагенського архіву? А якщо гетьман в екзилі насправді адресував своє послання королю у вигнанні, то це – акт небаченої тактовності.

Насамкінець, маємо в листі Орлика ще одну вельми цікаву деталь. А саме – зображення його особистої печатки. На сьогодні опубліковано два відбитки печаток П. Орлика: на його листі від 28 травня 1716 р. і на листі від 18 грудня 1719 р. його дружини Ганни¹⁵. Отже, перед нами третє, а за хронологією – перше зображення печатки гетьмана Пилипа Орлика. Датоване 20 квітня 1715 року.

1. Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden – 10026 Geheimes Kabinett – Loc.3619/05.
2. Rigsarkivet, København, Danmark – Tyske Kancelli, Udenrigske Afdeling – Opsnappede svenske breve fra Store Nordiske Krigs tid – vol 4.
3. Вергілій. Енеїда. X, 843.
4. Овідій. Героїди. XVII, 234.
5. Овідій. Скорботні елегії. I, 2. Цими словами поет, який перебував у засланні в місті Томи, напучував написану ним там книгу «Скорботних елегій», яку він відправляв у Рим.
6. Шорников П. Участие Дмитрия Кантемира в тайной войне против Османской империи // Русин. – 2008. – №1 – 2 (11 – 12). – С. 36.
7. Там само. – С. 37.
8. Таїрова-Яковлева Т. Иван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». К.: Кліо. – 2013. – С. 114.
9. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII в. Документы и материалы в трех томах. Том III. 1673 – 1711. М.: Наука, 1970. Док. №74. – С. 241.
10. Голиков И. И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России. Том третий. М.: В типографии Николая Степанова, 1837. – С. 158
11. Таїрова-Яковлева Т. – Вказана праця. – С. 200.
12. Крупницький Б. Останні моменти перебування козаків на Правобережній Україні в 1714 р. / Ковалевська Ольга. Збірник «Мазепа»: Реконструкція видавничого проекту 1939 – 1949 років. К., 2011. – С. 66.
13. Чухліб Т. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи. 1663 – 1713. К.: Києво-Могилянська академія, 2004. – С. 257.
14. Bain R. Nisbet. Charles XII and the collapse of the Swedish empire, 1682-1719. – New York : G.P. Putnam's sons, 1895. – P. 253.
15. Ситий І. Герб і печатка Пилипа Орлика // Генеалогічні записки. – Львів, 2011. – Вип. 9 (нової серії 3). – С. 34.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94 (477)

Анна Федорович

ЧЕРНІГІВСЬКА ЗЕМСЬКА ФЕЛЬДШЕРСЬКА ШКОЛА (друга половина XIX – початок XX ст.): історія розвитку

У статті висвітлена історія становлення медичної освіти у Чернігові, проаналізовано розвиток Чернігівської земської фельдшерської школи другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: земство, фельдшерська школа, земська медицина.

Витоки становлення медицини сягають давніх часів, коли для лікування хворих використовувалися речовини рослинного, тваринного і мінерального походження. Майже до середини XVIII ст. на Чернігівщині фахових медичних працівників не було, медичну допомогу надавали представники народної медицини [6, с.5]. В період Гетьманщини існувала мережа шпиталів, які діяли при великих церквах і виконували одночасно роль лікарень, а також будинків для літніх осіб та калік [5, с.12]. У 1700 р. у Чернігові створено колегіум, який давав учням всебічні знання, у т.ч. з латинської мови та основ природознавства. Багато випускників колегіуму в майбутньому продовжили навчання в Росії та за кордоном і стали медиками [15, с.285].

Домашні методи лікування були дієвими при нескладних захворюваннях, коли ж йшлося про ускладнення чи проблеми інфекційного характеру, що могли спричинити епідемію, вони виявлялися безсилими. Лікуванням, як зрештою і будь-якою іншою справою, повинні займатися фахівці. До такої думки урядовці прийшли ще в 30-х роках XVIII ст., коли, згідно з розпорядженням Сенату від 1737 р., у 56 великих містах Російської імперії запровадили посади міських лікарів. Відтак, у 1737 р. міські лікарі з'явилися у Чернігові, Ніжині, Прилуках, Стародубі, з 1775 р. – в інших населених пунктах [14, с.181]. Першим лікарем у Чернігові був Яків Узнанський.

З 1775 р. медична справа в Російській імперії була підпорядкована Приказу громадської опіки. У Чернігівському і Новгород-Сіверському намісництвах такі прикази виникли у 1782 р. Вони займалися всією медициною, а також богадільнями і психіатричними закладами. У 1797 р. створили Чернігівську губернську управу, до якої увійшла лікарська управа (інспектор, оператор, акушер і канцелярист). Вона опікувалась усіма міськими і повітовими лікарняними закладами [7, с.35]. Що стосується появи першої аптеки на Чернігівщині, то ця подія датується 1782 р. [6, с.7]. З 1785 р. діяла Чернігівська міська лікарня.

Першим центральним органом управління медичною справою в Росії був Аптекарський приказ, створений у 1620 р., з 1756 р. – архіатерство (медична канцелярія), а 12 листопада 1763 р. царським указом засновано Медичну колегію [6, с.12].

Проблема підготовки медичних працівників середньої ланки непокоїла уряд. У 1829 р. Сенат Російської імперії прийняв рішення про створення фельдшерських шкіл

© Федорович Анна Андріївна – випускниця Інституту історії, етнології та права імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

при лікарнях Приказу громадської опіки. У 1831, 1847 і 1848 роках Чернігів пережив епідемію холери, які хоча й не набрали великих масштабів, але вимагали посилення заходів з охорони здоров'я [12, с.239]. До 1864 р., згідно з даними В. Самойлова, в розпорядженні Приказу громадської опіки Росії перебувало 519 лікарень з п'ятьма різними відділами, 33 будинки розумово відсталих, 107 богаділень та інвалідних будинків, 21 сирітський дім, 8 виховних будинків, 4 фельдшерські школи [13, с.119]. Така кількість лікувальних закладів, звісно, не могла достатньою мірою сприяти наданню медичної допомоги населенню. Спочатку лікувальні заклади виникли у містах і містечках. Лікар став першим представником професійної медицини. З'явилися нові посади медичних працівників, зокрема, повитухи. Вони перебували не на утриманні магістратів, а на державному бюджеті. Тодішня еліта вважала, що селянам достатньо й фельдшерської допомоги. «Лікар – для пана, а фельдшер – для мужика», – казали вони, вважаючи, що така медицина коштуватиме недорого.

Як відомо, в 1864 р. в руслі ліберальних реформ Олександра II формуються інституції земського самоврядування. Важливим напрямом їхньої діяльності стала соціальна сфера, передусім організація медичного обслуговування населення, підвищення освітнього рівня, розв'язання проблем господарсько-побутового життя.

Відтак новостворені земства намагалися започаткувати власну систему медичного обслуговування. У перших проектах переважав роз'їзний тип надання лікарської допомоги. Однак невдовзі з'ясувались усі незручності цієї системи – і для хворих, і для лікарів, і для земства також. Збагнувши очевидні недоліки, земці організували стаціонарну систему, яка витіснила роз'їзну, показавши відразу ж свої переваги. Як засвідчили практичні результати, лікар, який жив у центрі своєї дільниці та особисто щоденно приймав хворих, розгортав активну діяльність, що відповідала запитам сільського населення і приносила велику користь. Так з'явилося одне з найбільших досягнень земської медицини – дільничне обслуговування населення, у результаті чого заклали ще й базу для створення лікарської служби в сільській місцевості [8, с.63].

Варто відзначити важливу ініціативу земців – видання друкованого органу для лікарів – щотижневої газети «Земский врач» (обсяг 11 – 12 сторінок). Друкувалася вона у Чернігові з 1 липня 1888 по вересень 1892 р. У ролі видавця виступав губернський земський лікар Євген Володимирович Святловський. «Земский врач» – одна з перших медичних газет в Україні – сприяла поширенню новин медичної науки та досвіду діяльності медичних установ Чернігівської та інших губерній. Ще задовго до газети «Земский врач» питання охорони здоров'я губернії, зокрема звіти про роботу медичних установ, а також статті санітарно-просвітнього характеру, висвітлював щомісячник «Земский сборник Черниговской губернии», перший номер якого вийшов з друку в 1868 р.

У 1893 р. в Чернігові відкрили місцеве відділення Російського товариства Червоного Хреста і створили Общину сестер милосердя святого Феодосія Углицького. Це був свого роду навчальний заклад, який готував молодший медичний персонал для благодійних закладів і воєнних шпиталів на випадок війни. Після революції Общину медсестер милосердя закрили.

Отже, запровадження земської медицини, орієнтованої на підвищення доступності медичної допомоги для населення, підвищення її якості та ефективності, формування профілактичних заходів привело до позитивних зрушень у медичному обслуговуванні, попри те, що її розвиток гальмували недостатнє фінансування, незадовільне кадрове та матеріально-технічне забезпечення, значна залежність від рівня соціально-економічного розвитку земств тощо. Проте найважливіше значення полягає в тому, що вона наблизила медичну допомогу до широких соціальних верств. Незважаючи на недоліки, зумовлені соціально-економічними чинниками, земська медицина зробила суттєвий внесок у створення прогресивної системи медичної допомоги населенню, у розвиток медичної думки.

У силу розгортання земської системи медичного обслуговування постало питання про відкриття фельдшерських шкіл, що мали забезпечувати медичні установи кваліфікованими кадрами. Організація фельдшерської школи в Чернігові була ініційована

представниками Чернігівського губернського земства. Відтак земці, враховуючи потреби губернії у кваліфікованих медичних працівниках, на сесії в липні 1866 р. прийняли рішення відкрити земську фельдшерську школу та школу повитух. Було створено комісію у складі гласних земської управи, які розробили статус майбутнього навчального закладу і подали його на затвердження міністерству. Справа дещо затяглася. І все ж 8 травня 1868 р. відбулося офіційне відкриття Чернігівської земської фельдшерської школи. Школа повитух не розпочала діяльності, оскільки бажання навчатися в ній виявили лише 4 дівчини. Враховуючи фінансові затрати на функціонування закладу та чисельність учениць, недоцільність організації стала очевидною.

Фельдшерська школа діяла на основі двох статутів – 1868 та 1879 років. Проаналізуємо їхні основні засади. Згідно зі статутом 1868 р., мета навчального закладу полягала в тому, аби підготувати достатню кількість фахівців із фельдшерської справи для роботи в земських лікарнях. Школа фінансувалася коштами губернського земства і повністю йому підпорядковувалася. Безпосереднє керівництво здійснювалося педагогічною радою, до компетенції якої належав контроль за навчально-виховним процесом. Загальний нагляд за школою доручався губернському управлінню (пояснимо, що на основі ст. 87 Земського положення 1864 р. земське управління контролювалося губернською державною адміністрацією та губернським лікарським інспектором) [2, арк.63].

Педагогічна рада формувалася викладачами школи, членами губернської земської управи. Сфера компетенції педагогічної ради зводилася до того, щоб затверджувати навчальні програми, здійснювати набір учнів, координувати процес складання іспитів тощо. Засідання ради відбувалися щомісяця, їх називали черговими, або ж могли проводитися за рішенням голови ради – екстрені. Постанови набували чинності в результаті голосування. Якщо кількість голосів була однаковою, то перевага віддавалася голосу голови.

Протоколи засідання ради велися секретарем (обирався щорічно з-поміж викладачів школи), друкувалися у «Земском сборнике Черниговской губернии». Наприкінці навчального року секретар подавав губернській земській управі звіт про діяльність школи, який обговорювався на зборах губернського земського зібрання та оприлюднювався на сторінках «Земского сборника». Викладацький контингент добирався і затверджувався губернською земською управою [2, арк.64].

Новий статут затвердили через 11 років після відкриття школи. Згідно з ним, вільним слухачам доступ у школу був закритий. Подальша практика показала, що і в новому статуті є недоліки, які вимагають виправлень. Скажімо, з'ясувалося, що обходитися без підготовчого класу лише спеціальними, як вказувалося у статуті, майже неможливо. До вступних іспитів молоді люди були погано підготовлені, тому в 1880 р. відкрили підготовчий клас. Одночасно з його відкриттям при фельдшерській школі в 1880 р. почали працювати паралельні курси для дівчат – вільних слухачок. Ці курси були влаштовані в окремому від фельдшерської школи приміщенні [1, арк.14]. Таким чином, з 1880 р. фельдшерська школа почала існувати як вища фельдшерська.

Протягом перших двадцяти років існування Чернігівська земська фельдшерська школа підготувала три випуски фахівців. Фельдшери ділилися на старших і молодших залежно від успіхів на іспитах. Перший випуск відбувся в 1872 р., тобто через чотири роки після відкриття школи. Всі учні школи склали загальний випускний іспит [11, с.134].

Кількість зарахованих учнів не завжди відповідала чисельності випускників. За матеріалами 1868 р., до школи зарахували 36 осіб, з них 28 штатних, 3 – понадштатних (навчалися безкоштовно) і 5 – на платній основі. Протягом 1868 – 1869 навчального року вибули з різних причин 3 особи, наступного 1870 – 1871 рр. – ще одна, у випускному класі залишилося 25 чол., з яких 22 отримали спеціальність фельдшера, а 3 – залишилися на перепідготовку.

Доля другого прийому в школу була такою. У 1872 р. зарахували 40 осіб. Через рік десятеро залишилися у молодшому класі як невстигаючі, а 30 продовжили на-

вчання далі. Водночас у молодший клас додатково зарахували ще 5 осіб, тобто загальна кількість становила 15 – у молодшому класі і 30 – у старшому. У 1874 р. 12 осіб із старшого класу знову перевели до молодшого, двоє вибули взагалі. Цього року школу закінчили 34 спеціалісти.

У 1876 р. набрали 45 осіб. З них 22 вихованці були відібрані у перший клас і 23 – в другий. Через два роки 12 осіб із другого класу були переведені в перший, в результаті чого у другому класі навчалося 11 осіб, а в першому – 34. До кінця 1878 р. в першому класі вже навчалися 29 чоловік, а у другому – 10. Після затвердження нового статуту закладу, було створено три класи, в які і розподілили цих 39 учнів: 1-ий – 12 чол., 2-ий – 17 чол., 3-ій – 10 чол. Потім додатково набрали ще 16 осіб.

З 1879 по 1901 рр. до школи було прийнято 473 учнів, а випущено 284. Що стосується чисельності звільнених і розподілу їх на стипендіатів і своєкоштных, то, на жаль, такою інформацією не володіємо. Понадштатні вихованці приймалися за рахунок кошторисних залишків. Необхідність у понадштатних була викликана потребою фельдшерів у повітових земствах, оскільки багато хто із земських фельдшерів не бажав залишатися на земській службі і переводився в інші губернії чи відомства [12, с.37].

За таких умов був посилений прийом і своєкоштных. Міщан у школі навчалося більше інших станів – 276 чоловік на платній основі і 243 стипендіати за 1879 – 1901 рр.

За 1893 – 1900 рр. іспити склали 475 учнів. З них прийнято 104 своєкоштных і 92 стипендіатів. Як бачимо, школа була не в змозі задовольнити усіх бажаних і здатних вчитися у ній. Причина цього полягала, окрім обмеження штату, у відсутності належного приміщення.

Розподіл учнів за конфесійною приналежністю за 1886 – 1901 рр. був таким. Серед вказаної кількості православних учнів – 966, були і стипендіати, і своєкоштні. Що стосується католиків та іудеїв, то вони були завжди своєкоштними. Статистичні дані свідчать про чималу чисельність у школі євреїв – 243 учні, що можна поставити в заслугу школі, оскільки євреїв у Чернігівській губернії було чимало, а в інші навчальні заклади їх не допускали [12, с.40].

У 1879 р. з введенням нового статуту і відкриттям трьох класів, виявилось доцільним розширити існуюче шкільне приміщення. Ширина будівлі – 5,7 м, висота 4,2 м, довжина класних кімнат і спальень (нараховувалося 7) коливалася від 4,8 до 5,7 м. При таких параметрах на учня ледве припадало 0,9 м³ повітря у всій будівлі. Окрім тісноти приміщень, були й інші недоліки – відсутні кімнати для нарад викладачів, кімнати для бібліотеки, яка розташовувалася в коридорі. Школа містилася в двох будівлях. В одному корпусі були спальні учнів, квартири наглядача, на нижньому поверсі – загальна учнівська їдальня і службове приміщення. У другому корпусі розміщалися три класи, фізичний кабінет, кімната для шкільних підручників, анатомічне приладдя. Окрім придбання нової будівлі для школи, була добудована анатомічна зала для практичних занять з анатомії і патології. Секційна зала була світлою, з каміном, з кількома рядами лавок, де могло розміститися близько 30 учнів. У 1881 р. відкрито бібліотеку [12, с.64].

На основі статуту та програм, які частково були розширені в 1901 р. та доповнені в 1907 р., Чернігівська фельдшерська школа працювала до революції 1917 р. З початком Першої світової війни відбулося різке погіршення медичної допомоги. На Чернігівщині через мобілізацію до царської армії залишилися вакантними 45 лікарських і 100 фельдшерських посад. Медичні установи були занедбані, частина лікарських дільниць ліквідована, інша частина перейшла під відання фельдшерів. Постачання медикаментами різко погіршилось.

Школою керував інспектор. Як правило, ним був старший лікар благодійних закладів або губернської лікарні. До 1883 р. інспектором школи був доктор медицини Петро Пимонович Демидович, який водночас керував благодійними закладами. Він приділяв багато уваги організації школи, налагодженню роботи колективу, створенню бази для теоретичних та практичних занять.

З 1883 по 1887 рр. обов'язки інспектора школи виконував Микола Степано-

вич Сливчанський (помер 20 квітня 1887 р. від сипного тифу). У звіті школи за 1886 – 1887 навчальний рік зазначалось, що в особі Сливчанського фельдшерська школа втратила незамінну людину, наставника, патологоанатома, який сприяв створенню патологоанатомічного музею і лабораторної кімнати для гістологічних занять з мікроскопами [1, с. 56].

Його наступником упродовж 1887 – 1893 рр. став доктор гінекології Михайло Олександрович Воскресенський, який виконував обов'язки завідувача відділення Чернігівської губернської земської лікарні. З 1894 р. О. М. Воскресенський переїхав до Києва, де як доцент кафедри акушерства та гінекології викладав в університеті св. Володимира. У 1895 р. він відкрив у Києві невелику гінекологічну клініку з пологовим передпокоєм.

У 1893 р. на посаду інспектора школи призначили доктора медицини Івана Федоровича Рашевського, який особисто працював над удосконаленням процесу навчання, розробив декілька курсів лекцій для фельдшерських шкіл, таких як «Краткое руководство по фармакологии» та інші. Чимало питань організаційного характеру І. Ф. Рашевський вирішував як гласний Чернігівської міської і земської управи. До речі, в земській управі він працював разом з Л. Глібовим, про що потім розповідав у своїх виступах під час святкування річниць на пошану письменника. Протягом 1907 – 1909 рр. Чернігівську фельдшерську школу очолював доктор медицини Микола Олексійович Сокальський, а з квітня 1909 р. по 1917 р. навчальним закладом керував Олексій Ілліч Иванов. Він закінчив у 1889 р. медичний факультет Харківського університету з відзнакою, був залишений у клініці на посаді ординатора університету. Потім працював ординатором Чернігівської общини сестер-благодійниць Св. Феодосія.

Усі викладачі земської фельдшерської школи були високоосвіченими інтелігентними особистостями свого часу, відомими не тільки у м. Чернігові, а й за його межами. Лікарів знало все місто. Навіть у пресі того часу в розділі оголошень як уточнення вказувалось: «рядом с домом доктора Демидовича» або «возле дома Рашевского».

Незважаючи на велику завантаженість роботою на прийомі в лікарні та в школі, викладачі приділяли увагу науковій та суспільно-політичній роботі серед учнів. Так, І. М. Лагода, І. Ф. Рашевський та М. П. Дияконенко написали підручники, розробили цикли лекцій для різних курсів фельдшерських шкіл. Доктор медицини А. Г. Роземель здійснював переклади медичної літератури з німецької мови.

Особливо слід відзначити виступи викладачів у пресі. Найвідомішими були М. П. Дияконенко, О. М. Ковальський, В. В. Шаболдаєв, Г. Р. Тимошок, А. Г. Розенель, М. Г. Малютін, М. М. Котельников, Е. Е. Керекеш. Теми цих розробок та публікацій, як правило, носили аналітичний, науковий характер, стосувалися різних напрямків розвитку медицини того часу. Зокрема В. В. Шаболдаєв, І. М. Лагода вивчали хірургію, Г. Р. Тимошок та М. Г. Малютін – інфекційні та венеричні захворювання, О. М. Ковальський, М. П. Дияконенко – питання глинолікування та алкоголізму, І. Ф. Рашевський – очні хвороби. М. М. Котельников публікував статті з питань організації санітарної справи, Е. Е. Керекеш – з історії медицини та організації медицини на селі, М. М. Кранц – з бактеріології. Всі лікарі-викладачі були членами товариства лікарів, багато хто обирався членами з'їздів лікарів губернії, зокрема, О. М. Ковальський, І. Ф. Рашевський, В. В. Шаболдаєв та інші. М. Г. Масютін був делегатом Харківського регіонального з'їзду лікарів у 1910 р.

Дехто з педагогів земської фельдшерської школи брав участь у російсько-турецькій війні, скажімо, В. В. Шаболдаєв. Воювали викладачі-чернігівці і на фронтах Першої світової війни. Серед них варто назвати Г. Р. Тимошка, М. Г. Масютіна та інших. Більшість педагогів-лікарів були випускниками Київського імператорського університету Св. Володимира та Харківського університету.

Про людяність та відданість справі викладачів фельдшерської школи свідчать рядки з доповіді на засіданні Чернігівського повітового земського зібрання 1910 р. про покійного лікаря Георгія Васильовича Тессена. На той час порушили питання про встановлення у фельдшерській школі стипендії імені Г.В. Тессена: «...Мало хто не знав покойного. Это был человек в полном и самом благородном смысле слова... В

обществе его товарищей, земских врачей, возникла идея – почтить память покойного установлением при Черниговской земской фельдшерской школе стипендии имени Г.В. Тессена. Они решили сделать для того сбор пожертвованных на стипендию и, с разрешения господина Черниговского губернатора, выпустили листы для сбора» [13, с.148]. Така стипендія справді була призначена, надавала її Чернігівська міська управа.

Серед земських лікарів, які самовіддано працювали в Чернігівській губернії, не можна не назвати справжніх подвижників. Вони трудилися в різний час у різних лікарнях, але всі відзначилися своїм вагомим внеском у медичну справу Чернігівщини. Зокрема це Степан Данилович Ніс, Савелій Григорович Ковнер, Микола Петрович Галицький, Сергій Сергійович Семенов, Іван Іванович Зеленін, Гаврило Євлампійович Іваненко, Олександр Михайлович Соловійов, Микола Васильович Колесников, Олексій Ілліч Іванов, Василь Валентинович Шеболдаєв, Василь Вікторович Потієнко, Г. А. Маркевич, М. І. Лагода, П. С. Єсипенко [6, с.11].

Не можна не згадати про лікаря-земця, нашого земляка, неординарну людину Степана Носа. Він залишив науково-популярні праці з народної медицини, наприклад, «Ліки своєнародні з домашнього обиходу і в картинах життя»; книгу «У всякого народу своя природа», видану у Чернігові у 1888 р.

Викладачі школи були людьми свого часу, жили у відповідних обставинах, але кожен мав своє життєве кредо, яким керувався, як компасом, на крутих історичних дорогах. Багато викладачів були вихідцями з дворянських сімей: І. Ф. Рашевський, О. М. Ковальський, Ф. В. Гапонов та інші, мали чиновницькі звання. Наприклад, К. Ф. Шлегель, будучи штатним фармацевтом «врачебного отделения», був статським радником [13, с.149].

Найдовше працював у школі викладач загальних дисциплін Феофіл Федорович Ладухін (з 1870 по 1922 рр.). Священик-протоіерей Василь Іванович Мисливський викладав Закон Божий з 1884 по 1919 рр., крім того, був членом навчальної ради Чернігівського повіту і в той же час керуючим свічним заводом єпархії. Тривалий час також працювали К.Ф. Шлегель, І.М. Лагода, А.Г. Розенель, О.М. Ковальський, М.П. Дяконенко та О.І. Іванов.

Поряд з лікарями-чоловіками працювали жінки – земські лікарі Марія Михайлівна Кроль, Валентина Василівна Глібова-Потоцька, Клавдія Петрівна Уленько-Строганова, М.Н. Ласкаронська, Л.Ф. Барщевська, Н.І. Семеновська, Котельникова, Маслова та Голубова. Н.І. Семенова читала хірургію, коли були жіночі класи, інші в різний час заміняли викладачів. А лікар М.М. Кранц, процюючи 41 рік (1889 – 1930) завідувачкою віспяного телятника при губернській лікарні, широко популяризувала віспощеплення на Чернігівщині та в усій Україні.

Усі педагоги Чернігівської земської фельдшерської школи, незважаючи на походження, звання та титули, гідно служили справі, виконували свої обов'язки творчо, з індивідуальним підходом до учнів. В одному зі звітів інспектора школи є такі слова про релігійно-моральне виховання: «...в случае недейственности таких мер как уяснения, вразумление и убеждение было и наказание, впрочем последнее было всегда в пределах строгой последовательности, сообразное с характером поступка и личностью виноватого и всегда было далёким от возможности положить в ученике начало ожесточения безразличия и холодного отношения к чести и унижению» [13, с.150].

Таким чином, у 1868 р. в Чернігові завдяки клопотанню і фінансовій підтримці земського самоврядування була відкрита фельдшерська земська школа. Навчальний заклад забезпечував кваліфікованими кадрами повітові лікарні, потреби в медичних працівниках у сільській місцевості. Враховуючи структурні зміни і кількість учнів у школі, функціонувала вона на основі двох статутів – 1868 та 1879 рр. Протягом 1868 – 1917 рр. було підготовлено 421 фельдшера. Навчально-виховний процес Чернігівської земської фельдшерської школи забезпечувався кваліфікованим кадровим контингентом. Крім педагогічної діяльності, викладачі займалися лікарською практикою, приділяли увагу науковій та суспільно-політичній роботі. Поряд із досвідченими чоловіками працювали жінки. Педагоги фельдшерської школи гідно служили справі

підготовки кваліфікованих медичних працівників, творчо виконували свої обов'язки, враховуючи індивідуальний підхід у навчально-виховному процесі.

1. Державний архів Чернігівської області, ф.р – 763, оп. 1, спр.2, 73 арк.
2. Державний архів Чернігівської області, ф.р – 763, оп. 1, спр.1, 78 арк.
3. Демидович П. О фельдшерской школе / П. Демидович // ЗСЧГ. – 1883. – №7 – 12. – С. 157.
4. Демидович П. О фельдшерской школе / П. Демидович // ЗСЧГ. – 1883. – №13 – С. 63.
5. Груша А., Дуля М. З історії медицини Чернігівщини / А. Груша, М. Дуля. – Чернігів. – 1999. – 266 с.
6. Груша А., Пасталиця С., Дуля М. Розвиток медицини та фармації на Чернігівщині. – Ч., 2003. – 48 с.
7. История Черниговской фельдшерской школы // ЗСЧГ. – 1902. – №11 – С. 120.
8. История Черниговской фельдшерской школы // ЗСЧГ. – 1902. – №11 – С. 124.
9. История Черниговской фельдшерской школы // ЗСЧГ. – 1902. – №11 – С. 120.
10. Каган С. К столетию земской медицины на Украине// Очерки истории русской общественной медицины. – М., 1965. – 92 с.
11. Католик А. Особливості процесу становлення й розвитку земської медицини на Чернігівщині /А. Католик // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – 86 с.
12. Леп'явко С. Чернігів. Історія міста – К., 2012. – 432 с.
13. Чернігівський базовий медичний коледж: 1868 – 2008 роки / М. Шевела, М. Самойленко, Л. Шевела, Л. Беляєва. – Ніжин, 2008. – 240 с.
14. Шара Л. Чернігівська міська дума (70 – 90 р. ХІХ ст.) – Ч., 2010. – 224 с.
15. Шафонський О. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – 486 с.

В статтє освєщєна исторія становлення медицинського образования в Чернигове и проанализировано развитие Черниговской земской фельдшерской школы второй половины ХІХ – начала ХХ ст.

Ключевы слова: земство, фельдшерская школа, земская медицина.

The article explores the history of formation of medical education in Chernihiv and analyses the development of Chernihiv zemstvo's feldsher's school during the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries.

Key words: zemstvo, feldsher's school, zemstvo's medicine.

ДЕ РОЗТАШОВАНИЙ ЛІТОПИСНИЙ БИРИН?

У дослідженні розкривається погляд на локалізацію літописного міста Бирин на основі документів Литовської доби.

Ключові слова: Сіверщина, Посейм'я, Бирин, Биринська волость, ханські ярлики.

Під час монголо-татарського нашестя багато давньоруських міст було зруйновано. Буринський край разом з Путивлем зазнав занепаду і частково обезлюднів. Ця доба (середина XIII ст.) у житті нашого краю недостатньо вивчена: маємо вкрай мізерні та уривчасті відомості про той період. У цьому зв'язку можна назвати лише повідомлення про заснування у 80-х рр. XIII ст. біля Курська Ахматових слобід, які простягалися до території нинішнього міста Буринь, зокрема, Липовицьке князівство [1]. Після золотоординського нашестя осіле населення Сіверщини відійшло за рубезжі Десни і Сейму, шукаючи притулку на лісистих південно-західних схилах Середньоруської височини. Поряд із сільським господарством воно займалося полюванням, рибальством і бортництвом у віддалених покинутих угіддях («відходи»). З цієї пори це населення виступає під ім'ям «севруків», і значні округи самих відходів іменуються «севирами» або «сиверами».

Проте тотального відселення жителів з нашої території не було, про це свідчать численні археологічні та топонімічні матеріали. Активізація життя на цій території простежується вже з XIV ст. На це вказує підвищений інтерес Московської держави в XV ст., коли цими землями рухалися на північ татарські збройні загоны. У 1362 році землі Путивльського повіту були звільнені від монголо-татарських загарбників литовськими військами великого князя Литви Ольгерда Гедиміновича.

Путивльський повіт відомий як адміністративно-територіальна одиниця з XV століття. Він входив спочатку до Київського князівства, а потім до складу Київського воєводства Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського. У 1500 році внаслідок литовсько-московської війни 1500-1503 рр. Путивль перейшов у володіння Великого князівства Московського. Тут проходив московський кордон, тому Путивль став сильною укріпленою фортецею. Згідно з договором між Литвою і Москвою 28 березня 1503 року, все Посейм'я відійшло до Москви. З цього часу припиняє своє існування Путивльський повіт Київської землі. Сіверська земля стала театром безконечних воєнних сутичок між Москвою і Литвою. Ускладнилось розмежування кордонів із сусідніми землями – литовськими і московськими. На жаль, брак джерел про наш край того періоду не дозволяє історикам відтворити подробиці литовської експансії.

Про Путивльський повіт литовського періоду маємо мало відомостей: жодної ілюстрації, і – всього декілька актів про земельні роздачі короля Казимира Ягеллончика і збір мита, один відказний запис, ярлики кримських ханів і трактат Свидригайла. Але це не можна розцінювати як свідчення незаселеності даної території після золотоординського періоду. Перебування осілого населення в цьому регіоні залежало від багатьох факторів і не могло бути сталим. Необхідно також зазначити, що достовірність «Книги більшому чертежу» неоднакова для різних районів лісостепу і не дає реальної картини заселеності лівого берега Сейму.

В історичних джерелах на Сіверській землі згадується три поселення з назвою

Бирин (на Десні, Сейму і Пслі). Зокрема, у «Воскресенському літопису», відомому сьогодні як «Список руських міст далеких і близьких», який відноситься до 1387-1392 рр., у переліку київських міст згадується місто Бирин. Думка низки істориків, дослідників щодо його локалізації досі неоднозначна. Слід зауважити, що джерельна база цього періоду відносно поселень лівого берега р. Сейм, особливо Буринщини, досить обмежена. Наявні в архівах документи вивчені недостатньо і ще далеко не всі відомі дослідникам. Останнім часом Г. Ампілоговим, О. Русиною, П. Кулаковським., В. Звагельським та ін. надруковані раніше не відомі джерела. Оприлюднено низку грамот XVI-XVIII ст. про землеволодіння у Путивльському повіті. У них згадуються десятки назв населених пунктів, окреслюються території волостей, що розташовувались на Путивльщині.

У літературі кінця XIX – початку XX ст. неодноразово наголошувалося на наявності в «Списку...» нашарувань різного часу, відтак вважалося неприпустимим використання його даних у наукових дослідженнях. До київського реєстру все ж зверталися історики М. Тихомиров, Б. Рибаків, Л. Черепнін, І. Греков, Є. Наумов, А. Поппе, О. Подосипов, В. Янін та інші, які висували власні гіпотези щодо нього.

Ставлення до реєстру висловив М.Тихомиров: «Найважчим для правильного розуміння оригіналу «Списку...» є встановлення того, до якого саме міста належить позначення річки, на якій воно стоїть, оскільки однозначності в «Списку...» немає: іноді річка вказується явно перед містом («а на Сулі Снепород»), іноді – після нього («Куреск на Тускор»). В «Списку» записано: «А на Пслі: Ничян, Городище, Лошици, Бирин, Жолваж». Але тут слова «а на Пслі» можуть ставитися не до всіх далі названих міст, а тільки до Ничяна» [2]. Тому важко визначити, чи належать слова «А на Пслі» до Бирини. На карті «Російські міста на початку XV ст.» по списку російських міст він позначив м. Бирин на р. Сейм: локалізація припускається [3].

Ф. Петрунь звертав увагу на неточності «Списку...», зокрема щодо локалізації вищезазначених міст.: «Фігурують в ярликах у тій самій групі також «Лосичи» та «Ницяни», дослідники робили спробу шукати їх на Пслі, за вказівкою Воскресенського літопису, але вони не використали актового матеріалу, – останній же свідчить, що ці оселі (урочища) та їхні волості лежали на Ворсклі та утворювали вкупі з Хотмижським зовнішню кордонну лінію. І за річкою Ворсклицею Ницанська волость, у цій волості Вільне місто поставлене. А від річки Ворсклиці пішла Лосицька волость, в цій волості Лосицький острог поставлено, і тією волостю Лосицькою Вольновці не володіють» [4]. В. Приймак пише: «Беручи до уваги неточності в «Списку руських міст далеких і ближніх», не можна виключати неточності локалізації окремих поселень. Жолваж, названий на Пслі, швидше всього може бути Жовніним (літописні Желні), Ничян – Ніцахою. У Посуллі не локалізуються Чемесов, Сал, Ковила, Ворона і Песьї Кості. Два останні пункти знаходилися на Дніпрі чи Правобережжі. Ситуація, коли цей документ називає не всі міста, була характерною для московської землі. На це вказувала російський археолог А. Юшко. На Лівобережжі до числа не згаданих ним відноситься Тополянський комплекс, де виявлено об'єкти як XII-XIII ст., так і другої половини XIII – XIV ст. У переліку міст, які згадуються літописами, Бирин і Хотень неточно локалізовано на Сулі й Пслі, за топонімічними даними слід їх шукати в межиріччя обох рік та Сейму» [5]. Однак спірність локалізації окремих населених пунктів «Списку...», залучення інших даних дозволяє по-новому поглянути на цікаву для нас проблему – локалізації Бирини. Окремі питання потребують додаткового вивчення, критичного аналізу та систематизації матеріалу сучасних науковців.

Спробуємо глибше дослідити локалізацію Бирини і Биринської волості XV ст. у документах Литовського періоду: ханських ярликах, актах Литовської метрики та ін. Для цього дослідження важливим є те, що у «Списку» вказано кілька міст, назви яких згадуються і у татарських грамотах XV ст., що своїм протографом мають, очевидно, якийсь ярлик, даний ще Тохтамишем Вітовту, а отже, датований кінцем XIV ст.

Про локалізацію Бирини на лівому березі р. Сейм свідчать ханські ярлики, якими кримські хани окреслювали політичний лад, адміністративно-територіальний устрій, норми права, види та порядок феодалної залежності, податки тощо XIII-XV ст. Такі

документи видавалися литовським правителям на володіння землями. Ханські ярлики є цінним історичним джерелом для дослідження історичної географії Путивльського повіту XV ст. М. Грушевський цілком справедливо зазначив, що «факт видання таких ярликів литовському урядові дуже цікавий і важливий, який досі не мав щастя в історіографії. Взагалі, сам факт надання з боку різних володарів Криму ярликів на руські землі литовському урядові був досить, так би мовити, популярним і вповні визнаним, на який охоче покликались» [6]. М. Грушевський закидав реєстрам ярликів непослідовність у географічному розміщенні окремих поселень. «З'ясування списку цих осель дає великі труднощі, але все ж таки окреслюється територія Київщини (Канів, Черкаський городок), Путивльщини (Путивль, Бирин, Липятин), можливо, і степова (поселення Дашко). Всього, для Путивльщини ярлики подають 7 пунктів, з яких 3 на першій лінії прикордоння. Пізніше, у 1487-1488 рр., названі ярликом та у «Списку...» міста згадуються як волості: Бирин, Жолвяж, Хотінь, Утішків» [6].

Історично-географічний матеріал ярликів є цінним перш за все для виявлення самої територіальної структури України того часу. Надто докладно змальована в ярликах Путивльщина. Про це зазначав Ф. Петрунь: «Коли взяти район пізнішої (XV ст.) Путивльщини, то нашу увагу притягає той факт, що путивльські оселі згадуються в двох окремих абзацах ярликів. Структуру Путивльщини, що тяглася вузьким сектором від Путивля на південь та на схід на верховиська Сули, Псьолу та Ворскли, відображено в пізнішому акті XVI ст. — тут було 14 волостей. Ярлики подають назви для них, відомі з актового матеріалу. Жолваж, Бирин, Хотень, Хотмишль». Скажемо тут тільки, що в списку Свидригайла згадано лише Chotmisl, мабуть, як найбільш висунутий у степ пункт на Ворсклі (можливо, що Birlaa відповідає Бирину) [4].

О. Русина нараховує значно більше волостей: «Биринська, Городиська, Донецька, Жолвазька, Залуцька, Клепецька, Колодезька, Лопатинська, Лосицька, Меленська, Мужецька, Немирська, Ницанська, Ординська, Печерська, Синецька, Утешківська, Хотенська, Хотмишська» [22]. Це території нинішніх Харківщини, Чернігівщини, Сумщини, Полтавщини.

Згідно з ярликом Абдули (Мамає), Бирин на р. Сейм відомий з 1362 року. Назву волості він отримав пізніше, як й інші літописні міста. Місто в той час означало – земля (простір) і не відповідає сучасному значенню. «Думки істориків з цього приводу не однастайні, – пише О. Русина. – Так, М. Довнар-Запольський ототожнював втрачені киянами 1500 р. путивльські волості з «городовими селами», що фігурують у так званому «Реєстрі чернігівських границь». 1527 р. О. Андріяшев звав їх то селами, то містами («правдоподібно – невеличкими фортецями»). М. Тихомиров безапеляційно трактував усі перелічені в «Списку руських міст» пункти як міста або містечка, виходячи з традиційного розуміння «города» як укріпленого поселення» [22].

Бирин географічно згадується на березі р. Сейм в грамотах Менглі Гірея про землі на лівому березі Дніпра: «Потім великий князь литовський Казимир з литовськими князями й панами просили нас, і ми підтвердили йому те (прогалина), що дали були великий цар дід наш і отець наш, а то: Землі (на лівім березі Дніпра) починаючи від Києва Дніпром до устя: Снепород і Глинськ з усіма їх людьми, Жолваж, Путивль з землями й водами; Бирин, Синець, Хотин, Лосичі» [7]. Бирин належав також і Казимиру. У 1472 році великий князь Казимир роздав житомирським боярам київські волості: Макару Володковичу – волость Бирин, Юшку Полковичу – волость Жолвяж, Сеньку Романовичу – волость Хотінь [7].

У ханському ярлику 1506 – 1507 рр. зафіксовано ситуацію за часів перебування Тохтамиша на землях Великого князівства Литовського, тобто, як у «Списку руських міст», кінця XIV ст. У документі говориться про «Путивль з землями и водами...», де значиться і Бирин на Сейму [8].

Є згадка Бирини (Birlaa) і в списку міст, що належали великому литовському князю Свидригайлу. Цей документ хронологічно відноситься до 1430-1432 рр. Причому згодом, з кінця XV ст. Бирин був не просто маленьким селом, а й центром однієї з волостей Путивльського повіту. «Список міст Свидригайла» – унікальна латиномовна пам'ятка, одне з основних джерел для історичної географії України першої третини

XV ст. Датується 1432 р. та містить перелік «замків і земель», які підпорядковувалися великому князю литовському Свидригайлу під час існування Великого князівства Руського»[9]. Привертає увагу те, що Бирин в цьому списку згадується як Бірлаа. Це повинно зацікавити нас щодо походження назви поселення Бирин-Бірлаа та його локалізації. Свидригайло – православне ім'я – Лев. Багато литовських князів прийняли християнство. Можливо, і назва пов'язана з іменем Лев – Бірлаа.

Щодо відповідності Бирин Бірлаа. П. Клепатський пише: «Таким чином в цьому списку ми знаходимо згадку про такі міста і землі: Бирин, Хотмишль, Донієск з багатьма повітами, Оскол, Милолюб, Мужець з багатьма повітами і Курськ з багатьма ж повітами. Всі ці міста «з їх виходами і данними, з землями і водами» фігурують також і в ханських ярликах, отже, можна припустити, що вони проіснували в усякому разі до 1500 року, коли Путивльський повіт відійшов до Москви. А саме: Бірлаа, очевидно, той же Бирин»[10].

Про розташування Бирин на лівому березі р. Сейм, згідно зі списком міст Свидригайла, свідчить карта «Українські землі в XV ст.», коли в 1432 році Путивль і Бирин належали Великому князю литовському Свидригайлу [11].

В ярлику Менлі Гірея від 2 липня 1507 року Бирин згадується неподалік Путивля поряд з такими поселеннями: Синяч, Хотень, Лосичі, Хотмишль, Нитяни [12]. У реєстрах «данин» польсько-литовського короля Казимира Ягеллончика збереглися

відомості про видачу путивльських волостей житомирським боярам (1487 р.), а також Михайлу Лазаревичу Бирину (1486 р.) і Андрію Лихачову (1488 р.) [12].

На карті С. Кучинського «Чернігово-Сіверські землі в XIV-XV ст.» на лівому березі р. Сейм позначено стародавнє поселення Вігін. Проаналізувавши цю карту, можна дійти висновку, що вона відтворена С. Кучинським реально. Аналіз досліджень відстаней від Бирин до навколишніх стародавніх поселень на карті і по даних сучасних супутникових вимірів збігається. На ній також позначені стародавні поселення Хоробор (Чернігівщина), Конотоп (мабуть,

після Деулінського перемир'я (1618 р.), Воргол (Кролевець), Чаплищі, Гончари (Путивльщина), Вир (Білопільщина), Ромен, Глинськ і ряд інших стародавніх поселень.

У своїй книзі С. Кучинський, описуючи Чернігівсько-Сіверські землі періоду Великого князівства Литовського, приділив увагу й Путивльському повіту та м. Бирин на р. Сейм. У дослідженні він посилається на ярлики кримського хана Хаджі Гірея та його сина Менлі Гірея на руські землі, видані великим князем литовським, та інші джерела [13].

Що ж до локалізації Бирин С. Кучинський зазначає: «Вздовж річки Сейм у джерелах згадуються путивльські села: Гончари, Столпата, Чаплища, Жеремковичі, Бирин»[13]. Є вказівки в реєстрах «данин» польсько-литовського короля Казимира Ягеллончика, що путивльськими селами володіли Санько Жеребятіч і Михайло Лазаревич Бирин [12]. Можливо, назви сіл Жеремковичі і Бирин пов'язані з цими прізвищами. В. В. Приймак вважає, що назва міста Бирин може вказувати на його на-

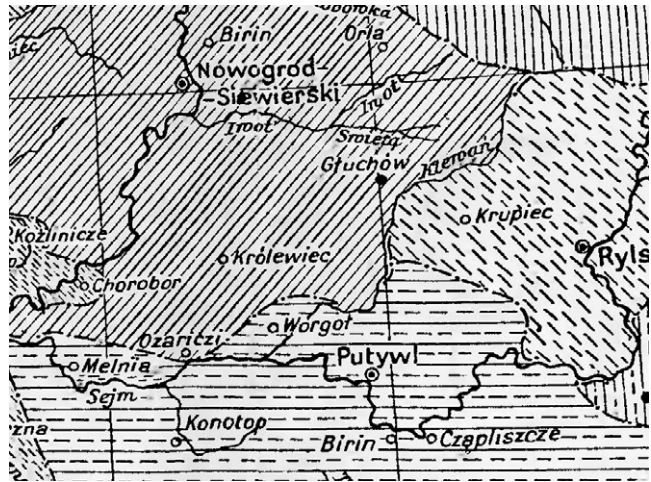
лежність биричу – адміністративній особі князівського апарату, про якого йдеться у літописній статті 1148 року [14].

На карті С. Кучинського позначено ще одне поселення під назвою Бірин. Це нинішнє село Бірине Новгород-Сіверського району Чернігівської області. Згідно з історичними відомостями, воно засноване на початку XVII ст. На території с. Бірине є залишки 13 поселень 10 – 1 тис. до н. е., 1 тис. н.е. [15].

За нововиявленими історичними матеріалами, поселення Бірин на р. Десні згадується в 1514 році при опису шляху московських послів у Крим, коли вони йшли через Бірин біля Новгорода-Сіверського, далі шлях їх пролягав на Путивль, потім через Мокошовецький перевоз на Сеймі Лосицькою дорогою, яка перетинала Сейм у районі с. Чаплищі, на севрюцькі села, далі пішли в басейн Сули, потім через Псел і в степ. Цей факт указує на існування в XV ст. двох поселень з назвою Бірин (на Десні і Сеймі) [16]. На існування с. Чаплищі в XV ст., позначеного на карті С. Кучинського, вказують історичні джерела: «Київський князь Семен Олелькович, що у 1455-1470 рр. займав цей стіл, надав боярину Демиду село Чаплища біля Путивля (на правому березі р. Сейм. На протилежному березі – нинішнє село Клепали Буринський район) і «землю Терн», де раніше знаходилося місто В'яхань» [8]. У 1587 році російське село Чаплище у Путивльському повіті розорили 40 канівських «черкас» на чолі з отаманами Петром Ворчуном і Терехом Шелудивим. На карті С. Кучинського «Чернігово-Сіверські землі в XIV-XV ст». поряд з поселенням Чаплища позначене і поселення Бірин на р. Чаша – притоці р. Сейм.

Враховуючи, що у джерелах третьої чверті XV ст. чітко зафіксовано біля Путивля село Чаплищі, яке разом із «землею Терн» надавалося боярину Демиду київським князем Семеном Олельковичем» [8], говорити про цю територію як «пустельну», «незаселену і непрохідну» не доводиться. «Путивльські севрюки мали свої угіддя у радіусі понад 100 км навколо міста, що засвідчено у писемних джерелах» [14]. Про безперервне існування села Чаплищі свідчить архівна судова справа між поміщиками Череповими і Гамалеєвими за землі і людей в с. Чаплищі, що належали в 1675 році Василю та Івану Череповим [14]. З цих відомостей можна зробити висновок, що поселення Бірин також могло реально існувати в XIV- XVI ст. поряд з с. Чаплищі на лівому березі річки Сейм. Про час заснування чи відродження Бірина С. Кучинський зазначає: «В цитованому багаторазово в цій книзі в переліку міст Свидригайла і ярликах татарських згадуються серед групи південно-східних сіверських поселень Путивль, Бірин, Сінеч, Хотинь, Лосичі. Перераховані місцевості можна вважати за такі, що виникли пізніше, деякі за такі, що відродилися в XV ст. з попелу, інші взагалі як такі, що були збудовані сіверянами під могутньою рукою Вітольда і Ягеллонів, з метою просування на південь. В ярликах Хаджі Гірея для Казимира Ягеллонського і Менглі Гірея для Зигмунта I серед різних земель і волостей згадувалися також Путивль, Бірин, Хотень, Хотмишль, де Бірин позначено поряд з Путивлем» [13].

Про те, що поселення Бірин реально існувало на лівому березі р. Сейм у XIV-XV ст. і після приєднання земель Чернігово-Сіверських до Литви, свідчать три пізніші документи, а саме: «ярлики Хаджі Гірея для Казимира Ягеллонського і Менглі Гірея для Зигмунта I, в яких серед інших земель і волостей згадувалися також Путивль, Би-

Фрагмент карти за С. М. Кучинським

рин, Хотинь, Хотмишль, Рильськ, Курськ, Мужеч, Оскол, а також те, що керування литовсько-польським станом справ південно-східних руських поселень ішло на спад, є значною мірою не слухним» [13]. Це вказує на те, що землі навколо Путивля в той час були заселені, і їх розорення не спостерігалось. «...Менглі Гірей вимагає, щоб йому віддали міста, які здавна до орди тягнулися, аби принаймі ці міста давали ясир, серед них перераховувалися Київ, Канів, Бирин, Путивль, Черкаське містечко та інші, одним словом, терени київські та південні по річці Сейм» [13]. Це також наводить на думку, що Бирин розміщався на березі р. Сейм.

Картохема М. К. Любавського

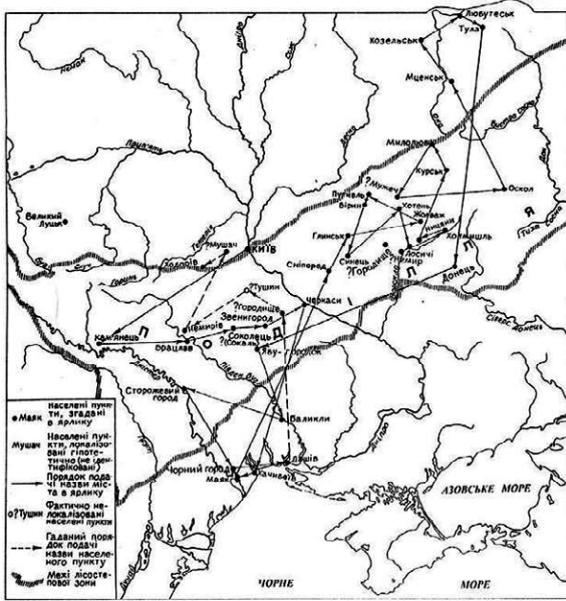
Назва Бирин татарського походження.

О. Русина з'ясувала, що впродовж XIV-XV ст. Посейм'я було зоною активних тюрко-слов'янських контактів, тут осідали татарські феодалі. Проте зазначимо, що населення, яке годувало князів і бояр, було, звичайно, слов'янським, а не татарським. З кочівників татар навряд чи могли київські бояри мати «шуби теплі», швидше могли їх втратити. Із восьми державних путивльських волостей ще на межі XIX початку XX ст. М. Любавським було впевнено локалізовано три: Бирин (як сучасне м. Буринь, райцентр Сумської обл.), Хотень (сmt Хотинь Сумського р-ну Сумської обл.) і Мельня (с. Мельня Конотопського р-ну Сумської обл.). Історик, дослідивши локалізацію багатьох топонімів (назв запустілих міст, сіл, а також різних урочищ), які писемні джерела Середніх віків зв'язували з Курським Посейм'ям, на своїй карті «Київські міста («Список руських міст далеких і ближніх»)» розмістив м. Бирин у безпосередньому сусідстві з Путивлем на річці Сейм на околицях нинішнього міста Буринь. При локалізації Бирини М. Любавський посилається, крім «Списку...», на ярлики Менглі Гірея, а також матеріали давньолитовського архіву (Литовської метрики) [17].

Про локалізацію Бирини на Сеймі говориться і в працях інших авторів. О. Яблоновський, посилаючись на ярлики кримського хана Менглі Гірея (1468-1515 рр.), пише: «Таке ж відносне значення має відомий претензійний «ярлик Менглі-Гірея» 1506 року, де між іншим згаданий і Путивль на Сеймі, «з повітом», в дійсності тягнувся до київського удільного князівства ще в литовський час.

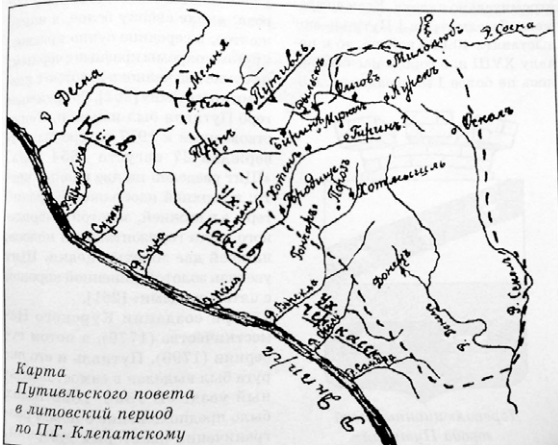
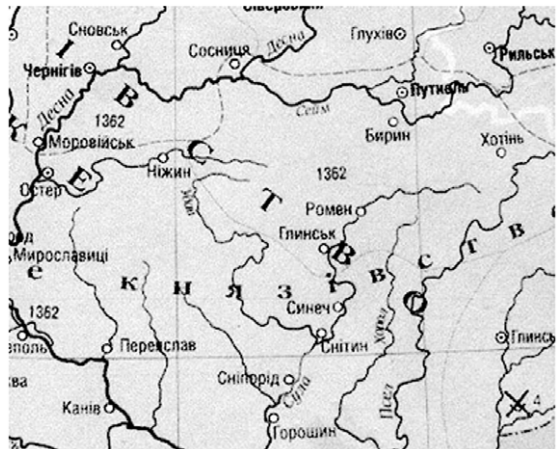
У 1503 р. все Посейм'я з Путивлем відійшло до Москви, і разом з тим припинилася і данина медова, що надходила (1496 р.) не тільки тамтешньому наміснику і київському воєводі, але і на церкви «російські», і київському єпископу і каноникам» [18]. Згадане тут поселення Мельня (крайній пункт Путивльського повіту на р. Сейм) за новими даними як центр Мельнянської волості Путивльського повіту відоме ще з 1360 року. Раніше вважали, що перша згадка про нього датується 1500 роком, коли війська кримського хана Менглі Гірея спустошували Волинь, Київщину та прилеглі території [19].

Ф. Шабульдо розглянув гіпотетичну можливість існування так званого «ярлика Мамає» на українській землі. На підставі ярлика Абдули (Мамає) 1362 року склав карту земель, подарованих Мамаєм Ольгерду. На цій карті Бирин позначений на р. Сейм [20]. У своєму посланні до панів ради Литви від 1506 року Менглі Гірей згадував про ці землі так: «Великий цар Тохтамиш дав великому князю Вітовту Київ і Смоленськ і інші міста, і попередник наш цар Тохтамиш на все те дав ярлики свої».

Картосхема земель,
подарованих Мамаєм Ольгерду

господарських волостей, які давалися їх предкам в чергове держання. На жаль, нам не відомі назви всіх 14 волостей, але відомі деякі. В Литовській Метриці, наприклад, зберігся запис, «що король землі давав боярам житомирським в Клові (вважається, що в часи Київської Русі ця земля називалася Клов – за одноіменною назвою річки)»: Макару Володковичу волость Бирин на рік після перших... Деякі із цих волостей можна локалізувати. Так, Бирин, можливо, Бурин, на річці Чаша, ліва притока

Карта Путивльського повіта в литовський період
по П. Г. Клепатському

На карті «Українські землі в XIV ст.» за часів Ольгерда (1362 рік) Бирин розташований на лівому березі р. Сейм [11].

Розташування путивльських поселень, зокрема Бирин на р. Сейм, підтверджує у своїх працях і В. Мавродін: «До складу Путивльських земель входили такі населені пункти: Жолвань (Жолважь), Бирин, Синеч, Хотмишль, закинутий далеко в степи на Ворсклі. На Ворсклі лежала «Ницяньська земля» (волость)» [24].

Про розташування Бирин на Сеймі згадується в Литовській метриці кінця XV ст. Це дослідив П. Клепатський: «Скаржачись на свою долю в зв'язку з відходом Путивля до Москви, київські бояри говорили, між іншим, там було в давнину 14

Сейму Путивльського повіту Курської губернії» [10]. На своїй карті він розмістив Бирин на р. Чаша, лівий приток р. Сейм [10]. І далі пише, що «Бірлаа, очевидно, той же Бирин» [10].

Територія межиріччя Сейму, Псла, Сули з XV ст. і до 16 жовтня 1925 року перебувала у складі Путивльського повіту.

О. Русина, дослідивши путивльські волості XV-XVII ст., вважає: «Ототожнення М. Любавським Бирин з містом Буринь слід визнати помилковим. Оброчна «Книга» підтверджує ін-

формацію «Списку...» про розташування Бирина на Пслі, додаючи до просторових орієнтирів даної волості ріки Суму (Сумку) та Олешню. З огляду на це ономастичним відповідником Бирина в сучасній топонімії можна вважати с. Барилівку (Краснопільського р-ну Сумської обл.), знане раніше як Бирилівка» [22]. Слід зауважити, що в дослідженні О. Русиної йдеться про Биринську волость XVII ст. Але структура Путивльщини XVII ст. могла ускладнитися через появу нових волостей: якщо ханські ярлики XV ст. подають 14 путивльських волостей, то в XVII ст. їх було – 25. Отже, щоб реконструювати її за станом на кінець XV ст., необхідно коригувати відомості «Книги» з даними джерел Литовської доби. Територіальні зміни Литовської доби в порівнянні з золотоординським часом (1239 – 1362 рр.), очевидно, стосувалися окремих волостей, в тому числі й Путивльського повіту, хоча його територіальне ядро значних змін не зазнало. За даними Путивльської переписної книги 1594 року (за Г. М. Анпілоговим), у Путивльському повіті було 17 волостей. Серед них Биринська волость не значиться [23].

Згадані в «Списку» задніпровські «міста» у переважній більшості були городищами, які з часом так і не постали з руїн. Це, можливо, й пояснює те, що назви волостей XV – початку XVII ст. практично не простежуються в пізнішій топонімії.

Що стосується Биринської волості XV ст., то її локалізувати важко, але стверджувати, що Биринська волость XV ст. з центром волості Бирин, тотожна однойменній у XVII ст. – достатніх підстав немає. Повну відповідь щодо природи цієї волості можна отримати тільки після глибокого опрацювання джерел литовської доби та діловодних матеріалів XVI-XVII ст.

Старий Путивльський повіт був відомий з допетровських часів – «по описах в писцевих книгах XVII ст.» [25]. У XVII ст. він розташовувався здебільшого по річках Сейм і Клевень у привільних лісистих місцях. На півдні займав верхні частини річок Хорол, Псел, Ворскла та їх численних приток. Биринська волость на початку XVII ст. була верст за 20 на північний схід від Сум. У 1628-1629 рр. вона локалізується абсолютно чітко у відповідній Путивльській писцевій книзі (так звана оброчна книга) виключно по річках, улоговинах, ярах та урочищах. «Це в основному бортні уходи, боброві гони, ліс, рибні ловлі на річках і озерах та ін. Ділянки цієї волості роздавались «в аренду» путивльцям (не лише поміщикам – ці люди в «Книзі» вказані по прізвищах)». [25]. Жоден населений пункт по Биринській волості XVII ст. у «Книзі» не згадується (і не тільки по Биринській, але і по всіх волостях, розташованих в басейні Псла (Жолваська, Хотенська). Таким чином твердження, що ономастичним відповідником Бирина є нинішнє село Барилівка Краснопільського району Сумської області, історичними і археологічними відомостями не підкріплюється. Окрім того, на території цього маленького села немає жодного стародавнього городища, археологічні дослідження не проводились. На основі досліджень мною багатьох історичних джерел: аналізу ханських ярликів, карт київських земель XIV-XVI ст., праць істориків, присвячених Великому князівству Литовському, де Бирин згадується на лівому березі р. Сейм, можна зробити висновок, що літописний Бирин пройшов складний історичний шлях періоду Київської Русі, золотоординської навали, Великого князівства Литовського, набігів Кримського ханства, і що це найдавніше поселення існувало після монголо-татарської навали.

За новими історичними даними, найраніша писемна згадка Бирина відноситься до 1362 року, але нам поки не відомо – вціліло воно при монголо-татарському нашестві або відродилося після нього. Поки не відомо, коли поселення запустеніло. У 1492 році кримці спустошили багато поселень біля Путивля. В географічній невизначеності після договору 1503 року між Литвою і Московією воно могло втратити статус села внаслідок значного обезлюднення. Можливо, це сталося в кінці XVI ст., коли особливо посилювалися набіги кримських татар. Дослідження М. Любавського, С. Кучинського, Ф. Шабульдо, П. Клепатського, О. Яблоновського, В. Приймака вказують на існування Бирина в XV ст. і локалізують його на лівому березі р. Сейм. П. Клепатський чітко зазначає, що Биринська волость була на р. Чаша, лівій притоці Сейму.

Про те, що в цій окрузі міг існувати Бирин, як один із стратегічних пунктів Пу-

Варіант розташування стародавнього поселення

тивля, свідчить географічне розташування цієї місцевості. «Це одне із небезпечних місць для проникнення на підвладну Путивлю територію долиною Сейму через с. Ігорівку та с. Лухтівку Буринського району Сумської області. Перше городище могло належати до округи Вира, а друге – Путивля, оскільки воно розташовувалося при впадінні долини р. Чаші в долину Сейму і з нього було видно Путивль, в тому числі й дитинець міста (можлива належність Путивля і обох городищ, оскільки вони стратегічно пов'язувались з останнім). Крім того, це городище прикривало прохід на добре захищену територію, що навпроти Путивля у заплаві Сейму. Вона мала вигляд півострова, що звідусіль був оточений протоками Сейму та болотами» [14]. Вибір майданчика для спорудження стародавніх городищ був зумовлений також наявністю броду. Такий брід (перелаз) був неподалік Чаплищ, де Сейм значно мілкіший. Безумовно, ілюстрацій про розташування стародавнього Бириня не маємо, є подібні варіанти, але все це слід врахувати при намаганні встановити місце його розташування. Остаточного з'ясування локалізації Бириня на лівому березі Сейму, а саме, до якої округи, Виру чи Путивля, він входив, потребує перевірки за археологічними даними. Але вже сьогодні можна стверджувати, що на території нинішньої Бурині є найдавніші ознаки матеріальної культури наших предків, принаймні XII-XIII ст. Про це свідчать ознаки (за археологічними знахідками) стародавнього поселення, виявленого на лівому березі р. Сейм на околицях нинішнього міста Буринь Сумської області. В цьому регіоні, на околицях сучасної Бурині, є багато стародавніх матеріальних знахідок: монет Риму, литовського срібла, що свідчить про існування тут селища ще у римські часи, тобто 1900 років тому! Крім того, берег і дно р. Сейм на цій території усяні керамікою різних епох. Це свідчить про наявність переправи, через яку пересувались протягом тривалого часу. Такою переправою був Мокошевицький перевіз, як видно з розписів руху сторожових загонів-станцій 1571 року, в районі сучасного села Клепали (Буринський район)» [26]. Це неподалік Городка, де простежуються ознаки стародавнього поселення. Сама назва Мокоша зберігається довгі століття після знищення язичництва. Мокош – цариця води. Давньоруські міста дуже часто споруджувалися саме біля бродів та поромних переправ. Крім цього, через цю територію пролягала древня Лосяцька дорога, відгалуження Муравського шляху. Дороги виводили до конкретного місця, поселення.

Багато археологічних знахідок матеріальної культури, що належить до того ж періоду нинішнього міста Буринь, зберігаються в Буринському районному краєзнавчому

музеї. З наведеного вище витікає, що так зване «дикє поле» в нашій місцевості не зовсім відповідає дійсності. П. М. Попов пише про споконвічне життя українців на цій території [27]. В нашій історії дуже багато перекручень. Свідчення цього є така заплутана проблема, як локалізація літописного міста Бирин.

Посилаючись на вищевикладений матеріал, можна стверджувати, що на початку XVII ст. під час заселення українцями нашого краю на околицях стародавнього Бирини відродилось нинішнє місто Буринь (Сумська область) на р. Чаша – лівій при-тоці Сейму (за дослідженням П. М. Попова) [27], успадкувавши його назву Бирин та переозвучивши її в Буринь.

1. Кучкін В.А. Летописные рассказы о слободах баскака Ахмата // Средневековая Русь. – М., 1996. – Вып. 1. – С. 43; Нога М.П., Борщнев В.О. Липовицьк: проблеми локалізації. Конотопський краєзнавчий музей. Путівник. – Харків, 1970. – С. 10.

2. Тихомиров М.Н. Список русских городов дальних и ближних // В кн. Исторические записки. – М., 1952. – Т. 40. – С. 214–259. 3. Там само. – Вклейка між С. 240–241.

4. Петрунь Ф. Е. Ханські ярлики на українські землі // Східний світ. – 1929. – № 2. – С. 170–185.

5. Приймак В.В. До питання про заселеність басейнів Сули й Псла в другій половині XIII – XVII ст. // Науково-дослідницький Центр «Часи козацькі» УТОПІК. Вип. 6. – К., 1997. – С. 15–17.

6. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Львів, 1905. – Т. 2. – С. 356–357, 607.

7. Акты Литовской метрики, Варшава, типография Варшавского ученого округа, 1892. – Т. I. – С. 24–25.

8. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 83.

9. Коцебу А.Ф. Свитригайло, великий князь Литовський. – СПб, 1835. – Прибавления. – С. 1–44, 1–30.

10. Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Одесса, Тип. «Техник», 1912. – Т. I. – С. 246, 248, 291.

11. Атлас історії України // Інститут історії України НАН, Інститут археології НАН. Державне науково-виробниче підприємство «Картографія». – Київ. – 156 с., 2012. – С. 44, 46.

12. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8. / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. – Vilnius, 1995. – P. 47, 48.

13. S. Kuczynskiego «Ziemie czernihowsko – siewirskie pod rządami Litwy» wydanej w Warszawie w 1936., – С. 56, 58, 76, 77, 78, 92, 307, 315.

14. Приймак В.В. Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини. – Полтава, 2007. – 180 с. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Комунальна установа історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради. – С. 97; Архив Государственного Совета. Царствование Александра I. Журналы по делам департамента законов, по гражданскому Отделению. Санктпетербург. 1893. – Т. IV. – С. 213.

15. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К. Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – С. 506.

16. Сборник императорского русского исторического общества (Сборник Р.И.О.). – Т. 41. – Памятники Дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Ногаями и Турцией, том II. 1508–1521 гг. Издание под редакцией Г.Ф. Карпова и Г.Ф. Шедмана, Санктпетербург. 1895. – С. 91.

17. Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута: Исторический очерк. – М., 1892. – С. 246, 247.

18. Яблоновський О.В. «Задніпров'я» // Киевская старина. – 1896. – № 4. – С. 221–247.

19. История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. Институт истории Академии Наук УССР. Киев. – 1980. – С. 15–16.

20. Шабульдо Ф.М. Чи існував ярлик Мамаю на українські землі? (до постановки проблеми). Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 100–122.
21. Мавродин В.В. Очерки истории Левобережной Украины (С древнейших времен до второй половины XIV века). Санкт-Петербург. «Наука». 2002. – С. 388, 391.
22. Русина О.В. Путивльські волості XV-XVII ст. // Записки Наукового товариства ім. Шевченка – 1996. – Т. 231. – С. 368-378.
23. Анпилогов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII в. – М.: Изд-во МГУ, 1967. – С. 19, 80-85.
24. Приймак В.В. Історична географія Путивльського повіту Литовської доби. Видавництво: ХІК; Часи козацькі. – 2006. – С. 5-6.
25. РДАДА. – Ф.1209. – Кн. 368.- Арк. 1-548.
26. Звагельський В.Б. Історична географія Лівобережної України доби середньовіччя. – Київ– Суми: Сумський державний університет, 2010. – С. 48.
27. Попов П.М. Діалектологічні спостереження на північно-східному кордоні України // Записки історико-філологічного відділу УАН. – 1926 р. – Кн. 5-8. – С. 410-421).

В исследовании на основе документов Литовского периода раскрывается взгляд на локализацию летописного города Бирин.

Ключевые слова: Сиверщина, Посеймья, Бирин, Биринська волость, ханские ярлыки.

The study reveals a view on the localization of the annalistic town Birin on the basis of documents of the Lithuanian days.

Key words: Siveshchina, Posejmya, Birin, Birins'ka pagasts, Khan's shortcuts.

РОЗВІДКИ

УДК 94(477):329"1905/1917"

Світлана Іваницька

●

ЧЕРНІГІВСЬКІ ЛІБЕРАЛИ ТА ЦЕНТРАЛЬНІ СТРУКТУРИ ПАРТІЇ НАРОДНОЇ СВОБОДИ (ЖОВТЕНЬ 1905-ЛЮТИЙ 1917 рр.): ВІД ВЗАЄМОДІЇ ДО КОНФЛІКТУ

У статті висвітлюються відносини лідерів та активістів Чернігівської губернської організації та Центрального комітету конституційно-демократичної партії (партії Народної свободи) в добу Першої російської революції 1905-1907 рр., постреволуційний період та лютий місяць 1917 року. Розглядається участь чернігівських лібералів у нарадах, конференціях та з'їздах КДП. Джерелами дослідження послуговували фонди Державного архіву Російської Федерації, публіцистика, мемуари, листування.

Ключові слова: конституційно-демократична партія (партія Народної свободи), ліберали, «українське питання», Чернігівська губернія, О.О. Свечин, О.О. Муханов, І.Л. Шраг, М.М. Могилянський, М.М. Міклашевський, А.В. Верзилов, І.М. Полторацький, В.М. Хижняков, Є.П. Добровольський, В.О. Пахарнаєв.

Детальне вивчення в контексті регіональної історії сюжетів, пов'язаних із діяльністю Чернігівської губернської організації конституційно-демократичної партії, її лідерів та активістів, допомагає поглибити знання партійно-політичної еволюції російського лібералізму й одночасно дослідити визрівання паростків громадянського суспільства на теренах України. До того ж ця проблема має і персоналізований вимір: відомо, що серед чернігівських лібералів було чимало непересічних особистостей, що брали активну участь у опозиційному русі 1890-х - 1900-х рр., накопили великий досвід роботи в земсько-міському самоврядуванні, балотувалися на виборах у перший російський парламент. Так, О.О. Муханов був гласним повітового й губернського земства, губернським маршалком, почесним мировим суддею; О.О. Свечин був гласним повітового й губернського земства, головою губернської земської управи, почесним мировим суддею. Міським головою Чернігова був В.М. Хижняков, його заступником – І.Л. Шраг. Члени КДП обіймали посади міських голів у Клинцях та Новгороді-Сіверському. Значний вплив мали вони у міському самоврядуванні Чернігова – гласними думи були кадети І.Г. Рашевський (видатний маляр і скульптор, деякий час працював у губернському присутстві у судових справах, з 1912 р. був директором Музею українських старожитностей В.В. Тарновського)¹, О.М. Сац, І.Л. Шраг. Депутатами Першої думи від Чернігова й Чернігівської губернії як представники кадетської партії були обрані землевласники О.О. Муханов та О.О. Свечин, юристи М.М. Міклашевський та І.Л. Шраг, селяни П.І. Куриленко й Я.А. Гужовський². Визначним публіцистом та літературним критиком був уродженець Чернігова, гласний Городнянського повіто-

---

© Іваницька Світлана Григорівна – кандидат історичних наук, кафедра українознавства Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій.

вого земства та повітовий мировий суддя, член ЦК КДП М.М. Могилянський. Його кореспонденції друкувались у провідному органі кадетів – газеті «Речь», а також у періодичних виданнях «Дума», «Десна», «Вольнь», «Киевское слово», «Киевские отклики», «Рада», «Украинский вестник», «Літературно-науковий вістник», «Украинская жизнь», «Українська хата», «Промінь» та ін. Серед окремих публіцистичних видань Могилянського – такі популярні праці, як «Первая государственная Дума» (СПб., 1907), «О культурном творчестве (украинская проблема)» (Пг., 1916), «Историческое освещение финляндского вопроса» (СПб., 1910, 1912) тощо. Характеризуючи свою журналістську діяльність, у листі до М.М. Коцюбинського (березень 1910 р.) Михайло Михайлович жаргівливо писав: «Могу в конце концов применить к себе, переделав прошлое время на настоящее, некрасовское: «Мне борьба мешает быть поэтом, песни мне мешают быть борцом». Если очень широко расширить рамки понятий «поэт» и «борец»³. У листі від 5 червня 1910 р. повідомляв про те, що безупинно, аж до втоми, пише статті з політичних питань до провінційних газет⁴.

У пострадянській історіографії розгортання опозиційного руху ліберального спрямування та утворення осередків кадетської партії на Чернігово-Сіверщині розглянув у низці публікацій, кандидатській дисертації та монографії О.П. Кривобок⁵. Авторка цих рядків проаналізувала відносини чернігівських кадетів та імперської влади⁶. Увагу дослідників привернули персоналії чернігівських лібералів - А.В. Верзилова (Г.М. Курас, С.Г. Скоронок), М.М. Могилянського (О.А. Зелік, Т. Журавльова, С.М. Кривенко, Г.М. Курас, С.М. Ляшко, Н.М. Шумило), О.О. Свечина (О.Я. Рахно), В.М. Хижнякова (О.І. Ісаєнко, О.Я. Рахно, Л.М. Шара), І.Л. Шрага (Т.П. Демченко, Г.М. Курас, І.М. Старовойтенко). Громадське життя Чернігівщини, як воно відбилось на сторінках газет «Громадська думка» та «Рада», висвітлено у публікаціях І.М. Старовойтенко⁷. Але, уявляється, ґрунтовнішого освітлення потребують такі аспекти теми, як діалог кадетського «центру» й «периферії», контакти центральних та місцевих органів, участь чернігівських представників у 1905-1917 рр. у провідних структурах партії Народної свободи, нарадах, з'їздах та конференціях. Значний інтерес становить проблема взаємозв'язку центральних партійних структур і провінційних організацій, з'ясування ступеня ефективності та усталеності подібних контактів, зокрема, питання про те, наскільки тісною та плідною була співпраця ЦК КДП та чернігівських кадетів. Які надії покладав центр на партійну периферію? Якої допомоги потребувала периферія від центру?

1. Партія кадетів - провідна антиурядова сила на Чернігівщині в роки першої російської революції. Після оголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. партія кадетів стала однією з провідних антиурядових сил на Лівобережжі України, всіляко намагаючись поширити свій вплив на середні міські верстви, на селянський та частково робітничий рухи. Кадетська партія заявляла про потребу здійснення радикальних перетворень у Російській державі парламентським шляхом на підставі загальнолюдських цінностей, відзначаючись тяжінням до легальності та законності дій. Лідери партії сповідували принципи відповідальності дій партії перед суспільством та намагалися реалізувати свої ідеї нехай і в обмеженому основними законами, але все ж таки правовому полі діяльності. Формування місцевих територіальних осередків, їх взаємодія з центральними структурами партії на принципах широкої автономії, особистої ініціативи, раціональної координації та корегування дій свідчило про те, що КДП формувалася як партія гібридного типу, що поєднувала в собі елементи устрою кадрової та масової моделей. У документі ЦК КДП від 30 грудня 1905 р., який мав назву «Відомості про місцеві губернські та повітові групи та комітети кадетської партії» відзначалося: «Имеется группа с А.А. Свечиным и А.А. Мухановым во главе. Ведет деятельную пропаганду, но сведений о составе комитета пока нет»⁸. В справі «Алфавитный список адресов местных групп партии народной свободы» контактною особою по Чернігівській губ. значився спочатку О.О. Свечин, а в подальшому – І.М. Полторацький⁹. До складу Чернігівського комітету КДП у 1906 р. увійшли: А.В. Верзилов, Н.К. Галімський, Є.П. Добровольський, М.К. Імшенецький, О.О. Муханов, І.М. Полторацький, М.Д. Пухтинський, О.М. Сац, О.О. Свечин, І.М. Соколо-

вський, В.М. Хижняков, І.Л. Шраг¹⁰. Чисельність губернської організації була 400-450 чол., кількість первинних осередків - десять або одинадцять¹¹.

Після перемоги у виборах до Першої Державної Думи кадети «на шляхах до свободи» шукали можливість конституційного компромісу з владою. Михайло Михайлович Могілянський так формулював стратегічну мету КДП: «...Перед Государственной Думой, перед страной стоит основная задача – обеспечить дальнейшее мирное культурное развитие народа свободными учреждениями демократического конституционного строя. ...Поэтому вся тактика Думы должна быть построена в соответствии с действительным настроением страны, на учете степени ее политического развития...»¹². На початку травня 1906 р. політичну лінію «верхньої палати» новонародженого російського парламенту – Державної Ради коментував так: «...Для понимания современного положения необходимо внимательно прислушиваться к тому, что говорится в «обновленном» Государственном Совете. Слушая эти разговоры, начинаешь понимать, что уступок не будет, что конфликт – вопрос более или менее близкого будущего. И ближайшие перспективы рисуются в самом мрачном свете, когда направляются на все еще властную бюрократию, падают на Думу, борющуюся с этой бюрократией за народную свободу. Дума находится между двух огней и политические слепцы не видят, что готовят стране новые потрясения, новые ужасы. Дворцовая камарилья учтет в свою пользу демагогическую агитацию против Думы и нежные ростки русской свободы утонут в потоке крови... Да не будет этого! - воскликнет всякий друг измученного насилиями народа. Но предотвратить это может только национальный подвиг общественной солидарности. Разбивающиеся стремления к этой солидарности работают на реакцию, какие бы передовые лозунги они не писали на своих знаменах...»¹³ У серпні 1906 р., після розгону Першої Думи, Могілянський відгукнувся щодо «ліберальної програми реформ» уряду, метою якої оголошувалися стабільний порядок, законність та «разумно понятая истинная свобода». «Разумно понятая», «истинная» свобода буде зведена урядом до режиму «скорорешительных судов», - критично відзначав публіцист, з песимізмом прогнозуючи: «Такой режим долго не продержится!» Й одночасно нагадав читачам думку Карла Людвіга Берне про те, що «не за допомогою терпіння, а силою нетерпіння звільняється народ»¹⁴. Фактично Могілянський відбивав настрої представників партії з периферії, які підтримували найтісніші контакти зі своєю «малою вітчизною» й правдиво окреслювали в пресових «образках життя» швидкоплинні політичні настрої центру й периферії.

Як справжній патріот своєї батьківщини не проминув М.М. Могілянський і «українського питання». На сторінках «Украинского вестника» в серпні 1906 р. була опублікована його стаття «Постановка вопроса об автономии». В ній він, услід за М.С. Грушевським («Национальный вопрос и автономия») піддав критиці теорію «зрілих» і «незрілих» націй. Цю теорію пропагував П.М. Мілюков, визначаючи, які з народів Російської імперії заслуговують на підтримку кадетською партією їхніх автономістських вимог, а які – ні. М.М. Могілянський, аргументовано відстоюючи як «природне» право народів на самовизначення, переконував своїх потенційних опонентів, що «в требовании автономии мы исходим не из национальных чувств, как признака трудноуловимого, и в высшей мере субъективного, случайного, а из объективных принципов демократизма. Нельзя, защищая право национального самоопределения, обуславливать автономию известным уровнем национального самоопределения. Это толкнуло бы на путь националистической пропаганды, могущей иметь самые отрицательные результаты. Желание самого населения при проведении местной автономии нужно знать не в большей мере, чем при проведении, например, всеобщего голосования, как основы народного представительства. ...Автономия Украины должна направить в нормальное русло и развитие национального украинского самосознания...» Він підкреслював: «...автономия и «чисто национальные стремления» для нас являются развитием наших демократических стремлений. ...Та постановка автономии и национального вопроса, какую мы отстаиваем, не допускает даже альтернативы, выбора – «автономия» или «демократия?» - ибо «автономия» отстаивается во имя «демократии»...»¹⁵.

Щодо загальних тенденцій еволюції організацій кадетської партії на Чернігівщині в 1905-1917 рр., звернемося до висновків автора новітнього дослідження з історії партійного життя на півночі Лівобережної України. Простеживши виникнення і становлення регіональних відділів ліберальних партій лівого крила (кадетів) та правого («Союз 17 октября», Партія правового порядку та ін.), О.П. Кривобок прийшов до висновків, що до середини 1907 р. «домінантною і найактивнішою серед цих організацій була партія кадетів. Однак її домінування не спиралося на широку соціальну базу й підтримку населення, а було швидше ситуативним. Протягом 1906-1907 рр. в органах місцевого самоврядування її позиції поступово витіснили октябристи». Загалом спектр партійних організацій у регіоні в зазначений період розширився як в ідеологічному, так і у національному відношенні. Щодо кінця 1900-х рр., дослідник констатує зменшення активності організацій усіх партій ліберального спрямування, відзначаючи, що фактично в регіоні у цей час діяли лише кадети й октябристи. Останні завдяки виборчим угодам із правими мали найкращі результати на виборах. Поза виборчими кампаніями ліберальні організації практично не вели масової роботи. У 1907-1914 рр. в умовах реакції діяльність політичних сил різних напрямів у регіоні відзначалась нерівномірністю і загальним зниженням активності. Лише у середині 1910-х рр. «політичне життя активізувалось, а провід у ньому зайняли нові сили, переважани пов'язані з молодіжним та національним рухом»¹⁶.

2. Участь чернігівських представників у партійних форумах 1905-1907 рр. В установчому з'їзді КДП (жовтень 1905 р.) чернігівські ліберали участі не брали, насамперед через всеросійський загальний страйк, що припинив рух потягів на залізницю. На другому з'їзді (5-11 січня 1906 р.), що обговорював тактику партії в масах та на виборах до Першої Думи й затвердив статут, був присутній О. О. Муханов. Його (серед інших 32-х делегатів) обрали до складу ЦК¹⁷. У своєму виступі на з'їзді 7 січня 1906 р. він повідомив, що в Чернігові вже створено місцеву групу, яка має намір видавати газету; але діяльність групи наштовхується на спротив адміністрації¹⁸. У дебатах з приводу думських виборів Муханов запропонував пов'язати питання про участь партії в виборах з позицією селянства щодо думської кампанії, хоча, за його словами, «є всі підстави думати, що селяни будуть брати участь у виборах»¹⁹. У дискусії 10 січня 1906 р. з приводу програмової постановки питання про майбутню форму правління в Російській державі Муханов зауважив: «Я слышал, что такой открытый вопрос о монархии и республике дает возможность входить в нашу партию лицам разных убеждений. Политическая партия не может соединять несоединимое и не должна из каких-либо целей, тактических или иных, скрываться. Партии левее нас ясно говорят о республике, правее о монархии. Если при изменении нашей программы в смысле монархии часть членов и отпала, то не следует забывать, что среди большинства народа и даже среди рабочих, как заводских, так и фабричных, живет твердо понятие «монархия»²⁰. Брав участь у з'їзді, вірогідно, і І. Л. Шпраг²¹.

На третьому з'їзді КДП (21-25 квітня 1906 р.) виступав Могилянський (зареєстрований як делегат від Київської губ.). У протоколах засідання ініціали, відсутні; але, найвірогідніше, це все ж таки Михайло Михайлович²², який брав участь у виборчій кампанії до Першої Думи як член Київського обласного комітету партії Народної свободи²³. В дискусії з пагарного питання делегат М.М. Міклашевський (Чернігів) переконував присутніх, що «земельная реформа должна быть проведена в рамках существующего строя. Полная национализация земли преждевременна. Крестьяне на этом пути за нами не пойдут. После долгих ожиданий с 1861 г., только теперь крестьяне стали собственниками земли, а национализация лишила бы их права собственности»²⁴.

О.О. Муханов поставив підпис під заявою групи делегатів 3-го з'їзду КДП, де йшлося про те, що «накануне открытия Государственной Думы правительство решило бросить русскому народу новый вызов. Изданы Основные законы и право их пересмотра отнято у народа»²⁵.

Брав участь у засіданні ЦК партії 4 червня 1906 р., де обмірковувались різні варіанти політичної поведінки у разі можливого розгону Думи. Муханов наголошував, що, коли трудовики не підкоряться волі царя, а кадети будуть слідувати «вказівкам

Павла Миколайовича» (*Мілюкова. – С.І.*) й покiрно залишать Таврiйський палац – місце засiдань депутатiв Думи, то вони як партiя загинуть²⁶.

9 та 10 липня 1906 р. Муханов брав участь у обговореннi під проводом голови Першої Державної Думи С.А. Муромцева тексту «Народо от народных представителей» - майбутньої Виборзької відозви, наполягаючи на тому, що в такому важливому документі «необхідна однастайність». Муханов не схвалював заклики радикально налаштованих депутатiв до несплати податкiв й відмови давати рекрутiв до вiйська²⁷. Він намагався переконати зiбрання, що «акт наш должен исходить по возможности от всего состава собравшихся. А то, при нашей теперешней численности, если мы еще разобьемся на части, то он потеряет всякую силу не только в глазах правительства, а даже и общества. Поэтому я готов подчиниться большинству, каково бы ни было его решение. Но, взывая к необходимости единодушия, я считаю себя вправе высказать личное свое мнение, совершенно согласное с мнением Герценштейна»²⁸. І Муханов, і Шраг підписали Виборзьку відозву і понесли за це відповідальність перед владою. 15 липня до відозви приєднався й Свечин, який на той час перебував у Лондоні на міжпарламентському конгресі та надіслав свій підпис по телеграфу²⁹.

На четвертий з'їзд КДП (23-28 вересня 1906 р.) прибуло троє делегатiв від Чернiгiвщини³⁰. У дебатах із приводу наслідкiв Виборзької відозви виступив В.М. Хижняков, твердячи: «Разноречия были бы теперь особенно пагубны»³¹.

Змістовні коментарі щодо гарячої атмосфери загальнопартійних з'їздiв знаходимо в публіцистичних виступах М.М. Могилянського. «С разных сторон и с разных точек зрения неоднократно делались попытки доказать, что к.-д. партия лишена внутреннего единства и что силой, сплывающей ее неоднородные по своему настроению и тактическим склонностям элементы, является единственно реакционная политика правительства... Каждый раз партийные съезды встречались ожиданиями неизбежного раскола в партии ... указывалось, что «провинциалы» много «левее» руководителей партии и их оппозиционное настроение не может не разорвать стеснительных рамок тактики оппортунизма, свойственного будто бы центральному комитету партии... Что же касается тактических разночтений в к.-д. партии и разделения ее на «левых» («провинциалов») и «правых», то мы должны признать, что имеем здесь дело главным образом с некоего рода уверенностью в желаемом и ожидаемом, как бы в настоящем». Політична думка провінції переймається передусім питаннями тактичними, а не програмовими, твердив Могилянський, висловлюючи впевненість у тому, що «успех и влияние к.-д. партии создались тем, что борьбу за торжество демократического конституционно-правового строя она сумела опереть на реалистических основах... Бунтующее чувство недовольства и ненависти к отжившему режиму нашло в тактике, усвоенной партией, целесообразное и доступное широким слоям населения средство борьбы»³².

На п'ятий з'їзд (24-27 жовтня 1907 р., Гельсінґфорс) від Чернiгiвщини було заплановано прибуття трьох делегатiв. Це був передостанній по кількості осіб рівень представництва на центральному форумі партії³³.

3. Участь чернiгiвських кадетiв у керiвних структурах партії. ЦК партії Народної свободи визначав програму й тактику, здійснював контроль над фінансовими справами партії. Було створено два відділи ЦК: Петербурзький, який займався головним чином програмовими питаннями та законопроектами, та Московський, який зосередився на питаннях організації, пропаганди та видавничої діяльності. Згідно зі статутом, губернським комітетам підпорядковувались міські, повітові та порайонні комітети. Реалізуючи свою політичну лінію, ЦК намагався «рассматривать органы партии как одно всероссийское политическое целое общество, а не как совокупность отдельных обществ губернских»³⁴.

Багато хто з членiв ЦК входив за місцем проживання у склад губернських та міських комітетiв. У квітні 1906 р. на третьому з'їзді партії до складу ЦК балотувався І. Л. Шраг, набрав 33 голоси, але не увійшов до числа обраних³⁵. Від України в 1906 р. в ЦК були присутні О.С. Ізгоев (Лянде), І.В. Лучицький, М.А. Гредескул, Є.М. Щепкин, О.О. Муханов. В 1907 р. були кооптовані М.М. Могилянський (11 березня 1907 р.) та О.О. Свечин (15 квітня 1907 р.) (останній, на відміну від кандидатури першого,

одноставно)³⁶. Обидва на той час мешкали у Петербурзі. Продовжив своє членство в ЦК й О.О. Муханов, що перебував тоді у Франції³⁷. В 1916 р. до складу ЦК із 59-ти чол. від Чернігівщини входив лише О.О. Свечин³⁸.

Популярною та впливовою постаттю в керівних колах партії був, без сумніву, Олексій Олексійович Муханов. Колишній губернський маршалок дворянства, заможний землевласник (володів майже 6814 дес. землі, своє майно оцінював у 28 тис. крб.), видатний оратор... Входив до складу аграрної комісії ЦК КДП, брав участь у її засіданні 21 лютого 1906 р.³⁹, був у складі думської комісії для складання адреси на «височайше ім'я»; виступав у думській дискусії з аграрного проекту «ЗЗ-х»; регулярно запрошувався до участі у нарадах ЦК (березень 1906 р. - з питання виборів у Державну Раду та ін.)⁴⁰. Муханов обирався також товаришем (заступником) голови Петербурзького міського комітету партії (з жовтня 1906 р.)⁴¹. Його кандидатура висувалася на пост міністра під час переговорів кадетів із урядом І.Л. Горемікіна⁴².

В аграрній комісії ЦК КДП брав участь чернігівець Євгеній Пантелеймонович Добровольський, який, за спостереженням начальника Чернігівського губернського жандармського управління від 5 листопада 1906 р. «служит заведуючим оціночно-статистического бюро Черниговского губернского земства и состоит видным членом комитета Черниговского отдела кдп», а також «...состоит под негласным наблюдением»⁴³.

Чернігівські місцеві активісти намагалися встановити прямий контакт із центральними структурами партії. Так, наприклад, гідротехнік Чернігівської губернської земської управи Віктор Олександрович Пахарнаєв, тимчасово перебуваючи у Петербурзі, вступив до лав партії у листопаді 1905 р., подавши заяву до ЦК. 26 січня 1906 р. Він схвильовано писав до ЦК КДП: «...работы кругом тьма-тьмуца и однако приходится наблюдать, что другие партии нас обгоняют. Здесь часто указывают на положение чрезвычайной охраны, парализующей будто бы всякую общественную деятельность, но, право, весьма многие не считают это препятствием для своей личной деятельности и работы, была бы работа»⁴⁴. Прохав терміново надіслати для безкоштовного розповсюдження програму партії, коментарі до окремих її пунктів, звіт і постанови партійного з'їзду⁴⁵.

4. Чернігівські ліберали в дискусіях на засіданнях ЦК КДП. Одним із найініціативніших ораторів при обговоренні програмових та організаційних питань на засіданнях ЦК був О.О. Свечин. Історик та громадський діяч Д.І. Дорошенко з пієтетом писав про нього: «...місцевий дідич, дуже поступова й всіма шанована людина, щирий приятель українства, особистий друг старого Шрага»⁴⁶. В умовах прискореної партійно-політичної диференціації О.О. Свечин у листі від 15 травня 1905 р. (Чернігів) до відомого земського діяча Дмитра Миколайовича Шипова відмежувався від правої течії російського лібералізму, відзначаючи, що «...народное же представительство должно быть создано на тех началах, которые за ним обеспечат должный авторитет – единственный залог необходимой самостоятельности этого нового и главного фактора нашей политической жизни»⁴⁷. Солідарну думку в листі до Д.М. Шипова від 18 травня 1905 р. висловив й О.О. Муханов, доводячи, що «совещания, имеющие целью выяснение взглядов отдельных образующихся партий на общественные вопросы государственной жизни, не могут, кажется, полезно объединять сторонников представительства совещательного с лицами, придерживающимися противоположного мнения; разбивать же уже теперь на отдельные группы приверженцев решающего в законодательстве голоса народного представительства, - что без сомнения произошло бы, - я считаю еще преждевременным, - так пока «в единении сила»»⁴⁸.

У дискусії, яка розгорнулася на засіданні ЦК із організаційних питань 13 листопада 1905 р., Свечин висловив надію, що кадетська партія «теперь встретит в Чернигове успех», припускаючи «переход некоторых из крайних групп к нам...» Відзначив, що «черниговские крестьяне не будут довольны аграрной программой. Черниговский крестьянин – индивидуалист. Собственность не только средство для жизни, казаки боятся за свои земли, и очень беспокоятся относительно судьбы своих земель тоже крестьяне... Название партии мешает. Демократы – это в народе трактование – хулиганы и грабители». О.О. Муханова запропонував подати аграрне питання на розгляд місцевих груп.

О.О. Свечин радив ЦК видрукувати практичне керівництво щодо процедури прийому до партії, наполягаючи на тому, що в даному питанні потрібно надати місцевим комітетам «свободу дій». Акцентував увагу щодо нагальної потреби видання популярної кадетської преси⁴⁹. Виступаючи 14 листопада 1905 р. з питання «Стосовно партійної програми й партійної дисципліни», зауважив, що «тактика – організований беспорядок; но перейти к этому можно только, когда мы будем достаточно дисциплинированы. Крестьяне должны широко принимать участие. Муханов согласен со мной»⁵⁰. Брав Свечин слово й у дискусії щодо норм представництва селян на кадетських форумах: ця участь ця бажана, але не підлягає детальній регламентації, «інакше мы введем бутафорских крестьян». Торкаючись питання партійної агітації серед селянства, переконував: «...Нужна не столько агитация, сколько просвещение – только это и может быть устраиваемо из центра, а остальное – агитация, должна быть делаема местными деятелями. Нужна умелость – и тогда крестьяне прекрасно схватывают основные положения, упуская лишь прикрасы. Студентов не очень слушают, и вывод делают даже при революционной пропаганде свой собственный»⁵¹. Найефективнішим засобом агітації є газета, бажано – центральна; місцеві ж газети мають на неї рівнятися; «газета должна называться не крестьянская, а народная». В доповнення до системи внесення паїв окремими членами партії на підтримку газети, Свечин запропонував організувати масову передплату⁵². В засіданні 14 листопада 1905 р. взяв участь В.М. Хижняков, висловивши в дискусії з аграрного питання думку про те, що «национализация земли противоречит идеям малорусского населения. Духовенство пойдет навстречу». З приводу видання преси думку Свечина підтримав («Желательно газету в провинции поддержать»)⁵³.

У засіданні ЦК 26 квітня 1906 р., де до парламентського комітету партії під головуванням І.І. Петрункевича балотувалось 14 осіб. Від Чернігівщини були обрані Муханов і Шраг (але останній відмовився від довіреної йому честі)⁵⁴.

Пленарне засідання ЦК 4 червня 1906 р. прийняло наступне рішення щодо агітації в провінції: «...согласно заявлению кн. П.Д. Долгорукова о неимении в данное время достаточных лекторских сил в Москве решено постараться удовлетворить из Петербурга требования лекторов, поступившие из Городни, Могилева, Тихвина и Суджи; просить деп[утата] И.Л. Шрага выехать в Городню и Могилев при поездке его в Чернигов»⁵⁵.

У кризові дні 1906 р., після розпуску Першої Думи, при обговоренні питань партійної тактики на засіданні 15 липня Муханов заявив, що «едва ли партия может отвергнуть Выборгский манифест», підкреслюючи, що першорядним він вважає «вопрос о практической осуществимости мер, предложенных манифестом и о способах, какими эти меры могут быть осуществимы, а равно как члены партии должны в этом отношении действовать»⁵⁶. Муханов взяв участь в обговоренні 17 липня 1906 р. питання про можливість видання повного звіту про діяльність фракції партії народної свободи у Першій Думі⁵⁷. 20 липня 1906 р. йому було доручено редагування думської відозви з аграрного питання. Показово, що, згідно з рішенням ЦК, саме він Муханов право в разі необхідності заміщати П.М. Мілюкова на посаді товариша голови партії⁵⁸.

Значний інтерес для змалювання настроїв провінційних осередків та пошуку гармонійної взаємодії з керівними структурами партії становлять матеріали наради ЦК 2 серпня 1906 р. з представниками губернських комітетів. Від Чернігівщини був присутній І.М. Полторацький, який так окреслив ситуацію, що склалась у рідному місті після розпуску Першої Думи та прийняття Виборзької відозви: «Партия организована у нас плохо, тем более что у нас был губернатор, не допускавший развития партийной деятельности. И сейчас положение очень незавидное: собрания не допускаются, происходят высылки и т.д. Настроение пока неопределенное. Крестьянам некогда еще было обдумать события последнего времени. Но идея царизма несомненно пострадала (впрочем, не в общей форме, а в ее конкретном воплощении). Партия по вопросу о Выборгском воззвании раскололась. Между прочим, у нас находили, что Выборгское воззвание ведет не только к пассивному, но и к определенно активному сопротивлению: ведь у нас власти не ограничатся легальными формами взыскания

повинностей, а будут снаряжать для этого карательные экспедиции и проч. Впрочем, один вид бойкота – бойкот винной монополии – встречает сочувствие и в партии, и в населении. Что касается форм дальнейшей партийной деятельности, то мы, в связи с изменившимися обстоятельствами, установили наряду с официальными органами неофициальную организацию, для чего разбили на кружки. Съезд сейчас безусловно необходим. Необходимо также издание брошюры, которая ознакомила бы население с деятельностью Государственной Думы и с обстоятельствами ее роспуска. Проскользнувшее в газетах известие о каких-то переговорах некоторых видных членов нашей партии в Москве с представителями [партии] мирного обновления имело у нас значение скандала. Дело в том, что если здесь вам приходится иметь дело с гр. Гейденом и другими подобными ему людьми, то в провинции те же правые партии представлены уже чисто черносотенными элементами, с которыми немислимы никакие соглашения и сближение с которыми было бы неприлично. С левыми отношения у нас пока не определились; они, между прочим, сильно смущены неудачами последних своих предприятий (забастовка и проч.)»⁵⁹.

У протоколах ЦК від 27 серпня 1906 р. міститься детальна розповідь О.О. Муханова про його контакти з міністром внутрішніх справ П.А. Столипіним з приводу прохання партії надати дозвіл на проведення 8 вересня чергового з'їзду. Саме Муханову ЦК партії довірив провадити ці нелегкі перемовини, розраховуючи на ділові зв'язки та дипломатичність⁶⁰. П.А. Століпін, за словами Муханова, наголошував, що кадети – партія нелегалізована, партія, яка тримає у своїх лавах революційно налаштованих осіб, партія, яка прийняла антиурядову Виборзьку відозву, отже, делегатський з'їзд у столиці дозволити їй абсолютно неможливо. «Выборгское воззвание есть революционный ответ на революционные действия правительства», - резонно відповідав йому Муханов, намагаючись переконати свого непоступливого опонента, що «...мы люди мирные, на баррикады не ходим...Вы хотите лишить нас возможности участвовать в выборах. Если будет Дума...Вы просто хотите устранить нас из Петербурга»⁶¹ Століпін вимагав від кадетського керівництва суттєвих поступок щодо програми з'їзду. 29 серпня 1906 р. ЦК надав Муханову додаткові повноваження щодо пошуку компромісу із владою, погоджуючись на присутність поліції й відсутність на з'їзді преси. Але МВД відмовив кадетам у цьому законному проханні⁶².

Муханов брав участь у засіданні ЦК 14 жовтня 1906 р. Був він присутній і на московській конференції лідерів та активістів партії 28 – 30 жовтня 1906 р., де в дискусії з доповіді П.М. Мілюкова щодо передвборчої платформи зронив репліку на адресу уряду: «...министерские экскурсии в область аграрного законодательства не есть реформа, а разграбление земельного фонда»⁶³. Виступав на цій конференції і І.М. Полторацький, афористично охарактеризувавши наявну ситуацію в Чернігові як «реакционность общества и терроризированность населения». За його словами, «комитет собирается конспиративно и действует также. Даже во время Думы соборания происходили закрыто. Губернатор дал слово, что выборы пройдут удачно... Закрыта «Десна» и от типографий отобрана подписка, что не будут ничего печатать от партии. Мы согласились с одной из газет, два столбца арендовали...»⁶⁴ 29 жовтня на засіданні конференції обговорювався урядовий указ від 14 вересня 1906 р., який забороняв урядовцям державних установ і службовцям земсько-міського самоврядування брати участь у політичних партіях і союзах під загрозою звільнення зі служби. Полторацький зауважив: «На героизм членов партии рассчитывать нельзя. Может идти речь только о пожеланиях. Если человек намечается в Гос. Думу, то пусть он оставит место, но из партии не выходит»⁶⁵; «...лица, которые являются кандидатами в члены Думы, ни в коем случае не должны выходить из партии»⁶⁶. Щодо потреби блокування з іншими партіями, Полторацький наполягав, що це можливо на підставі визнання потенційними спілниками формули загального виборчого права й потреби «думського міністерства» (уряду, який мав нести відповідальність перед парламентом, а не лише перед монархом)⁶⁷. Полторацький рішуче заперечував раціональність блокування в провінції з партією «Союз 17 жовтня»⁶⁸.

У засіданні ЦК 28 грудня 1906 р. брав участь й вищезгаданий енергійний активіст

В.О. Пахарнаєв, який повідомив, що в Чернігові існує лише міський комітет партії, який користується послугами безпартійних агентів-прогресистів. За його словами, в місті дуже активно провадиться чорносотенна агітація. Ліві сили слабкі, але він вважає все ж таки за потрібне укладення блоку з меншовиками. За його інформацією, була досягнута домовленість із газетою «Киевский голос», де було створено чернігівський відділ новин⁶⁹. Вірогідно, в питаннях тактики Пахарнаєв займав радикальнішу позицію, ніж більшість чернігівського комітету.

У фінансовій комісії ЦК партії (засідання 26 вересня 1906 р.) головував В.М. Хижняков; на засіданні комісії від Чернігівщини також був присутній М.К. Імшенецький⁷⁰.

З квітня 1907 р. постійну участь у засіданнях ЦК, які відбувались щотижня або раз на два тижні, брали М.М. Могилянський та О.О. Свечин (останній неодноразово виступав із доповідями - про допомогу колишнім депутатам Першої та Другої Думи, про виборчу тактику до Третньої Думи та ін.). Обидва були учасниками наради 18 серпня 1907 р., де йшлося про пошук оптимальної лінії партії Народної свободи в умовах політичної системи дуалістичної монархії⁷¹.

О.О. Свечин брав участь у засіданні ЦК 11 березня 1912 р. з приводу тактики партії на виборах до Четвертої Думи, щодо можливості блокування з іншими політичними силами (в першу чергу – з прогресистами, в разі крайньої необхідності – з октябристами) твердив про те, що в провінції «партійне життя неможливе», й угоди слід укладати на «найпростіших гаслах». Зрештою ЦК дозволив місцевим комітетам самостійно вирішувати питання щодо потенційних конфігурацій передвиборчих союзів і вступу до тимчасових виборчих комітетів⁷².

5. Фінансові пожертвування О.О. Свечина до фонду ЦК КДП. Найвпливовіший серед чернігівських лібералів у складі ЦК партії Народної свободи – О.О. Муханов і О.О. Свечин - були людьми заможними, а тому мали змогу за власним бажанням у разі потреби спонсорувати діяльність кадетської партії. Взагалі-то ЦК партії Народної свободи оперував чималими сумами. Наприклад, з лютого по червень 1906 р. з партійних осередків 52 губерній та областей Російської імперії ЦК сподівався одержати 36900 крб. О.О. Свечин з весни 1907 р. до 26 жовтня 1908 р. – у досить скрутний для кадетів фінансовий період - був скарбником ЦК КДП й надавав партії суттєву матеріальну допомогу⁷³. В 1907 р. він вніс до каси партії 5700 руб., а в 1912 р. – 200 руб..⁷⁴

Для видання газети «Думский листок» вирішено було шляхом добровільного придбання паїв (по 50 крб. кожний) створити особливий фонд під керівництвом кн. Д.І. Шаховського. Свечин став першим вкладником, придбавши 200 паїв на 10000 руб. та віддавши відразу готівкою більш ніж половину належної суми⁷⁵. Цікаво, що в 1907 р. в Чернігівській губернії прихильники партії передплатили лише 200 прим. газети «Народная свобода – Думский листок» і «Думский листок» (загальний наклад останньої становив 12000-18000 прим., інколи сягаючи й 25000 прим.).

6. Чернігівські ліберали та центральне керівництво партії в 1908-1916 рр. У 1908-1912 рр. відбувався розвал кадетської партії на периферії. Основною формою зв'язку між центром та регіонами стали обласні наради та конференції, де брали участь керівники партії, думські депутати й провінційні діячі. Кризова ситуація, що склалась у Чернігові, була типовою для більшості місцевих осередків. О.В. Татарінова – дочка В.М. Хижнякова - на запити з ЦК кадетської партії (від 23 грудня 1908 р. та ін.) в листі від 10 січня 1909 р. відповідала: «Группа лиц, сочувствующих идеям партии народной свободы в Чернигове и раньше была незначительна, теперь она совсем рассеялась. Комитет тоже не существует. По получению предложения ЦК принять участие в расходах партии я обращалась к нескольким лицам, на сочувствие которых можно было рассчитывать; ответ получался всегда один и тот же – не хватает на местные нужды. Затрудняюсь заняться систематическими сборами, я обяуюсь от времени до времени высылать хотя бы незначительные суммы. О. Татарінова»⁷⁶. О.П. Кривобок, посилаючись на жандармські донесення за січень 1909 р., твердить, що в Чернігові на той час існував губернський комітет КДП з дев'яти осіб, з яких найактивнішими були Є.П. Добровольський, І.Л. Шраг та В.М. Хижняков. Комітет майже не провадив практичної діяльності. До того ж, на думку О.П. Кривобока, зменшилась інтенсив-

ність зв'язку місцевих організацій з ЦК партії Народної свободи⁷⁷. В 1910-1913 рр. чернігівські ліберали не виявляли особливої енергії на локальному рівні політики. Так, 29 січня 1911 р. начальник Чернігівського губернського жандармського управління інформував Особливий відділ Департаменту поліції, що напередодні виборів до Четвертої Думи місцеві кадети фактично не виявляють активності⁷⁸.

В умовах асиміляторського курсу прем'єр-міністра П.А. Столипіна загострилось національне, зокрема, «українське», питання. На кадетській конференції 14-15 листопада 1909 р. дебатовалося питання потреби запровадження «місцевих мов» у судочинство та народну школу. М.М. Могилянській у своєму виступі зауважив: «Как черниговец, и я могу подтвердить, что среди местных национальных групп уже наблюдается недовольство деятельностью Думы, в частности, нашей фракции за недостаточную активность в защите национальных украинских интересов. Практической пользы от Третьей Думы не ждут и думают, что скорее она может профанировать идею народного представительства. Наша обязанность, обязанность нашей фракции в Думе – так организовать свои выступления в Думе, чтобы они не производили комичного впечатления бессилия или равнодушия»⁷⁹ Показово, що згодом аналогічний критичний настрій продемонстрував й І.Л. Шраг, коментуючи в «Раді» дискусію з «українського питання» на кадетській партійній конференції 1914 р., де між іншими лунали голоси на підтримку імперсько-централістичної політики уряду⁸⁰.

7. «Українське питання» в революційних реаліях 1917 р.: офіційна позиція Партії народної свободи і чернігівські ліберали. На думку російських авторів, позиція кадетського керівництва в царині національної політики відзначалася подвійним ставленням до ідеї федералізму. З одного боку, кадети вважали за краще відкинути термін «федералізм», уявляючи себе «автономістами», з іншого боку, еволюція їхніх політичних поглядів з неминучістю вела до визнання ідеї федеративного ладу. Таку позицію пропонується найменувати «протофедералізмом». «У межах такої «протофедералістської» концептуальної парадигми кадетів національна і територіальна автономія з'єднувалася з сильними загальноросійськими державними формами і загальними правовими нормами». Всі рішення у справах національно-територіальних автономій повинні були подаватися на затвердження імператора. Питання, які стосувалися всієї держави, навіть при впровадженні автономного ладу повинні були підлягати компетенції загальнодержавної Думи. Таким чином, принцип «автономності» цілком обумовлювався вимогою «збереження державної єдності»⁸¹.

На початковому етапі Лютневої революції відбулося оновлення програми й тактики Партії народної свободи. Але політична лінія керівництва кадетської партії в національному питанні приводила до все більших розбіжностей між ЦК і представниками окраїн, які відстоювали принцип суверенітету своїх етнічних територій. Резолюція восьмого з'їзду партії (9-12 травня 1917 р.) обіцяла надання губернських або обласним органам самоврядування автономних прав у господарських і культурних питаннях, але при умові збереження за центральною владою права контролювати відповідну діяльність цих органів, аж до скасування прийнятих ними постанов. Кардинальне вирішення питань національно-державного переустрою кадетське керівництво традиційно відкладало до Установчих зборів. Делегати з України (М.М. Могилянський, Я.К. Імшенецький, П.Є. Бутенко) гаряче протестували проти подібного підходу. Так, М.М. Могилянський у промові відзначав, що немає жодної української прогресивної партії, котра б у своїй програмі не поставила вимоги національно-територіальної автономії, і якщо кадети у свою програму цієї вимоги не внесуть, українці їх не підтримають. Він запропонував внести до § 25 програми вказівку на можливість автономії України в такому ж значенні, в якому цей параграф вказував на можливість автономії Польщі⁸². Та, відповідаючи в своїй промові українським кадетам, Мілюков ні на крок не відступив від ортодоксальної позиції партії в національному питанні. Виділення в межах Російської держави «суверенних незалежних одиниць», заявив він, уявляється абсолютно неможливим⁸³. У той же час М.М. Могилянський підтримав поряд з деякими впливовими поміркованими членами Петроградського відділу ЦК (Є.М. Трубецьким, О.С. Ізгоевим, Ф.І. Родічевим) обережно-консервативну лінію

Мілюкова в загальнополітичних питаннях (як відомо, лідер партії висловлював негативне ставлення до владної коаліції з соціалістами)⁸⁴.

Історик Л.В. Щербін констатує той факт, що «утворення Центральної Ради, проголошення І Універсалу негативно оцінювались кадетами як події передчасні, незаконні, небезпечні для цілісності Росії... Ставлення партії до українського питання протягом березня-липня 1917 р. засвідчило декларативність усіх попередніх національних вимог кадетів. Український рух розглядався конституційно-демократичною партією як реальний чинник розпаду Росії, небезпечний каталізатор загострення внутрішніх протиріч у державі»⁸⁵. На думку О.М. Любовець, позиція більшості кадетських організацій України в 1917 р. практично повністю збіглася з поглядами ЦК щодо поточного політичного моменту. Єдиною відмінністю було інше ставлення певної частини українських кадетів до національного питання, однак це мало що змінювало в загальній картині. Особливо виразними великодержавними настроями відрізнялися позиції Харківської, Полтавської та деяких південноукраїнських організацій партії. «Таким чином, українські осередки ПНС стали надійною опорою ЦК в справі проведення його політики та зміцнення загальноросійських владних інституцій на терені України»⁸⁶.

У той же час слід звернути увагу на те, що, коли українські історики здебільшого пояснюють поведінку центрального проводу партії Народної свободи традиційно імперською позицією кадетів щодо проекту розбудови української національно-територіальної автономії, то деякі зарубіжні дослідники, навпаки, значно лояльніше сприймають аргументи кадетського керівництва щодо «незаконності» претензій лідерів Центральної Ради на суверенний статус українських губерній, щодо «юридичної нісенітності» червневих угод між Центральною Радою і Тимчасовим урядом, щодо претензій Центральної Ради на статус суб'єкта владних відносин, які нібито вносили хаос і підривали авторитет Тимчасового уряду в Україні (подібні аргументи висловлював фахівець із державного права барон Б.Е. Нольде у праці «*Национальный вопрос в России: [Докл., чит. на IX Делегат. съезде Партии нар. свободы, 24 июля 1917 г.] - Петроград: Партия нар. свободы, 1917. - 8 с.*»⁸⁷.

Слід відзначити, що у відносинах керівництва Партії народної свободи та периферійних осередків кризовою стала друга половина 1917 р. Назрівав конфлікт. Настав час і для чернігівських лібералів остаточно визначитися з «українського питання». Так, наприклад, Аркадій Васильович Верзилов, міський голова Чернігова, член КДП та одночасно – української громади, з початком Лютневої революції вийшов із партії кадетів і вступив до Української партії соціалістів-федералістів⁸⁸.

Заслуговує на увагу лист Михайла Михайловича Могілянського, переданий чи надісланий І.Л. Шрагу. Лист написаний від руки.

«В Городской Комитет Петроградской Группы Партии Народной Свободы

Позиция, занятая по вопросу об автономии VIII съездом партии Народной Свободы, вынуждает меня выйти из ее рядов.

Не стану говорить о том, насколько это для меня тяжело, но должен сказать, что ухожу я с полным уважением к искренности и убежденности моих бывших товарищей по партии в вопросе, нас разделившем. И думаю, что имею право рассчитывать [так у тексті. – С.І.] на такое же отношение к моим взглядам и убеждениям. Оттого с сожалением отмечаю, что близкая партии «Речь» с этого пути сходит... Передовая статья № 110го газеты (12 мая) квалифицирует лозунг «федерализм», «федеративная республика», как лозунг «многообещающий и ничего не говорящий, брошенный в массы современной демагогией» [і підкреслено автором. – С.І.]. Каждый лозунг может быть оцениваем различно: для одних весьма содержательный, он может быть «ничего не говорящим» для других. Это в порядке вещей!.. Но против обвинения в демагогии, для меня лично во всех проявлениях отвратительной, я решительно протестую.

В своей речи на съезде, уступая ясно выраженному желанию сократить прения, я не коснулся вовсе вопроса о лозунге федерализма в историческом развитии украинской идеологии. Но ведь многим, вероятно известно, что лозунгу этому в украинском движении идет уже 70^я год! Он вдохновлял «Кирилло-Мефодиевское Братство», теоретиком которого был Н.И. Костомаров, далекий и от современности, и от демагогии.

От романтизма Кирилло-Методиевцев федерализм был освобожден Драгомановым, считавшим своей заслугой применение к практической политике тех руководящихся идей, к которым в 40^х годах пришли Кирилло-Методиевцы. Федерализм был развит им, как естественный логический вывод из последовательного демократизма. В этом же направлении шли и позднейшие – вплоть до современных – украинские публицисты. И федерализм в украинской публицистике давно стал прочной традицией. Лозунг его общ всем прогрессивным украинским партиям.

Пусть-же опровергают наши доводы, пусть разоблачают наши «заблуждения», но пусть не оскорбляют нас, обвиняя в демагогии! Эти обвинения несправедливы и практически не верны. Брошенные в нас, они возвращаются обратно к тем, кто их бросил. *16 мая 1917 Мих. Могилянский*⁸⁹.

«Черниговская земская газета» друкувала за 1917 рік інформацію про те, що й О.О. Свечин, обраний на травневому з'їзді партії Народної свободи до ЦК, виходив чи призупиняв членство в партії через неприхильне ставлення кадетів до «українського питання», але потім повернувся... Ось текст «зречення» О.О. Свечина, надрукований в липні 1917 р.: *«Телеграма председателя Черниговской губернской земской управы А. А. Свечина Центральному Комитету партии Народной Свободы Меры, проводимые Временным правительством на Украине, считаю необходимыми и неотложными. Положение, занятое партией в украинском вопросе, идет в разрез с моими политическими взглядами. Будучи членом первой Гос. Думы, я с ведома партии состоял в украинской группе и в Союзе автономистов-федералистов и по сей день всегда исповедовал эти взгляды. К сожалению, принужден заявить о своем выходе из партии. Свечин»*⁹⁰. На час оприлюднення цього тексту Свечин був відповідальним редактором газети. На думку чернігівських дослідників, «демонстративний розрив з партією, з якою О. Свечин пов'язав свою долю ще від часу її утворення, є важливим кроком. Він засвідчив рішучість у сприйнятті нових реалій, зокрема ідеї автономії України у складі федеративної демократичної Росії серед чернігівських земців»⁹¹. Але коли ЦК партії народної свободи висловив своє позитивне ставлення до вимог оновлення територіально-політичного устрою Російської держави, Свечин попросив розглянути питання про його повернення до лав партії, сподіваючись, що українські й російські ліберальні демократи все ж таки зуміють дійти згоди щодо реформування імперського простору.

Не є випадковістю, що саме у Чернігові виявлялись інші, відмінні від ортодоксально-кадетських, настрої в ліберально-демократичному середовищі. Одним із доказів є резолюція міської думи від 8 вересня 1917 р., запропонована представниками Української партії соціалістів-федералістів і підтримана членами партії Народної свободи, де йшлося про те, що Тимчасовий уряд повинен рахуватися з вимогами як українського, так і інших народів Росії⁹². Це було цілком закономірно. Так, ще в дореволюційній період деякі з чернігівських лібералів виявляли значно більший, порівняно з звично-централізаторською позицією ЦК КДП, радикалізм у «українському питанні». На думку О.П. Кривобока, більшість активу губерньської організації КДП висловлювала прихильність до національних домагань українства⁹³. І.Л. Шраг та ще кілька осіб у Чернігові були в 1906-1907 рр. одночасно членами й кадетської, й Української радикально-демократичної партій. О.О. Свечин як депутат Першої Думи брав участь в Українській думській громаді (1906 р.) та обстоював вимогу національно-територіальної автономії українських земель. Свечин і Шраг входили до складу ЦК спілки недержавних народів Росії - «Союзу автономістів-федералістів»⁹⁴. О.Г. Лотоцький свідчив, що до лав першодумської української фракції, створеної «для спільного вияснення та оборони українських інтересів», увійшли М.М. Ковалевський, А.Г. Вязлов, М.Т. Біляшевський, Є.Г. Шольп, Ф.Р. Штейнгель, О.О. Свечин та інші. «Окремі депутати різних партій, переважно кадетської, приймали участь у засіданнях фракції як гості. Такі члени здебільшого одбирали досить часу розмовами на теми в українській справі... На перших, установчих, зборах такі розмови розпочав харківський депутат кадет Іваницький, піддаючи під сумнів, чи потрібна для України автономія, бо ж між Україною та Московщиною такої різниці нема, щоб їм аж до взаємного автономічного поділу розходитись, та чи потрібна навіть українська мова в школі і в

суді. Зробила на селянських депутатів вражіння та відповідь, яку почув Іваницький од свого ж товариша по партії О. Свечина, що висловив певні національні труїзми, які, видимо, не були зайві не лише для селян, але й для національно несвідомих інтелігентів з України; зазначивши, що український народ має свою осібну психологію національну, Свечин доводив, що мусить він мати і своє окреме місце серед інших народів у державі, а представники його в Думі повинні виразно додержувати його інтересів поруч із представниками інших народів»⁹⁵.

І.Л. Шраг досить критично сприймав погляди окремих своїх колег по Чернігівській організації КДП щодо «українського питання». Наприклад, щодо позиції В. М. Хижнякова в листі до П.Я. Стебницького писав: «...він завсігда досить байдуже ставився до укр[аїнської] справи, хоча і ніколи не ставав проти неї вороже; він навіть підтримував на земських зборах мій доклад про нар[одну] мову по школах і взагалі виявляв іноді своє «українофільство», любить дуже нар[одну] пісню, народну поезію, але українська справа для ніого річ другорядна; він типовий російський либерал – общерос»⁹⁶. Ця оцінка збігалася з думкою про В. М. Хижнякова, висловленою авторами спогадів «Чернігівська Українська Громада» М. М. Грінченко та А. В. Верзиловим, які свідчили про те, що «він міг злегенька «українофільствовать» серед українців, ... але до... реальної роботи... серед українського народу був може навіть не байдужий, а ворожий, бо це-ж, на думку лібералів чернігівських, була «узость» і марна трата часу»⁹⁷. Та в часи спільної боротьби з царатом за демократизацію суспільства й створення справедливого конституційного ладу детальне обговорення подібних несприятливих, як тоді здавалось, розбіжностей політичної програми відкладалось зазвичай «на другий день». Але, як виявилось, цей день все ж таки настав...

Таким чином, з жовтня 1905 р. й до початку Лютневої революції 1917 р. співпраця ЦК КДП та чернігівських ліволіберально налаштованих діячів була достатньо ефективною та гармонійною. Передусім – завдяки діяльності найбільш енергійних, освічених та незалежно мислячих представників місцевої партійної організації (О.О. Свечин, О.О. Муханов, В.М. Хижняков, І.М. Полторацький та ін.). Дещо осібну позицію щодо керівних структур партії Народної свободи займав І.Л. Шраг, очікуючи від проводу партії реального зацікавлення «українським питанням» та підтримки в Думі відповідних законодавчих ініціатив. Своєрідний статус у ЦК партії посідав уродженець Чернігівщини М.М. Могилянський, який активно пропагував у своїх публіцистичних виступах загальні принципи стратегії й тактики кадетів, але, зберігаючи прив'язаність до рідного краю й любов до народної культури, лобіював на кадетських форумах та в пресі українські національно-культурні й політичні інтереси.

В статье освещаются отношения лидеров и активистов Черниговской губернской организации и Центрального комитета конституционно-демократической партии (Партии народной свободы) в период Первой российской революции 1905-1907 гг., постреволюционный период и февральские дни 1917 года. Рассматривается участие черниговских либералов в совещаниях, конференциях и съездах КДП. Источниками исследования послужили фонды Государственного архива Российской Федерации, публицистика, мемуары, переписка.

Ключевые слова: конституционно-демократическая партия (партия Народной свободы), либералы, «украинский вопрос», Черниговская губерния, А.А. Свечин, А.А. Муханов, И.Л. Шраг, М.М. Могилянский, Н.Н. Миклашевский, А.В. Верзилов, И.Н. Полторацкий, В.М. Хижняков, Е.П. Добровольский, В.А. Пахарнаев

The article covers relations of leaders and activists of the Chernigov province organization and the Central Committee of the Constitutional Democratic Party (Party of People's Freedom) in the first Russian revolution of 1905-1907, post-revolutionary period and The February days of 1917. The author cites the facts which show the participation of Chernigov's liberals in meetings, conferences and congresses KDP. Sources of studies: documentation of the State Archive of the Russian Federation, journalism, memoirs, and correspondence.

Keywords: Constitutional-Democratic Party (Party of People's Freedom), the liberals,

1. Про нього детальніше див.: Белікова Г. Іван Рашевський – відомий і невідомий // Сіверянський літопис. – 1999. – №1. – С.26 -62; Проніна Т. Доля директора музею // Сіверянський літопис. – 1999. – №1 – С.84 – 94.
2. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). – Ф. 523. – Оп. 1. - Спр. 27. Протоколи засідань ЦК КДП. – Арк. 45. *Документи цитую мовою оригіналу.*
3. Листи до Михайла Коцюбинського. Т. 3: Карманський – Мочульський. – Ніжин, 2002. – С. 372. Згадки про петербурзький побут Могилянського див.: Полонська-Василенко Н. Михайло Михайлович Могилянський // Полонська-Василенко Н. Спогади. – К.: КМА, 2011. - С. 493-496.
4. Листи до Михайла Коцюбинського. Т. 3: Карманський – Мочульський. – С. 376.
5. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст.: Моногр. – Ніжин: НДУ ім. Гоголя, 2011. – 202 с.
6. Іваницька С.Г. Чернігівські кадети та влада в 1905–1914 роках: імперський та регіональний виміри // Сіверянський літопис: всеукраїнський науковий журнал. – 2011. - №6. - С. 108-124; Вона ж. Кадети та влада на Чернігівщині в роки першої російської революції // Шрагівські читання. - Вип. 2. – Чернігів: Просвіта, 2012. – С. 113-127.
7. Старовойтенко І. Чернігівщина на сторінках щоденної української газети «Рада» (1906–1914 роки) // Сіверянський літопис. - 2010. - №4-5. – С.226-233; Вона ж. Чернігів та Чернігівщина у відзеркаленні матеріалів першої щоденної української газети Наддніпрянської України «Громадська думка» (1906 р.) // Шрагівські читання. - Вип. 2. - С. 17-43.
8. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп.2. - Спр.32. – Арк. 1.
9. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп.1. - Спр.27. – Арк. 98.
10. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп.1. - Спр.414. – Арк. 6.
11. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. : Моногр. – С. 88.
12. Могилянський М. Первая Государственная Дума. – СПб.: Изд. Пирожкова, 1907. – С. 29.
13. Там само. – С. 30-31.
14. Там само. – С. 153.
15. Могилянський М. Постановка вопроса об автономии // Украинский вестник. – СПб., 1906. - №12. – 13 авг. – С. 807-810.
16. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX - на початку XX ст. [Текст] : автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. П. Кривобок ; НПУ ім. М.П. Драгоманова. - К., 2009. - 19 с.
17. Конституционно-демократическая партия (партия народной свободы). Постановления второго съезда. Программа. – СПб., Общест. польза, 1906. – С. 3.
18. ДАРФ. – Ф.523. – Оп.1. – Спр. 63. Бюллетени второго съезда КДП. 1906 г. – Арк. 3.
19. Там само. – Арк. 6.
20. Там само. – Арк. 13 зв.
21. ДАРФ. – Ф.523. – Оп.1. – Спр. 62. Списки делегатов, прибывших на 2-й съезд КДП. - Арк. 2.
22. Протоколы III общеимперского съезда партии народной свободы (конституционно-демократической). – СПб.: Общест. польза, 1906. - С. 32.
23. Могилянський М. Первая Государственная Дума. – С. VIII.
24. Там само. – С. 152.
25. ДАРФ. – Ф.523. – Оп.1. – Спр. 86. – Арк. 1.

26. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп.1. - Спр. 27. – Арк. 124; Тютюкин С. В. Июльский политический кризис 1906 г. в России. – М.: Наука, 1991. - С. 62.
27. ДАРФ. – Ф.523. – Оп.1. – Спр. 423. – Арк. 4, 7.
28. Там само. – Арк. 12 зв.
29. Рахно А.Я. Председатель Черниговской губернской земской управы А.А. Свечин: опыт просопографического исследования // Вспомогательные исторические дисциплины в пространстве гуманитарного знания. Материалы XXI Международной научной конференции. Москва, 29-31 января 2009 г. - М.: РГГУ, 2009. – С. 311.
30. ДАРФ. – Ф.523. – Оп.1. – Спр. 117. – Арк. 6.
31. ДАРФ. – Ф.523. – Оп.1. – Спр. 40. – Арк. 7.
32. Могилянский М. Первая Государственная Дума. – С. 163-165.
33. ДАРФ. – Ф.523. – Оп.1. – Спр.166. – Арк. 1.
34. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп.1. - Спр. 27. – Арк. 40.
35. Протоколы III общеимперского съезда партии народной свободы (конституционно-демократической). – С. 172.
36. Отчет Центрального комитета Конституционно-демократической партии (партии народной свободы). За два года с 18 окт. 1905 г. по октябрь 1907 г. – СПб.: Обществ. польза, 1907. – С. 5.
37. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 23.
38. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 3. – Спр. 11. – Л. 27; Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 188.
39. Вестник партии народной свободы. – 1906. - №2. – 5 марта. – С. 86.
40. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп.1. - Спр.414. – Арк. 16.
41. Государственная дума Российской империи: 1906-1917: энциклопедия. - М. РОССПЭН, 2008. – С. 388.
42. Шелохаев В.В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. – М.: Наука, 1983. - С. 217-218.
43. ДАРФ. – Ф. 102, ДП, ОО. – Оп. 1906. – Спр. 25. – Ч. 76. – Арк. 1-4.
44. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп.1. - Спр.414. – Арк. 8 зв.
45. Там само. – Арк. 8-8 зв. О.П. Кривобок, посилаючись на жандармські архіви, помилково твердить, що в Петербурзі В.О. Пахарнаєв був зв'язаний з комітетом народно-соціалістичної партії. Нагадаємо, що абрєвіатура «п. н. с.» в даному випадку означає «партію Народної свободи». Див.: Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст.: Моногр. - С. 78-79, 160.
46. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє - минуле (1914–1920 рр.). – К.: Темпора, 2007. - С.167.
47. Фонд рукописів Російської Державної бібліотеки. – Ф. 440. – Картон 6. – Спр. 29. – Арк. 1-1 зв.
48. Там само. - Ф. 440. – Картон 6. – Спр. 11. – Л. 1 зв.
49. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп.1. - Спр. 27. – Арк. 21.
50. Там само. – Арк. 23 - 23 зв.
51. Там само. – Арк. 24.
52. Там само. – Арк. 25.
53. Там само. – Арк. 21. зв.
54. Там само. – Арк. 53.
55. Там само. – Арк. 46.
56. Там само. – Арк. 134.
57. Там само. – Арк.141.
58. Там само. – Арк.143.
59. Там само. – Арк.157 зв.
60. Там само. – Арк.200.
61. Там само. – Арк. 200.
62. Там само. – Арк. 200-203.
63. Там само. – Арк. 52.
64. Там само. – Арк. 57 зв. – 58.

65. Там само. – Арк. 77 зв.
66. Там само. – Арк. 72 зв.
67. Там само. – Арк. 75.
68. Там само. – Арк. 83.
69. Там само. – Арк. 113 зв.
70. Там само. – Арк. 42-44.
71. Там само. – Арк. 218-229.
72. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 151-158; Дякин В.С. Буржуазия, дворянство и царизм в 1911-1914 гг. – Ленинград: Наука, 1988. - С. 46.
73. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. - Спр.33-а. - Арк. 57.
74. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст.: Моногр. – С. 126.
75. Там само. – Арк. 118.
76. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. - Спр. 414. – Арк. 31.
77. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. : Моногр. – С. 126-128.
78. ДАРФ. – Ф. 102, ДП, ОО. – Оп. 233. – Спр. 999. – Ч. 43. – Т. 4. - Арк. 8.
79. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 1. – Спр. 9. – Ч. 1. - Арк. 2.
80. Черніговець. Конференція «партії народної свободи» і українська справа // Рада. – 1914. - №80. – 10 квітня. - С. 2.
81. Балтовский Л.В. Политическая доктрина конституционных демократов. - СПб.: СПбГАСУ, 2009 – С. 140-141.
82. VIII съезд партии Народной Свободы // Вестник партии народной свободы. - 1917. - № 14-16. - С. 12.
83. Думова Н.Г. Кадетская партия в период первой мировой войны и Февральской революции. – М.: Наука, 1988. - С. 138-139.
84. Думова Н.Г. Назв. праця. - С. 154.
85. Щербін Л.В. Ставлення кадетів до української державності в період Центральної Ради (березень – липень 1917 р.) // Схід. – 2005. – № 5. – С. 44 – 49.
86. Любовець О.М. Політичні засади діяльності партії народної свободи в Україні після повалення самодержавства (лютий – липень 1917 р.) // Гуржіївські історичні читання. Зб. наук. праць. – Черкаси, 2009. – Вип. 3. - С. 353-354.
87. Брейяр С. Партия кадетов и украинский вопрос // Исследования по истории Украины и Белоруссии: Вып. 1. – М.: Центр украинистики и белорусистики МГУ, 1995. - С. 107.
88. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920 рр.). – С. 166; Скоренок С. А.В. Верзилов: віхи життя та громадської діяльності // Шрагівські читання. Вип. 2. – С. 75.
89. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). - Ф. 1081 (Особовий фонд І. Шрага).- Оп. 1. - Спр. 61. – Л. 3–4.
90. Черниговская Земская газета. – 1917. – № 51. - 7 июля. – С. 2. Висловлюю щире подяку організатору Шрагівських читань канд. історичних наук Т.П. Демченко за люб'язно надані копії двох останніх документів.
91. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис / В. Бойко, Т. Демченко, О. Оніщенко. – Чернігів: Сіверянська думка, 2003. - С. 26.
92. Там само. - С. 41.
93. Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX ст. : Моногр. - С. 91.
94. ДАРФ. – Ф. 523. – Оп. 3. – Спр. 11. – Арк. 37 зв.
95. Лотоцький О. Сторінки минулого. - Ч. 3. - [Б. м.], УПЦ в США, 1966. – С. 15-16.
96. Цит. по: Демченко Т.П., Оніщенко В.І. «Тягне до участі у громадських справах...»: Листи Іллі Шрага до Петра Стебницького // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 62 – 69.
97. Див.: Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. – К.: Державне видавництво України, 1928. – С. 467.

НАРОДНІ БУДИНКИ У ПРОЕКТАХ ТА ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті розглядається проблема відкриття на Чернігівщині народних будинків. Увага зосереджується на вивченні Чернігівською губернською земською управою існуючих проектів організації народних будинків, розробці статуту та правил фінансування цих культурно-просвітницьких установ та заснуванні перших народних будинків.

Ключові слова: народний будинок, позашкільна освіта, проект, губернське земство, повітове земство.

Однією з важливих складових культурно-освітнього напрямку діяльності земських установ Чернігівської губернії була організація позашкільної освіти сільського населення. Ця сфера включала в себе цілу низку заходів, зокрема, відкриття бібліотек-читалень, музеїв, організацію курсів для дорослих, проведення лекцій, вистав, спектаклів тощо. На початку ХХ ст., а особливо з початком Першої світової війни, набуло актуальності об'єднання цих заходів в одній установі, що мало б забезпечити ґрунтовнішу та якіснішу культурно-просвітницьку роботу серед населення. У зв'язку з цим і поширилася ідея відкриття народних будинків.

Аналізуючи внесок земських установ у розвиток позашкільної освіти, С. Сірополко, В. Трутовський, В. Чарнолуський [17, 21–22] вказали на важливе значення саме народних будинків, охарактеризували деякі земські проекти щодо організації цих установ та відмітили участь у їх створенні кооперативів. Окремі публікації з означеної проблеми з'явилися на сторінках періодичної преси Чернігівської губернії на початку ХХ ст. Так, М. Могилянський [10] називав причини, які спонукали земства звернути увагу на побудову народних будинків та аналізував їхню структуру. Інформативною є замітка І. Дальського [2], в якій автор подав відомості про діяльність Носівського народного будинку по окремих комісіях. Сучасні дослідники П. Галкін та Г. Герасименко в другому томі колективної праці «Земское самоуправление в России, 1864–1918» [8] відмітили, що народні будинки вважалися кращою формою організації позашкільної освіти в Російській імперії та справді ставали центрами просвітництва в сільській місцевості. Утім, П. Галкін зазначив, що діяльність земських установ по їх облаштуванню не стала систематичною через великі фінансові витрати та недостатність земського впливу на результат своїх капіталовкладень [8, с. 154]. У той же час Г. Герасименко прийшов до висновку, що в 1917 р. в окремих повітах та навіть губерніях (у Перекопському повіті Таврійської губернії, Катеринославській губернії) була побудована ціла мережа народних будинків [8, с. 339]. Загалом, нині проблема відкриття народних будинків досліджена лише фрагментарно. Створення ж цих культурно-просвітницьких установ саме в Чернігівській губернії наразі не було предметом окремого дослідження, а отже, потребує всебічного вивчення.

Метою нашої публікації є висвітлення підготовчої діяльності земств Чернігівської губернії з організації народних будинків та перші кроки з їх відкриття. Для реалізації поставленої мети слід проаналізувати проекти народних будинків, які були розроблені іншими земствами та бралися Чернігівським губернським земством за основу власної

роботи в цій сфері; окреслити заходи земських установ та місцевих організацій з культурно-просвітницькими функціями по відкриттю перших народних будинків.

До середини 1890-х рр. зусилля земств були зосереджені переважно на розвитку початкової школи. Однак виявилось, що шкільної освіти без позашкільних просвітницьких заходів недостатньо для вкорінення грамотності. Серед випускників шкіл нерідко спостерігалися рецидиви неписьменності. На Московському загальноземському з'їзді з народної освіти (1911 р.) було закріплено рівноцінність шкільної і позашкільної освіти в земській просвітницькій діяльності. На тому ж з'їзді було визначено, що основною складовою позашкільної освіти мав стати народний будинок [5, арк. 1 зв. –2].

Гостро проблема позашкільної освіти постала з початком Першої світової війни. Як писав М. Могилянський, «на перший погляд може здатися, що війна, яка вимагає таких грандіозних коштів на цілі чисто воєнні, не сприятлива для розвитку заходів чисто культурного характеру. Але тепер уже стало банальною істиною, що війна є також явище і духовного порядку, і що на війні важливі не лише гармати, рушниці, штики, броненосці, аероплани, міни, – важливий ще й міцний народний дух» [10, с. 2]. У 1915 р. міністр внутрішніх справ вказав на необхідність поширення серед населення ідей тверезості та створення умов для організації культурного дозвілля [16, с. 12].

Розширити свою позашкільну діяльність намагалося й Чернігівське губернське земство. На 51 черговій сесії 9 лютого 1916 р. губернські земські збори ухвалили здійснити низку культурно-просвітницьких заходів. Одним із них було облаштування народних будинків. Для цього губернській земській управі було доручено вивчити питання організації вказаних установ, підготувати для них статут та розрахунки їх приблизної вартості [7, с. 126].

До екстреної сесії, яка відбулася 20 червня 1916 р., губернська земська управа підготувала доповідь про організацію народних будинків. Першу частину доповіді становив аналіз напрацювань інших земств щодо особливостей створення та діяльності народних будинків. Зокрема, було проаналізовано проект Уфимського земства. Відповідно до нього, народний будинок мав бути не лише установою, яка задовольняє культурні потреби населення, але й адміністративним центром, що об'єднує і направляє всю позашкільну просвітницьку діяльність у певному районі. Передбачалося будівництво для кожної губернії мережі сільських, волосних (районних), повітових та губернського народних будинків, які б перебували у зв'язку між собою і становили цілісну систему організації всієї справи позашкільної освіти в губернії [5, арк. 2].

Сільський народний будинок мав створюватися в окремому приміщенні для одного шкільного району (території радіусом 3 версти). У народному будинку мали розміщуватися бібліотека та недільна школа, проводитися курси для дорослих, народні читання і лекції. Районний чи волосний народний будинок містив би бібліотеку-читальню, рухомий музей посібників для занять з дорослими, склад картин для народних читань, сцену та глядацький зал (аудиторію) з необхідними для театру приміщеннями, класну кімнату, квартиру для завідуючого і сторожа. Завідуючий районним народним будинком мав бути одночасно й керівником позашкільної освіти в усьому районі [5, арк. 2–3 зв.; 10, с. 1]. Отже, проект Уфимського земства вирізнявся завершеністю системи організації означених культурно-просвітницьких установ. Однак, на думку Чернігівської губернської земської управи, недоліком проекту було повне усунення від справ облаштування та управління народними будинками місцевого населення, відсутність їх зв'язку з господарсько-економічним життям району.

Інший підхід до справи відкриття народних будинків передбачало Пермське земство. Як вказувалося в доповіді губернської земської управи «будь-яке починання, будь-яка організація, нав'язана населенню зовні і не викликана потребами самого населення, не може розраховувати на тривале процвітання... Організація, покликана до життя самим населенням, його вільною ініціативою і його коштами, завжди може розраховувати на подальший розвиток і процвітання. Пряме завдання земства прийти на допомогу такій організації, якщо вона несе в собі задаток виховно-просвітницького характеру» [5, арк. 3]. Отже, відповідно до Пермського проекту, відкриття народних будинків опиралося б на ініціативу та кошти перш за все самого населення, а земство – лише надавало б допомогу. У цих установах мали бути бібліотека-читальня з ретельним підбором книг,

які б відповідали потребам селян, і аудиторії для облаштування спектаклів, читань, лекцій, бесід, танцювальних та музичних вечорів. Також тут же проходили б зібрання всіх суспільних організацій – пожежних дружин, кредитних, сільськогосподарських та споживчих товариств. Населення повинне почувати себе господарем народних будинків, а тому йому доручалося управління закладами. При кожному будинку мало бути організоване спеціальне товариство, до складу якого входили б представники земських, суспільних, кооперативних організацій, окремі особи обох статей незалежно від статків, звання, віросповідання, які вносили б щорічно не менше 25 коп. Отже, створення народних будинків ставилося у залежність від ініціативи самого населення, а також і від його заможності. Проте це могло мати як вказані вище позитивні, так і негативні наслідки, адже якщо в громади не було коштів, вона не змогла б організувати народний будинок, попри своє бажання його мати [5, арк. 3–3 зв.].

Подальший розвиток проекти Уфимського та Пермського земств отримали на загальноземській нараді з просвітницьких заходів, що відбулася влітку 1915 р. в Ярославлі. У ній зголосилися взяти участь 22 губернські земства [18, с. 7]. Представником від Чернігівського губернського земства був С. Чарнолуський [7, с. 30].

Відповідно до рішення наради в Ярославлі, народний будинок, як центр суспільного життя і розвитку культурної самодіяльності місцевого населення, мав виконувати такі завдання: об'єднувати місцеві громадські сили і соціально виховувати населення, сприяти його духовному і фізичному розвитку, задовольняти потреби у сфері загальних і спеціальних знань, сприяти вивченню місцевої природи і життя [5, арк. 4; 19, с. 6]. Згідно з поставленими завданнями, у цих установах могли проводитися різного роду суспільні зібрання і святкування, народні читання, лекції, бесіди, спектаклі, концерти, вокальні, музичні й танцювальні вечори. Також планувалася організація в них просвітницьких, наукових, художніх та спортивних гуртків і товариств, бюро екскурсій, дитячих клубів, садків та ясел, бібліотек, читалень, книжкової, газетної та картинної торгівлі, недільних і вечірніх шкіл, класів й курсів для дорослих, музеїв наочних посібників, виставок, кінематографа, громадських чайних та їдалень [5, арк. 4 зв.].

На нараді було визначено роль земства у справі розвитку народних будинків. Указувалося, що земство мало підтримувати ініціативи населення, а також місцевих суспільних організацій, які виконували просвітницькі завдання. Підтримка мала полягати в матеріальній, організаційній і консультативній допомозі при створенні та діяльності народних будинків. Корисною була б і технічна допомога земства при будівництві приміщень. Фінансова участь органів місцевого самоврядування мала полягати в одноразових і щорічних асигнуваннях для будівництва або наймання приміщень, їхнього утримання та придбання інвентарю [5, арк. 5 зв.–6].

Отже, розглянуті Чернігівською губернською земською управою проекти визначали роль народних будинків, їхнє завдання та особливості організації в межах губернії. У розробках були представлені різні підходи до розподілу обов'язків між громадськими організаціями та органами місцевого самоврядування щодо фінансування народних будинків. Вони давали можливість земським установам Чернігівської губернії обрати той варіант, який найбільше відповідав їхнім можливостям та потребам населення губернії.

Друга частина доповіді Чернігівської губернської земської управи містила пропозиції щодо організації роботи земських установ по відкриттю народних будинків. Управа запропонувала в їхньому фінансуванні орієнтуватися на рішення Пермського земства, тобто лише надавати допомогу населенню, яке саме мало ініціювати відкриття цих культурно-просвітницьких закладів. Діяльність земства у сфері позашкільної освіти не повинна була обмежуватися лише відкриттям народних будинків, а мала становити цілий комплекс заходів (відкриття народних бібліотек, народних театрів, музеїв наочних посібників, організацію читань, лекцій тощо). Народний будинок мав бути одним із елементів системи позашкільної освіти і завершувати та об'єднувати діяльність земств і місцевих суспільних організацій у справі задоволення культурно-освітніх потреб населення [5, арк. 7 зв.–8].

Чернігівська губернська земська управа вважала необхідним визнати завданням земства і місцевих суспільних організацій відкриття народних будинків у найбільших населених пунктах губернії. В основу роботи з їх організації лягли рішення наради в Ярославлі. Пропонувалося надання губернським та повітовими земствами технічної

допомоги місцевим суспільним організаціям у розробці планів побудови народних будинків. Також було вказано на потребу створення спеціальних фондів для видачі допомоги та позик на їхнє будівництво та організацію [5, арк. 14 зв.–15].

Враховуючи пропозиції управи, Чернігівські губернські земські збори прийняли рішення просити повітові земства створити культурно-просвітницькі комісії, що мали опікуватися справою організації народних будинків. Потім при управі була б утворена губернська комісія у складі представників від повітових управ та культурно-просвітницьких комісій, кустарно-кооперативного відділу при губернській управі, губернської каси дрібного кредиту, місцевих просвітницьких організацій та окремих діячів з позашкільної освіти. Також було визнано бажаним створення особливих фондів (губернського та повітових) для видачі допомоги і безвідсоткових позик на будівництво та організацію народних будинків у Чернігівській губернії. Для утворення губернського фонду народних будинків мали бути використані 100 тис. руб. капіталу обов'язкового страхування. Необхідні в поточному році кошти мали бути взяті з існуючого культурно-просвітницького фонду губернського земства, який становив 30 тис. руб. [3, арк. 17–18; 9, с. 4–5].

Губернською земською управою були підготовлені правила видачі допомоги та довгострокових позик зі спеціального фонду Чернігівського губернського земства на побудову і організацію народних будинків. У правилах вказувалося, що губернське земство створює спеціальний фонд для видачі допомоги і позик місцевим громадським установам і організаціям на побудову, розширення й облаштування приміщень для народних будинків, наймання приміщень, придбання інвентарю та утримання цих закладів. Позики і допомога мали видаватися лише організаціям зі статусом юридичних осіб: місцевим просвітницьким товариствам, кооперативам, органам сільського самоврядування, повітовим управам. Допомога на побудову приміщень призначалася постановою губернських земських зборів у розмірі 1/5 кошторису на побудову приміщення. 1/5 суми мала надати готівкою організація та 3/5 – могли бути видані з фонду губернського земства у вигляді довгострокової позики (на термін до 10 років). Найвищий розмір допомоги становив 3000 руб., позики – 9000 руб. Господарське утримання культурно-просвітницького закладу мало здійснюватися за рахунок місцевої організації, яка його будувала. Крім того, із губернського фонду могла надаватися допомога й на наймання приміщення, початкове облаштування народного будинку, придбання кінематографа – ½ витрат (до 200 руб.), на облаштування народного театру – ½ витрат (до 150 руб.). На земельній ділянці, відведеній під народний будинок, громада чи організація, яка отримувала субсидію й позичку, мала облаштувати сад та майданчик для дитячих ігор [5, арк. 15 зв.–17].

Було розроблено й статут товариства «Народний дім». У ньому вказувалося, що товариство могло складатися з обмеженої кількості членів, незалежно від стану, звання та віросповідання, за винятком неповнолітніх, учнів нижчих і середніх навчальних закладів, нижчих військових чинів та осіб, обмежених у правах за рішенням суду. Членами товариства (почесними, пожиттєвими, дійсними) могли бути через своїх виборних представників земські, суспільні й кооперативні організації, союзи й артлі. Справами товариства мали завідувати загальні збори членів, що проходили б не менше 1 разу в рік. Надзвичайні збори могли скликатися для розв'язання невідкладних питань. Поточні справи народного будинку вирішувало правління, до якого мали входити, окрім осіб, обраних на загальних зборах (не менше 5 чол.), представники (по одному) від земств, сільських громад і суспільних організацій, котрі надали матеріальну допомогу при будівництві народного будинку та асигнували кошти на розвиток діяльності товариства. Із правління обиралися голова, заступник, секретар і скарбник. Правління обиралося на 2 роки. Джерелами утримання народного будинку мали бути членські вклади, прибутки від платних вечорів, концертів і спектаклів, допомога земств, кооперативів та інших організацій, пожертвування приватних осіб тощо [5, арк. 17 зв.–20].

Проблема участі земських установ у відкритті народних будинків була передана для розгляду повітовими земськими зборами. Так, Глухівські чергові повітові земські збори сесії 1916 р., вивчивши це питання, ухвалили створити спеціальний фонд з облаштування народних будинків і здійснити відрахування до нього в розмірі 3 тис. руб.

зі щорічними поповненнями фонду в розмірі щонайменше 3 тис. руб. [1, с. 3]. Утворення спеціального фонду схвалили й Ніжинські повітові земські збори на засіданні 13 листопада 1916 р., асигнувавши на цю потребу 2 тис. руб. [5, арк. 32 зв.]. Борзнянські, Новозибківські та Новгород-Сіверські повітові земські збори, проаналізувавши правила видачі допомоги і позики з губернського фонду, вказали на потребу збільшити їхні розміри, зважаючи на вартість будівництва приміщень у воєнний час [5, арк. 23 зв., 24 зв., 42 зв., 77–77 зв.]. Про бажаність участі земства в складанні технічних планів, нагляді за будівництвом та утриманні народних будинків вказували управи Мглинського та Городнянського повітових земств [5, арк. 57, 68]. Суразьке земство, погодившись із пропозиціями губернського, акцентувало увагу на ініціативі самого населення, а тому наполягало на відкритті цих культурно-просвітницьких установ саме там, де в них відчуватиме потребу населення [5, арк. 63–63 зв.]. 5 липня 1917 р. відбулася нарада з позашкільної освіти при Козелецькій повітській земській управі. Учасники наради прийшли до висновку, що в кожному повіті мала бути створена мережа народних будинків. На їхнє облаштування кошти виділялися б таким чином: $\frac{1}{4}$ – надавала місцева громада, $\frac{1}{4}$ – повітове земство, $\frac{1}{4}$ – губернське земство і ще $\frac{1}{4}$ становила довгострокова позика останнього [20, с. 6–8]. Отже, повітові земства, незважаючи на окремі зауваження, загалом підтримали ініціативу губернського земства взяти участь у заснуванні народних будинків і здійснили перші відрахування до спеціальних фондів для їхнього відкриття.

Що ж до практичної реалізації, то ця справа в Чернігівській губернії розвивалася повільно. У газеті «Черниговская земская неделя» вказувалося, що на 1915 р. у губернії діяло лише 3 народні будинки: у селах Галиця Ніжинського, Ново-Басані Козелецького та Митьковка Новозибківського повітів [11, с. 6]. На час підготовки Чернігівською губернською земською управою доповіді про народні будинки до її розгляду було надіслано 13 клопотань про надання допомоги й позик для відкриття цих закладів. Однак більшість з них була неправильно оформлена і не пройшла всі стадії затвердження. Тільки клопотання від суспільних організацій містечка Семенівки і Риловицького сільськогосподарського товариства були направлені губернській управі за рішенням Новозибківських повітових земських зборів. Звернення кредитних товариств – Жукинського Остерського і Бобиницького Мглинського повітів схвалили лише повітові управи [5, арк. 14].

Надалі кількість клопотань від місцевих організацій до повітових земств щодо надання допомоги на відкриття народних будинків збільшилася. Так, Козелецькі повітові земські збори 52-ої чергової сесії 1916 р. розглянули доповідь управи щодо облаштування народних будинків у селах Новому Бикові і Кобижчі. Правління Новобиківського позичково-ощадного товариства прохало підтримати його звернення перед губернським земством про надання йому на побудову народного будинку 3 тис. руб. допомоги і 10 тис. руб. безвідсоткової позики на 10 років. Товариство повідомляло, що воно виділить для цієї потреби земельну ділянку 300 кв. сажнів і 13633 руб. 25 коп. Відповідно до проекту будівля мала бути кам'яною, уміщати всі кооперативні організації, пожежну дружину, бібліотеку-читальню, зал для читань, лекцій, курсів тощо, квартиру для завідуючого і сторожа. Кобижчанське позичково-ощадне товариство також прохало про допомогу, але саме асигнувало лише 1000 руб. Козелецькі повітові земські збори прийняли рішення підтримати клопотання Новобиківського позичково-ощадного товариства, а Кобижчанському рекомендували підготувати нове клопотання відповідно до губернських правил надання допомоги і позик [5, арк. 46, 48–48 зв.; 12, с. 8].

Мглинська повітова земська управа доповідала земським зборам сесії 1916 р. про бажання громади села Луговиця побудувати народний будинок. Для цієї потреби землевласник Б. Вериго обіцяв надати 500 соснових дерев, забезпечити підвезення матеріалів та виділити місце для будівництва [5, арк. 69, 70]. Сосницьке земство зверталося до губернського з проханням надати допомогу для відкриття народних будинків у селах Хлоп'яники, Чепелев і Стольне [5, арк. 51; 14, с. 7]. Кролевецьке повітове земство на початку 1917 р. розглянуло звернення від товариства споживачів у селі Покошичах та кредитного товариства села Чеплеєвка. Однак вони не виконали всіх вимог відповідно до правил видачі допомоги та позик, а тому їхні клопотання залишилися без задоволення [5, арк. 74]. 15 березня 1917 р. відбулося чергове зібрання членів кредитного товариства села Вересоч Ніжинського повіту, на якому голова товариства

підняв питання щодо побудови народного будинку. Зібрання одноголосно схвалило цю пропозицію [15, с. 6]. З такою ж ініціативою виступило Верхківське кредитне товариство. Його клопотання підтримало повітове земство і прийняло рішення звернутися до губернського за отриманням субсидії і позики [5, арк. 31–32].

Чернігівські губернські земські збори на засіданні 21 травня 1917 р. обговорювали питання про увіковічення пам'яті В. Хижняка, який помер у ніч з 27 на 28 лютого 1917 р. Було запропоновано відкрити народний будинок або в селі Кезях, де тривалий час жив земець, або ж у Чернігові. Не дійшовши до єдиної думки, земські діячі ухвалили передати це питання для додаткового вивчення спеціальній комісії [6, с. 3–5]. 26 травня 1917 р. на екстреному засіданні Козелецької повітової земської збори прийняли постанову доручити управі розробити до наступної сесії проект мережі народних будинків [4, арк. 13 зв.].

На початку 1917 р. носівські кооперативи Ніжинського повіту вирішили взяти участь у поширенні освіти серед населення. Першим заходом мала стати організація народного будинку. Вони прохали земство посприяти «цьому культурному об'єднанню, що веде до морального і матеріального підйому селянства» [13, с. 6]. Пізніше на сторінках «Черниговской земской газеты» з'явилася публікація, в якій розповідалося про організацію та досягнення Носівського народного будинку. Зокрема, вказувалося, що з початком революції місцева інтелігенція зорганізувалася у товариство «Носівський народний будинок». Він мав успіх серед селянства. Членами товариства записалося не менше 200 чол. Правління орендувало невеликий будинок, однак ще недобудований і шукало кошти для будівництва власного приміщення. Правління товариства утворило кілька комісій: лекційну, театральну, педагогічну, бібліотечну та комісію по облаштуванню кінематографа. Лекційна комісія у приміщеннях 6 земських шкіл кожного святкового дня влаштовувала читання для населення, переважно щодо поточної ситуації в країні. У цих же школах були газети для безкоштовного користування селян. Бібліотечна комісія відбирала книги і брошури для населення, переглядала каталог книг земської бібліотеки, передплачувала газети. Земська бібліотека на той час отримувала понад 10 газет (київські, московські, петроградські тощо). Театральна комісія організувала спектаклі й концерти. Після першого спектаклю було очевидно, що підбір складу трупі був дуже демократичний. Один із глядачів відмітив: «Тепер бачу, що й без гудзиків людина може грати на сцені» [2, с. 6–7]. Концерт складався зі змішаного російсько-українського репертуару. Не досить вдало йшла робота лише педагогічної комісії. Остання запланувала організувати недільну школу. Але зайняті роботою селяни не записувалися на навчання. Тому було прийнято рішення перенести навчання на зимовий період [2, с. 7]. Отже, діяльність Носівського народного будинку була чітко розпланована по комісіях. Їх робота була порівняно добре налагоджена, незважаючи на відсутність власного приміщення.

Таким чином, на початок ХХ ст. набуло актуальності питання організації культурного дозвілля населення та створення умов для застосування комплексного підходу до позашкільної освіти дорослих. Таку функцію мали виконувати народні будинки. Чернігівською губернською земською управою було вивчено досвід інших земств Російської імперії з організації народних будинків, складено для них власний статут і розроблено правила видачі субсидій та безвідсоткових позик для їхнього фінансування. Відповідно до правил ініціатива створення народних будинків та частина фінансових втрат покладалася на місцева населення та організації. Звичайно, не всі вони мали необхідні кошти, а тому це не сприяло розвитку справи. Упродовж 1915–1917 рр. з'явилися тільки перші поодинокі народні будинки. Після долучення губернського земства до їхнього фінансування повітові земські управи почали отримувати звернення від місцевих організацій про надання їм допомоги. Однак чимало цих клопотань не відповідали вимогам губернського земства і залишалися без задоволення. Утім, приклад Носівського народного будинку доводить здатність місцевої інтелігенції налагодити культурно-просвітницьку роботу та вказує на певний попит населення на такі установи.

1. Б. Глуховское очередное земское собрание. (Окончание) / Б. // Черниговская земская неделя (далі – ЧЗН). – 1916. – №47 (18 ноября). – С. 3–4.

2. Дальский И. м. Носовка, Нежинск. у. / И. Дальский // Черниговская земская газета (далі – ЧЗГ). – 1917. – №44 (13 июня). – С. 6–7.
3. Державний архів Чернігівської області (далі – Держархів Чернігівської обл.), ф. 140, оп. 1, спр. 59, 140 арк.
4. Держархів Чернігівської обл., ф. 145, оп. 2, спр. 855, 46 арк.
5. Держархів Чернігівської обл., ф. 140, оп. 1, спр. 73, 88 арк.
6. Журнал заседаний Черниговского Губернского Земского Собрания 52-й очередной сессии 1916 года. – Чернигов, 1917, 11 с.
7. Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 51 очередной сессии 1915 г., состоявшейся 31 января – 11 февраля 1916 года. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1916. – 138 с. + приложения.
8. Земское самоуправление в России, 1864–1918 : в 2 кн. / [отв. ред. Н.Г. Королева ; Ин-т рос. истории РАН]. – М. : Наука, 2005. – Кн. 2. : 1905–1918. – 2005. – 384 с.
9. Кисилевич Ф. Черниговское чрезвычайное губернское земское собрание. (Продолжение) / Ф. Кисилевич // ЧЗН. – 1916. – №27 (1 июля). – С. 4–6.
10. Могилянський Мих. Очередная задача земства. (Устройство народных домов) / Мих. Могилянський // ЧЗН. – 1915. – №5 (30 января). – С. 1–2.
11. Народные дома // ЧЗН. – 1915. – №31 (31 июля). – С. 6.
12. Народный дом в м. Новый-Быков // ЧЗН. – 1916. – №4 (22 января). – С. 8.
13. «Неж». О преподавании в школах на украинском языке. (Докладная записка Носовских Кооперативов Нежинскому Уездному Земскому Собранию) // ЧЗГ. – 1917. – №7 (24 января). – С. 6–7.
14. По Черниговской губернии // ЧЗН. – 1915. – №34 (21 августа). – С. 7.
15. Р. с. Вересоч, Нежинского у. / Р. // ЧЗГ. – 1917. – №25 (28 марта). – С. 6.
16. «Рус Вед.». Мероприятия к насаждению трезвости / «Рус. Вед.» // ЧЗН. – 1915. – №16 (17 апреля). – С. 12–13.
17. Серополко С.О. Внешкольное образование и народный учитель / С.О. Серополко // Школа, земство и учитель / [под ред. О.Н. Смирнова]. – М. : Издательство журнала «народный учитель», 1911. – С. 32–53.
18. Совецание земских деятелей // ЧЗН. – 1915. – №30 (24 июля). – С. 7.
19. Совецание по внешкольному образованию // ЧЗН. – 1915. – №33 (14 августа). – С. 6–7.
20. Совецание по внешкольному образованию при Козелецкой уездной земской управе // ЧЗГ. – 1917. – №55 (21 июля). – С. 6–8.
21. Трутовский В. Современное земство / В. Трутовский. – Петроград : Издание П.И. Певина, 1914. – 288 с.
22. Чарнолуцкий В.Н. Земство и внешкольное образование / В.Н. Чарнолуцкий // Юбилейный земский сборник. 1864–1914. / [под ред. Б.Б. Веселовского и З.Г. Френкеля]. – СПб. : Издание т-ва О.Н. Поповой, 1914. – С. 370–390.

В статъе рассматривается проблема открытия на Черниговщине народных домов. Внимание сосредотачивается на изучении Черниговской губернской земской управой существующих проектов организации народных домов, разработке устава и правил финансирования этих культурно-просветительских учреждений и открытии первых народных домов.

Ключевые слова: народный дом, внешкольное образование, проект, губернское земство, уездные земства.

This article is dedicated to the problem of the opening of community clubs in the Chernihiv Province. The author describes how the Chernihiv province local council's executive board assessed the existing projects of community clubs' establishment, how it worked on the corresponding statute and the funding policy for those cultural and educational institutions and how the first community clubs were opened.

Key words: community clubs, non-school education, project, province local council, district local councils.

Андрій Чуткий

ІСТОРІЯ КИЇВСЬКОГО КОМЕРЦІЙНОГО ІНСТИТУТУ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ РЕГІОНІВ ТА ЗАГАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ПЕРШИХ ДЕСЯТИЛІТЬ ХХ ст.

Стаття акцентує увагу на важливості дослідження історії Київського комерційного інституту – тема, що має цінність як для регіональної, так і загальної історії України. Можливості для вивчення регіональної історії крізь призму історії цього ВНЗ демонструється на прикладі Чернігівщини. Загальна ж історія розглядається через «справу Сташевського», що дозволяє показати процес кризи професорської культури і світоглядної системи всього українського суспільства початку ХХ ст. Наводяться тексти низки нововиявлених документів з цієї «справи».

Ключові слова: М. В. Довнар-Запольський, професорська культура, Київський комерційний інститут.

Актуальність теми зумовлена особливістю самої «справи Сташевського», що розкриває не лише особистості її фігурантів (один з яких був на той час уже знаним науковцем та громадським діячем), але й допомагає простежити процес кризи старої системи цінностей, що сформувались у ХІХ ст. і які гинули в умовах Першої світової війни та подальших революційних пертурбацій. Ця ж тема, своєю чергою, вписується у рамки історії України початку ХХ ст. загалом, тобто одного із переломних і знакових моментів вітчизняної історії, коли вкотре докорінно змінювався характер її подальшого розвитку. Отже, крізь призму «справи Сташевського» можна розкрити як питання мікро-, так і макроісторії України початку ХХ ст., а таке поєднання, на нашу думку, є найперспективнішим напрямом історичних досліджень. Таким чином, актуальність цієї теми є цілком незаперечною.

Притому ця справа розгорталась особливо гостро у стінах Київського комерційного інституту (далі – ККІ). Це був перший вітчизняний ВНЗ економічного профілю, заснований за приватної ініціативи і до 1920 р. залишався приватним вишем [13; 10]. Як результат, він являв собою унікальний навчальний заклад, у якому практично були зняті діючі в інших навчальних закладах Російської імперії обмеження щодо прийому осіб жіночої статі, представників національних меншин тощо. Зокрема не чинилось жодних перешкод до вступу представників непривілейованих станів. Як результат – ККІ став чи не єдиним з-поміж діючих на початку ХХ ст. на українських теренах ВНЗ, що мав демократичне обличчя [16; 15]. Демократизм традицій та внутрішньо-інститутського життя загалом зумовлювався тим, що основна маса студентського складу була вихідцями з селянства, міщан та інших непривілейованих категорій [2, оп. 2-7; 9; 11; 12]. При цьому особливо багато було вихідців із сусідніх українських губерній. Для таких осіб це був чи не єдиний шанс здобути вищу освіту.

© Чуткий Андрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та теорії господарства Київського національного економічного університету ім. Вадима Гетьмана (КНЕУ), директор Музею історії КНЕУ.

Відповідно ККІ досить швидко наповнюється вихідцями з Київської та сусідніх губерній (особливо ж Чернігівської, Волинської, Подільської та Полтавської). Це засвідчується як особовими справами самих студентів, так і створенням у стінах ККІ численних студентських земляцтв, організованих за територіальним принципом [2, оп. 8, спр. 5-8, 134 та ін.]. У їхньому переліку було й численне Чернігівське земляцтво [2, оп. 8, спр. 320, арк. 1, 2].

Саме у ККІ здобув вищу освіту виходець із сусідньої Чернігівської губернії П.Г. Тичина (в архівній справі значиться під прізвищем «Тичинін») (територія губернії починалась одразу ж на лівому березі Дніпра, тобто була найближчою до місця розташування ККІ – ряд повітів цієї губернії були навіть ближчими до ККІ ніж деякі повіти Київської губернії) [2, оп. 5, спр. 8080]. Він учився у ККІ з 1913 по 1917 р. (на економічному відділенні) і саме під час цього періоду відбулося становлення його як письменника. І це не був простий збіг – демократичність та всебічні умови для розвитку інтересів студентства забезпечувались діяльністю різноманітних товариств, зокрема й музично-вокально-літературно-драматичного гуртка [2, оп. 8, спр. 5]. А у рік закінчення П. Г. Тичиною навчання в інституті до ККІ (також на економічне відділення, що зумовлювалось меншою вартістю освіти на ньому, порівняно із іншим відділенням інституту – комерційно-технічним) поступив ще один його славетний земляк – О. П. Довженко [2, оп. 5, спр. 2508, арк. 1]. На той час він уже здобув середню освіту і розпочав трудову діяльність – з листопада 1914 р. викладав у Другому Житомирському вищому початковому училищі [2, оп. 5, спр. 2508, арк. 6-7]. У ККІ він навчався, відповідно до записів у заліковій книжці, до 1920 р. [2, оп. 5, спр. 2508, арк. 18]. Тож на базі ґрунтовного вивчення матеріалів з багатющого архіву ККІ можна зробити чимало для справи реконструкції питання регіональної (обласної) історії України, а саме – в контексті деталізації обставин біографії визначних осіб та з'ясування спрямування вихідців із різних українських земель на здобуття вищої освіти.

Якщо ж брати вимір загальної історії України, то він так само доповнюється і збагачується завдяки дослідженню історії ККІ. Зокрема вивчення історії ККІ сприяє поглибленню знань з історії вищої освіти, студентських та загалом національно-визвольних рухів тощо. Зрештою, у стінах ККІ розгорівся і конфлікт між його засновником та першим ректором, визначним істориком та етнографом М.В. Довнар-Запольським та його учнем Є. Д. Сташевським, цікавий у тому сенсі, що через його призму можна побачити процес вмирання сформованої у ХІХ ст. професорської культури (і загалом комплексу духовної культури попередньої епохи) та народження нової, а рівно ж і сам процес цієї заміни. «Справа Сташевського» у цьому відношенні чи не поодиноким, що мала свого часу значний резонанс, тяглась понад п'ять років і головне – може бути реконструйована завдяки збереженим документам, які й дозволяють провести її реконструкцію.

За основу джерельної бази взято особову справу Є. Д. Сташевського, що відкладалась у архіві Київського комерційного інституту і нині зберігається в Державному архіві м. Києва [3, оп. 2, спр. 354] і яка до цього часу не залучалась до наукового обігу, а також і ряд ін. справ із цього архіву [2; 3]. Відомі на сьогодні аспекти власне «справи Сташевського» беруться з відповідної історіографії цієї теми [4, с. 140-191; 5; 6; 14]. Щоправда, і досі ця тема залишається мало досліджуваною, і це при такій її важливості та актуальності. Тому своїм черговим дослідженням ставив за мету привернути й увагу інших науковців до цієї теми, а рівно ж і збагатити її публікацією раніше не відомих документів.

«Справа Сташевського» почала розгортатись у 1912 р., проте особливої гостроти набула після початку Першої світової війни та наростання революційної ситуації у Російській імперії. І це закономірно – кожна з політичних сторін (особливо ж ліберальний табір та консерватори) прагнули використати її на власну користь – ліберали, аби довести злочинність дій своїх опонентів (Є. Д. Сташевський був відомий своїми монархічними настроями, а також родичанням через шлюб із донькою відомого київського монархіста та чорносотенця А. Я. Антоновича); консерватори ж захищали Є.

Д. Сташевського, зображаючи його як невинну жертву розлючених лібералів. До 1917 р. Сташевський в основному захищався і при цьому звинувачував у зведенні на нього безпідставних звинувачень, зокрема, і з боку свого колишнього вчителя і особи, що протегувала початок його професійної кар'єри М. В. Довнар-Запольського [4, с. 142-150]. Проте наростання революційної ситуації наприкінці 1916 – на початку 1917 р. і зрештою лютнева революція 1917 р. дозволила йому діяти ще брутальніше. Використовуючи розбурханість студентства, він звернувся до нього за підтримкою. Зокрема на початку 1917 р. Сташевський особисто скликав студентську сходку у стінах ККІ (до якого він, між іншим поступив на роботу завдяки сприянню М. В. Довнар-Запольського) і на ній звинуватив у переслідуваннях з боку «реакційного» ректора, тобто М. В. Довнар-Запольського. Останній був вимушений звернутись до колишнього студента з вимогою не проводити подібних зібрань, але Є. Д. Сташевський відписався, що це була не його ініціатива і він не причетний [3, оп. 2 спр. 354, арк. 75]. Проте підбурювання студентства не припинились, що зумовлювалось сприятливістю ситуації: у студентському середовищі нагору вийшли найтемніші елементи в усіх тогочасних ВНЗ, що зрештою спричинило до відставки всіх тогочасних ректорів [див.: 8; 7; 4]. На цій хвилі легко вдалось усунути з ректорства і М. В. Довнар-Запольського. При цьому ректор як людина інтелігентна, порядна, далека від скандалів, добровільно склав свої обов'язки на знак обурення через втручання студентства в управління інститутом [1, оп. 1, спр. 52, арк. 221].

Однак Сташевський на цьому не зупинився. За його ініціативи цькування М. В. Довнар-Запольського тривало й далі. При цьому він керувався не лише прагненням помсти, але й суто практичним розрахунком – усуваючи М. В. Довнар-Запольського з ККІ, він водночас перебирав на себе аудиторне навантаження (а отже, і заробітну плату) Митрофана Вікторовича в інституті [14]. Зрештою, починаючи з другого семестру 1917–1918 навчального року Є. Д. Сташевський цілком перебрив на себе все аудиторне навантаження М. В. Довнар-Запольського, що засвідчується й розкладом занять в інституті навесні 1918 р. [2, оп. 8, спр. 65, арк. 20]. Окрім цього, одразу ж після арешту М. В. Довнар-Запольського Є. Д. Сташевський звернувся до нового ректора ККІ К. Г. Воблого з офіційним листом (загальним обсягом 7 рукописних сторінок), в якому доводив свою невинуватість у крадіжці документів з московських архівів і водночас звинувачував у наклепництві М. В. Довнар-Запольського [3, оп. 2 спр. 354, арк. 87-90]. Звичайно, це був верх цинізму. По-перше, листа було написано після зміни влади і в умовах революційної ситуації загалом, що означало неможливість отримати відповідні матеріали з Москви, відсутність посадових осіб, що були у курсі цієї справи, тощо. А найголовніше – М. В. Довнар-Запольський був арештований і тому не тільки не міг захищатись (саме його звинувачував Є. Д. Сташевський у «розкручуванні» своєї справи), але й це був додатковий аргумент на користь його засудження.

Розуміючи всю безкарність, Є. Д. Сташевський тим часом продовжував робити власну кар'єру, сам перебіг якої засвідчував усю його безпринципність. Так, в умовах перебування при владі у Києві Центральної Ради він (попри своє українофобство і монархічні симпатії, за що його зрештою і репресують у 1938 р.) з 2 квітня 1918 р. став секретарем комерційно-технічного факультету [3, оп. 2, спр. 354, арк. 77]. Під час же перебування у Києві більшовиків навесні 1919 р. він уже був ректором Близькосхідного університету, зберігши при цьому й усі посади у ККІ [3, оп. 2, спр. 354, арк. 91]. Коли ж владу у Києві здобули денікінці, то Є. Д. Сташевський став і деканом комерційно-технічного факультету ККІ [3, оп. 2, спр. 354, арк. 100]. За період денікінської влади він загалом почував себе найкомфортніше – не лише був обраний деканом одного із двох факультетів ККІ, але й їздив до ставки головнокомандувача Добровольчої армії для вирішення всіх питань, пов'язаних із ККІ. Саме тому він вирішив за краще втекти з міста після відступу денікінців і чергового приходу до влади в Україні більшовиків – з грудня 1919 р. він уже не числився у штаті ККІ [3, оп. 2, спр. 354, арк. 112] і повернувся до викладання у ньому лише за кілька років.

Усі його наукові дослідження цього періоду стають цілком кон'юнктурними, підпорядкованими ідеології пануючої політичної сили.

Таким чином, дослідження «справи Сташевського» та подальшої долі обох головних її фігурантів (Є. Д. Сташевського та М. В. Довнар-Запольського) показує, як складові духовної культури, світоглядних ціннісних установок старої інтелігенції (уособленої М. В. Довнар-Запольським) та нової (в особі Є. Д. Сташевського), а рівно ж і того, як відбувалася зміна обох її поколінь у перші десятиліття ХХ ст. Всі ці процеси, як видно, відбувались у тісному взаємозв'язку і під впливом загально-історичних змін тієї епохи і є цікавими та важливими для подальшого, глибшого, вивчення, оскільки допоможуть пояснити дії суспільства загалом.

1. Державний архів м. Києва. Ф. 16.
2. Державний архів м. Києва. Ф. 153.
3. Державний архів м. Києва. Ф. 871.
4. Alma mater. Університет Св. Володимира напередодні та в добу Української революції 1917-1920. Матеріали, документи, спогади. – Кн. 1. – К.: Прайм, 2000. – 697 с.
5. Карпусь Д.О. Діяльність Київської історико-економічної школи М.В. Довнар-Запольського (1901-1919 рр.) Д.О. Карпусь / Автореферат дис. канд. іст. н. – К., 2008. – 18 с.
6. Карпусь Д. «Справа Сташевського» та її місце в історії київської історико-економічної школи М.В. Довнар-Запольського / Д. Карпусь // Семья міжнародных Доунараускія читанні. – Гомель, 2010. – С. 59-64.
7. Спекторский Е.В. Столетие Киевского университета св. Владимира / Е.В. Спекторский. – Белград, 1935. – Репринт. вид. – К.: Издательско-полиграфический центр «Киевский университет», 2007. – 104 с.
8. Харківський університет ХІХ – початку ХХ століття у спогадах його професорів та вихованців: У 2-х тт. Т. 1 / Укл.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іваненко, В.І. Фадєєв, С.М. Пуделко, Б.К. Мигаль, С.І. Посохов; Вступ. стаття В.І. Іваненко; Наук. ред.: С.І. Посохов. – Харків: «Видавництво Сага», 2010. – 540 с. – Т. 2 / Уклад.: Б.П. Зайцев, В.Ю. Іваненко, В.І. Фадєєв, С.М. Пуделко, Б.К. Мигаль, С.І. Посохов. – Х.: «Видавництво Сага», 2010. – 550 с.
9. Чуткий А.І. Викладацькі кадри та склад студентства Вищих комерційних курсів у Києві (1906-1908 рр.) / А.І. Чуткий // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 63. – С. 218-229.
10. Чуткий А.І. М.В. Довнар-Запольський і справа вищої економічної освіти в Україні / А.І. Чуткий // Історичний журнал. – № 4. – 2007. – С. 84-92.
11. Чуткий А.І. Еволюція студентського контингенту Київського комерційного інституту / А.І. Чуткий // Київська старовина. – 2010. – № 1. – С. 35-45.
12. Чуткий А.І. Етнічний склад студентського контингенту та національне питання в Київському комерційному інституті / А.І. Чуткий // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 65. – С. 126-138.
13. Чуткий А.І. Київські вищі комерційні курси: від заснування до трансформації на Київський комерційний інститут / А.І. Чуткий // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2011. – № 3. – С. 128-135.
14. Чуткий А.І. Питання зміни професорської культури в Києві на початку ХХ ст.: «справа Є.Д. Сташевського» та припинення М.В. Довнар-Запольським роботи в Київському комерційному інституті / А.І. Чуткий // Гілея. – 2011. – № 49 (№ 7). – С. 77-83.
15. Чуткий А.І. Самоорганізація студентства Київського комерційного інституту як одна із складових історії зародження профспілкового руху в Україні / А.І. Чуткий // Гілея. – 2011. – Вип. 51 (№ 9). – С. 40-46.
16. Чуткий А.І. Український студентський гурток у Київському комерційному інституті (1908 – 1914 рр.) / А.І. Чуткий // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2008. – Т. 8. – С. 122-128.

Документи

№ 1

Рапорт Е. Д. Сташевського до Навчального комітету Київського комерційного інституту від 26.04. 1917 р.

«Господину директору Киевского коммерческого института

Рапорт

В исполнение постановления Учебного комитета мною в конце февраля был предоставлен рапорт, в котором я довел до сведения Учебного Комитета о мерах, принятых мною для правильного освещения моего дела, опубликованного в газетах и для своей реабилитации.

Таковыми мерами являлись: 1) письмо в редакцию Киевской Мысли (22 февраля 1917 г.), в котором я устанавливал сущность дела; 2) обращение к суду по обвинению в клевете. Клевету я усматривал в освещении всего хода прохождения мною ученой службы, в утверждении что я получил кафедру по политическим соображениям, и благодаря прошению и хлопотам профессоров определенного лагеря, в приписывании мне похищения несуществующих документов громадной политической важности и в утверждении, что в моем деле есть наличие кражи. Повторяя теперь опять рапорт, я имею честь доложить Учебному Комитету, что судебное разбирательство по всей видимости состоится в мае месяце текущего года. Данные, добытые им, равно как и формулировка приговора будут сообщены мною Учебному Комитету.

26 апреля 1917 г. Проф. Сташевский»

(ДАК. Ф. 871, оп. 2 спр. 354, арк. 70).

№ 2

Офіційний лист Е. Д. Сташевського до директора Київського комерційного інституту М. В. Довнар-Запольського (початок 1917 р.)

«Его Превосходительству Г. Директору Киевского коммерческого института

Получив отношение Ваше от 18 января 1917 г. за № 532, имею честь сообщить Вам, что я: 1) принял его к сведению и исполнению, 2) на вывешивание объявлений, о котором Вы говорите, я никого не уполномочивал, 3) аудиторию в судебный трибунал не превращал.

Е. Сташевский»

(ДАК. Ф. 871, оп. 2 спр. 354, арк. 75).

№ 3

Лист Е. Д. Сташевського до ректора Київського комерційного інституту (квітень 1918 р.)

«Милостивый государь г. Ректор

Прошу вас довести до сведения Совета мое нижеследующее заявление:

Вы знаете, и конечно помните, что после официального расследования моего так называемого «дела о документах архива» бывшим Министром Нар. Просв. гр. Игнатьевым и прекращения такового, в январе 1917 г. в газетах появилась «докладная записка» московских профессоров, а за нею ряд заметок и статей, посвященных мне и имевших своим предметом ту же историю о документах.

Мне инкриминировали со ссылкой на «докладную записку» московских профессоров и на авторитетную беседу с одним из «выдающихся русских историков», кражу «документов, которые представляли из себя уники и имели не только большую историческую ценность, но огромное политическое значение. В частности, среди похищенных мною документов с подчеркиванием называли ограничительную запись царя Михаила и писцовый наказ с «любопытнейшей бытовой пометкой».

Сопоставляя характер этих документов со всей моей биографией, специально для

этой цели написанной Киевской Мыслью, делали вывод о мотивах моего деяния. Мотивов называли несколько: для ограничительной записи царя Михаила – политический, здесь между прочим для доказательства ссылались на мою диссертацию «Очерки по истории царствования Михаила Федоровича», будто бы приноровленную к условиям политического момента и содержащую в себе развитие положения о неограниченности власти царя Михаила, с этим ставили в связь получение мною ученой степени, затем кафедры профессора, а по некоторым показаниям и придворного звания. Для других документов (писцовый наказ) выдумывали мотив (**арк. 87**). Но во всех вариантах со ссылкой на докладную записку.

Напомню, что весь этот материал рекламировался в момент кульминационного развития политической борьбы в России, накануне государственного переворота, моему делу была придана известная политическая окраска, общественный характер, и в частности Киевская Мысль в период обличения требовала меня на суд общественного мнения, что не мешало ей, однако, отказывать мне тогда в помещении моих писем с опровержением и разъяснением, а впоследствии в принятии того общественного суда чести, который был уже организован и который по моему предложению должен был разобрать дело и вынести решение. Киевская Мысль находила, что общественный суд для нее неприемлем, что я фактом подачи в отставку в Институте признал или подтвердил правильность сообщений обо мне.

Уже к осени 1917 г. после моих писем, обращенных в редакции газет, после брошюры декана Историко-филологического факультета проф. Н. М. Бубнова (**вочевидь, мова йде про брошуру М. М. Бубнова «Сага про праву професуру Університету св. Володимира».** – А.Ч.) и после опубликования отказа Киевской Мысли (в лице ее сотрудника г. Чаговца) от третейского суда чести – сущность и происхождение того, что теперь официально признано «травлей не стеснявшейся в нечистоплотных происках», выяснились настолько, что это дает мне возможность продолжать мне ученую деятельность в Киевском Коммерческом Институте, о чем мне было сообщено от имени товарищей по Совету и чем меня поставили в известность и студенты, которые до этой поры воздерживались от (**арк. 87 зв.**) каких бы то ни было решений.

Я должен с чувством самой глубокой признательности отметить это объективное и вместе с тем товарищеское отношение ко мне Совета института. Благодаря этому я собственно говоря и прожил этот тяжелый для меня год, дни которого были так длинны для меня, мучительны.

Большая часть пожеланий моих товарищей по Совету Института в смысле моей реабилитации мною давно уже исполнена, но так как в бумаге непропорциональной и недатированной, но имеющей подпись бывшего директора Института проф. М. В. Довнар-Запольского читается также пожелание, чтобы я реабилитировал себя еще и судебным порядком, то я прошу Вас, глубокоуважаемый Ректор, довести до сведения Совета нижеследующее:

После отказа Киевской Мысли от суда чести я обратился к защите уголовного суда и т.к. начиная судебный процесс (по обвинению в клевете редактора и сотрудников Киевской Мысли) я руководился одним желанием доказать, что я не совершил того, в чем меня обвиняли, и не повинен в том, что приписывали мне, то я добился назначения предварительного следствия.

Результатом следствия явилось подробное, мотивированное и обоснованное постановление судебного следователя, официальную копию которого при сем прилагаю (**у матеріалах цієї справи вона відсутня.** – А.Ч.). Постановление основано на документах, осмотрах свидетельских показаниях и содержит две части. Первая и наиболее существенная и уже во всяком случае единственно важная для меня, это часть, посвященная установлению несоответствия того, что обо мне писали, с тем, что имело место в действительности. Эта часть заканчивается моей реабилитацией. И вторая часть – в ней содержится мотивированное (**арк. 88**) постановление судебного следователя о привлечении к уголовной ответственности гг. Тарнавского, Чаговца и проф. Довнар-Запольского, который привлечен к делу уже после следствия и кото-

рого судебного следователь признал «вдохновителем поднятого против Сташевского похода в печати».

Едва ли не самой характерной деталью первой части для меня явилось установление апокрифичности указанной выше «докладной записки», этого фундамента всего возведенного над моею честью и добрым именем здания клеветы. Такой Записки, как это установлено ректором Московского университета М. К. Любавским, «московские профессора не составляли и о существовании его им ничего не известно», не поступала это Записка и в Министерство Народного Просвещения, куда по его указанию она была представлена.

Сведения, сообщенные в этой записке, детализированные в последующих статьях и в известной их части по прочтении одним из ораторов в частном совещании с указанием на их бесспорную точность, не видя ни одного из тех документов, «похищение» которых мне было инкриминировано, как это видно из удостоверения архива при деле, у меня не было и за мною не числилось. В частности ограничительной записки царя Михаила, драгоценнейшего по словам газет уника, не существовало и даже не могло существовать. Редчайшего писцового наказа с любопытнейшей бытовой пометой, «похищение» которого за «докладной запиской» мне инкриминировал тот же оратор в совещании, так же за мной никогда не числилось.

Документы, которые были у меня, представляли (**арк. 88 зв.**), как то было установлено удостоверением архива, самобытные грамоты финансового характера. Ни редкости, ни рыночной цены, ни тем более политического и общественного значения они не имели, характера подмены не носили. Это были самые рядовые документы, пригодные для рядовой работы, некоторые из этих документов были известны и ранее и забрать их умышленно в целях не дать воспользоваться ими другому, я также не мог.

Документы имели архивный штемпель, не были ни вырезаны, ни вырваны мною в противоположность утверждению печати и оратора в совещании. Следствием установлено, что документы, понятно бывшие у меня, а не политические уника, мною цитировались с точным указанием их принадлежности и местонахождения (по архиву). Нахождение документов у меня объясняется след. обр.: для ускорения архивной работы, некоторые из архивных документов брались для переписки на дом, переписывались и возвращались, но часть документов случайно, без всякого умысла осталась в груди переписанного материала. Письмо С. Б. Веселовскому по поводу одного из этих документов (Сольвыгодская заседка) было вызвано тем, что я не подозревал тогда, что кроме копии с документа у меня находится и самый документ. Переписка с проф. Саввой, носившая так же частный характер, попала в печать с еще большим искажением, она приведена из вторых или из третьих рук. Сам Савва по этому вопросу никаких показаний газетам не давал. Эта переписка устанавливает: 1) я не скрывал, что Сольвыгодская заседка известна мне, 2) что на запрос Саввы о ее архивной принадлежности и местонахождении я дал точный и определенный ответ. Другие детали этой переписки к делу не относились; в них трактовались (**арк. 89**) научные вопросы...

Сверх того, следствием установлено, что еще раньше (до этой переписки) я докладывал «засетку» по копии, снятой с нее еще в Москве, с точным указанием ее местонахождения, в заседании Общества Нестора-летописца (доклад этот предназначался в печать и тогда уже был сдан в портфель общества). Последовавший затем запрос архива заставил меня пересмотреть весь свой громадный копийный материал – вместо одного документа, о котором я был запрошен, мною обнаружено несколько. Все они возвращены архиву по моей собственной инициативе.

Далее, в помещенной Киевской Мыслью моей биографии действительности соответствует только имя, отчество, фамилия, место деятельности и звание моего отца. В частности моя диссертация, как и вся моя деятельность не носили политического характера, тем более она не может быть оформлена к условиям текущего момента, в том смысле, в каком это изображено, так как в ней доказывалось, что царь Михаил «был ограничен в своих царских правах нормами установившегося к тому времени обычного права».

Рассмотрев и обследовав мои действия, судебный следователь переквалифицировал их как простое нарушение архивных правил о занятиях, причем установил, что единственный мотив, которым я руководился, беря документы для переписки на дом, заключался в желании исследовать в остающийся у меня небольшой срок возможно большее количество материалов.

На второй части постановления я не останавливаюсь (арк. 89 зв.), но даже суд приговором вступивши в законную силу при нынешних обстоятельствах через несколько месяцев, оправдает тех, кто причинил мне великое горе, потому ли, что они «добросовестно» заблуждались, потому ли, что они поверили другому, потому ли что их писания и слова ... авторитет того или иного «видного» лица или частного общения, то все же ничто в вопросе о моей реабилитации не изменится, ибо в так называемом «деле Сташевского» речь до постановления следователя шла о вине его, а не других.

Теперь все сделалось ясным. Следствием установлено не совершил проф. Сташевский 7 лет тому назад что он не совершал; что в его деяниях не было ни наличия преступления, ни тех мотивов, которыми это преступление объясняли.

Моя роль закончена. И дело суда судить не Сташевского, а этих других.

Примите уверение в моей преданности и уважении» (арк. 90).

(ДАК. Ф. 871, оп. 2 спр. 354, арк. 87-90).

Статья акцентирует внимание на важности изучения истории Киевского коммерческого института – темы, которая имеет ценность как для региональной, так и для истории Украины в целом. Возможности для изучения сквозь призму истории этого вуза региональной истории раскрываются на примере Черниговщины. Общая же история рассматривается через «дело Сташевского», которое позволяет показать процесс кризиса профессорской культуры и мировоззренческой системы всего украинского общества начала XX в. Приводятся тексты ряда вновь открытых документов по этому «делу».

Ключевые слова: М. В. Довнар-Запольский, профессорская культура, Киевский коммерческий институт.

The article emphasizes the importance of studying the history of Kiev Commercial Institute – a topic that is of value for the regional history as well as for the history of Ukraine as a whole. Opportunities for studying the regional history through the prism of the history of this university are shown on the example of the Chernigov region. General history is seen through the «case of Stashevsky» showing the process of a crisis of the professors culture and the world view of the whole Ukrainian society at the beginning of the XX th century. The texts of newly discovered documents on this «case» are demonstrated in this paper.

Key words: M.V. Dovnar-Zapolsky, professors culture, Kiev Commercial Institute.

Петро Пиріг

АКАДЕМІК БОРИС ГРЕКОВ: ПРАЦІ ТА КОНЦЕПЦІЇ

Стаття присвячена ювілею видатного історика Бориса Дмитровича Грекова. Дається стислий огляд наукової діяльності та творчої спадщини вченого.

Ключові слова: Б. Д. Греков, учений, концепція, монографія, наукова діяльність, доповідь, дослідження, феодалізм, селянство.

Борис Дмитрович Греков народився 21 квітня 1882 р. у м. Миргороді на Полтавщині в сім'ї начальника місцевого телеграфу. Пізніше його батька перевели в Холм, а згодом — у Грубешів Люблінської губернії. Навчався Борис у прогімназіях цих міст. А останній клас гімназії закінчував у м. Радомі.

Для отримання вищої освіти Греков вступив до Варшавського університету (1901 р.), де доля звела його з маститим істориком-медієвістом Дмитром Мусійовичем Петрушевським (1863-1942 рр.), під керівництвом якого студент Греков займався Салічною правдою та повстанням Уога Тайлера. Через усе життя він проніс почуття великої поваги та вдячності до свого вчителя.

У зв'язку з тимчасовим закриттям Варшавського університету в 1905 р. Б. Д. Греков продовжив навчання у стінах Московського університету, після закінчення якого в 1907 р. одержав диплом першого ступеня. У 1914 р. була опублікована перша серйозна фундаментальна праця Грекова «Новгородский дом святой Софии. (Опыт изучения организации и внутренних отношений церковной вотчины)» (Ч.1), яка була захищена ним як магістерська дисертація в Петербурзькому університеті в тому ж таки 1914 році. У центрі уваги дослідника постали феодальне господарство XVI-XVII століть та різноманітні категорії феодально залежного селянства. Особливо його зацікавили новгородські бобилі. Ще в грудні 1911 р. Греков зробив доповідь про них в Історичному товаристві при Петербурзькому університеті. Це був його перший серйозний науковий виступ. «Нужно все-таки еще поработать над этими бобылями. Какой-то странный народ, никак не распознаешь, кто они, как живут, в каких отношениях к государству и господину. Что ни исследователь, то новое мнение», — зазначав Борис Дмитрович [1]. У розумінні вченого це була одна з категорій сільського населення, зв'язаних із ремеслом і торгівлею. Пояснення феномена бурхливого зростання й подальшого зникнення торжків і рядків на Новгородщині в XVI ст. Греков шукав протягом усього життя: Греков Б. Д. Новгородские бобыльские порядные // Чтения в Обществе истории и древностей российских. — 1912. — Кн. 2. Його ж. Новгородские бобыли в XVI и XVII вв. // Журнал Министерства народного просвещения. — 1912. — Июль. Ці праці стали свого роду прологом нової в історіографії концепції про характер російського феодалізму і становлення відносин кріпосництва на Русі, в основу якої була поставлена крупна феодальна вотчина.

Концепція Б. Д. Грекова про генезис феодалізму в давньоруський період була викладена в його доповіді «Рабство в Киевской Руси», проголошеній наприкінці березня — в першій половині квітня 1933 р. на засіданні сектора феодальної формації Державної Академії історії матеріальної культури [2]. Тут уперше було поставлено питання про характер продуктивних сил у Київській Русі, котре вирішувалося на основі досягнень археології. Вчений прийшов до важливого висновку про те, що в східних слов'ян на рубежі I-II тисячоліть н.е. панівні позиції займало орне землероб-

---

© Пиріг Петро Володимирович — доктор історичних наук, професор (м. Чернігів).

ство (а не полювання чи інші промисли); якраз воно й було матеріальною базою для розвитку феодальних відносин.

Ретельне вивчення на основі джерел з історії Давньоруської держави (передусім літописів та «Руської правди») виробничих відносин і класової боротьби дало доповідачеві змогу зробити слушний висновок: «Перед нами с полной отчетливостью вырисовывается классовый антагонизм: землевладельцев — с одной стороны, и зависимого от землевладельцев населения, недавно вырванного и на наших глазах вырываемого из недр разлагающейся общины — с другой. Ведущие отношения устанавливаются по линии отношений землевладельца и крепостного» [3].

3-9 квітня 1933 р. відбулися дебати по доповіді. Дискусія виявилася дуже гарячою. Головним опонентом Б. Д. Грекова був його учень І.І. Смирнов, котрий (так само, як В. В. Мавродін і А. С. Гущин) висував тезу про те, що в історії Київської Русі феодальному періоду (XI-XII століття) передував рабовласницький (близько IX-X століть). У заключному слові доповідач зазначив, що немає жодних підстав називати період, який передував устанавленню феодальних відносин, рабовласницьким у значенні античного способу виробництва.

Запропоновані погляди Греков виклав і на сесії АН СРСР (Ленінград, 19-20 травня 1933 р.), де він виступив із доповіддю «Начальный период феодализации Древней Руси», опублікованій незабаром під назвою «Начальный период в истории русского феодализма».

І. І. Смирнов продовжував розвивати висунуте ним положення про існування в феодальній Росії рабовласницького суспільства, вважаючи рабство матеріальною основою феодалізації. Класи рабовласників і рабів, на його думку, трансформувались у класи феодалів і залежних селян.

Подібні погляди Б. Д. Греков піддав критиці в статті «Проблема генезиса феодализма в России». І надалі він продовжував відстоювати свою точку зору про те, що становлення феодального ладу на Русі відбувалося внаслідок розкладу патріархального родового суспільства. Існування тут рабовласницької формації виключалось. У 1934 р. Греков видав книгу «Очерки по истории феодализма в России. Система господства и подчинения в феодальной деревне X-XVI вв.». Теза вченого про відсутність на Русі рабовласницької формації була прийнята майже всіма істориками. Зокрема, А. Г. Пригожин підкреслював, що Борис Дмитрович у своїх працях переконливо довів, що Росія у своєму розвитку минула рабовласницьку формацію, «ни о каком рабовладельческом этапе в развитии России не может быть и речи» [4]. Підсумки досліджень Грекова про суспільний лад Древньої Русі були підбиті в його книзі «Феодальные отношения в Киевском государстве» (1935 р.), яка зі свого третього видання в 1939 р. дістала назву «Киевская Русь» і загалом витримала сім видань.

У 1940 р. побачила світ книга Б. Д. Грекова «Главнейшие этапы в истории крепостного права в России», в якій у стислій формі подавались основні положення авторської концепції історії російського селянства на всіх етапах розвитку феодалізму (VI-XVII століття). Статті вченого «Хозяйственный кризис в Московском государстве в 70-80-х годах XVI в.» (Вопросы истории.—1945.— №1) та «Монастырские детеныши» (Вопросы истории.—1945.—№5-6) були прологом його фундаментальної монографії «Крестьяне на Руси с древнейших времен до середины XVII в.» (М.; Л., 1946). У науковому світі вона дістала справедливе визнання і їй була дана досить висока оцінка. Один історик якось зазначив, що якби Греков написав лише одну цю книгу, то його ім'я зайняло б почесне місце у вітчизняній історіографії [5]. Справді, монографія стала класичною. Головні її переваги — це детальний історіографічний огляд проблеми з критичним ставленням автора до попередників і глибокою повагою до їхньої думки, а також надзвичайно широкий діапазон дослідження: історія селянства як класу з моменту його виникнення, тобто з моменту виникнення феодальної держави, до середини XVII ст., «когда завершается один из крупнейших этапов в жизни русского крестьянина» (Уложення 1649 р.).

На основі періодизації за формами ренти автор виділив три важливі етапи в долі феодального селянства: Київська Русь і початок феодальної роздробленості (існу-

вання примітивної відробіткової ренти); XIV- середина XV ст. (продуктова рента); друга половина XV-XVI ст. (в результаті зростання внутрішнього ринку відбувається розвиток панщини і, як результат, розвиток кріпосництва). На підставі дослідження проблеми розвитку внутрішнього ринку в XV-XVI століттях учений прийшов до висновку про відсутність у Росії «второго издания крепостничества», зв'язаного, як правило, із закордонною торгівлею хлібом, яка в Росії XV-XVI століть, на його погляд, не відігравала значної ролі.

Проблему закріпачення селянства Б. Д. Греков розглядав крізь призму оцінки ролі держави як виразника інтересів панівного класу в безперервному процесі закріпачення. Становлення різноманітних категорій селянства розглядається на тлі великого землеволодіння та внутрішнього ринку. Правове оформлення кріпосництва в загальнодержавному масштабі знаходило відображення в духовних і договірних грамотах, судєбниках, інших законодавчих актах, аж до Уложення 1649 р. Вчений прийшов до висновку про неспроможність теорії безуказного виникнення кріпосного права. Розуміючи неосяжність проблем з дослідження історії феодального селянства, він зазначив: «Если моя работа послужит толчком к дальнейшему изучению сельского населения Руси, это будет лучшим оправданием затраченного на нее труда».

Ще в 1930-х роках в умовах мобілізації всіх зусиль для боротьби з німецьким нацизмом у Грекова з'явився інтерес до патріотичної тематики. У зв'язку з цим він підготував книги «Золотая Орда» (Л., 1937) та «Золотая Орда и ее падение» (М.;Л., 1950, у співавторстві), присвячені героїчній боротьбі руського народу за незалежність. У них відтворені сюжети боротьби з монголо-татарами і жителів українських міст, насамперед Чернігова та Києва [6].

Слід зазначити, що в багатій творчій спадщині вченого є праці, які присвячені повністю історії українського народу. Передусім це статті «Общественный строй Галицкой Руси в XIV-XV вв.», «Судьба населения Галицких княжеских вотчин под властью Польши» (1944 р.). Наскільки хвилюючою для академіка була доля західноукраїнських земель, засвідчує повідомлення «Древнейшие судьбы Западной Украины», з яким він виступив на засіданні Відділення історії і філософії АН СРСР 26 жовтня 1939 р. Борис Дмитрович дав періодизацію розвитку цього регіону і зробив екскурс у його історію з найдавніших часів аж до визволення Західної України від польського панування і включення її до складу СРСР [7].

Б. Д. Греков приділяв велику увагу археографічній стороні своєї багатогранної наукової діяльності [8]. Інтерес до археографії з'явився в нього ще в 1907-1908 рр., коли він брав участь у семінарі петербурзького професора Лаппо-Данилевського на тему «Дипломатика приватних актів Московської держави». Основні віхи археографічної діяльності вченого в дореволюційний період були пов'язані з виданням бобильських порядних, складанням показчиків до актів Новгородського дому св. Софії, описом актових книг із архіву Археографічної комісії, археографічними експедиціями у Великий Тихвінський та Соловецький монастирі.

Після 1917 р. діяльність Грекова в цьому напрямку набула досить значного розмаху. З його іменем пов'язаний вихід томів з історії кріпосної мануфактури в Росії, писцевих книг у серії «Материалы по истории СССР», документів вотчин боярина Б. Морозова. З ініціативи Бориса Дмитровича було складено план нового видання літописів. У 1930-х рр. вийшла серія відомостей іноземних письменників про Росію: «Трактат о двух Сарматиях» польського автора Матвія Меховського (1936 р.), «Хроника Ливонии» Генріха Латвійського (1938 р.), праця арабського мандрівника X ст. Ібн-Фадлана (1939 р.).

Особливе місце в археографічній діяльності Б. Д. Грекова займало видання законодавчих пам'яток Росії, передусім «Русской правды». Під його керівництвом вийшли такі томи цього видання: перший — тексти (1940 р.), другий — коментарі (1947 р.), третій — фотомеханічне відтворення списків (1963 р., уже після смерті вченого). Були видані також «Судєбники XV-XVI вв.», «Грамоты Великого Новгорода и Пскова» і т. д., і т. п. Б.Д. Грековим було поставлено питання про видання й вивчення подібних пам'яток інших країн і народів, зокрема слов'янських. На його думку,

паралельне порівняльне вивчення «Руської правди», «Закону Судного людем» «Польської правди», Винодольського, Полицького й найстародавніших чеських статутів дасть можливість розвінчати теорію «неповноцінності» слов'янських націй тощо.

Б. Д. Греков протягом тривалого часу очолював Ленінградське відділення Інституту історії, був директором Інституту історії АН СРСР, Інституту історії матеріальної культури (ІМК), Інституту слов'янознавства. З 1946 р. Борис Дмитрович – академік-секретар відділення історії і філософії АН СРСР. Він мав багато учнів, серед яких є відомі вчені.

Борис Дмитрович Греков був ученим широкого масштабу й людиною великої душі [9].

1. Див.: Горская Н. А. Борис Дмитриевич Греков.—М.,1999.— С.33.
2. Свердлов М. Б. Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке XVIII-XX вв.—СПБ, 1996.— С.195, 196.
3. Див.: Горская Н. А. Указ. соч.— С. 92, 93.
4. Пригожин А. Г. Предисловие // Греков Б. Д. Очерки по истории феодализма в России. Система господства и подчинения.— М.; Л., 1934.— С.13.
5. Див.: Горская Н. А. Указ. соч.— С. 145.
6. Див.: Пиріг П. В. Вітчизняні історики України: Історіографічні нариси.— К., 1991.— С. 24.
7. Там само.— С. 25.
8. Валк С. Н. Б. Д. Греков как деятель археографии // Исследования по истории и историографии феодализма. К 100-летию со дня рождения академика Б. Д. Грекова.— М., 1982.
9. Дружинин Н. М. Греков как человек // Исследования по истории и историографии феодализма. К 100-летию со дня рождения академика Б. Д. Грекова.— М., 1982.

Статья посвящена юбилею выдающегося историка Бориса Дмитриевича Грекова. Дается сжатый обзор научной деятельности и творческого наследия ученого.

Ключевые слова: Б.Д. Греков, ученый, концепция, монография, научная деятельность, доклад, исследования, феодализм, крестьянство.

The article is devoted to famous historians Boris Dmitrievich Grekov jubilee. Is given short review of his science activity and creative heritage.

Key words: B.D. Grekov, scientist, conception, monography, sciense activity, report, exploration, feudalism, peasantry.

Д. Л. МОРДОВЕЦЬ: ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Данило Лукич Мордовець (1830-1905) – письменник, історик, публіцист, етнограф, популяризатор і діяльний пропагандист української культури та української мови в Росії. Потомок запорозьких козаків, народившись волею долі на Дону, свято зберігав сімейну легенду про зв'язок свого прадіда з гетьманом Мазепою та втраченим сімейним архівом секретних документів козацького війська. Дід Данила Лукича, козацький сотник, втягнутий у вир політичних подій, змушений був тікати з України на Дон, де його сім'я потрапила у кріпацьку залежність. Батько Лука Андрійович, звільнившись із кріпацтва, служив керуючим маєтком поміщиці Є. Єфремової в слободі Данилівка області Війська Донського¹.

Закінчивши Саратовську гімназію і Петербурзький університет, Д. Л. Мордовець повернувся в Саратов, де редагував неофіційний розділ «Саратовских губернских ведомостей» та працював секретарем губернського статистичного комітету, який очолював М. І. Костомаров². Посада секретаря губернського статистичного комітету, знайомство з опальним професором, учасником Кирило-Мефодіївського товариства, який відбував тут десятирічне заслання, вивчення місцевих архівів з великою кількістю фактичного матеріалу з економічних, соціальних і політичних питань сприяли становленню молодого публіциста. Наслідком копіткої роботи над архівними матеріалами стали перші нариси, опубліковані в «Саратовских губернских ведомостях» з 1856 по 1863 роки.

Серед них – «Історія про народження, виховання і життя святішого Никона – патріарха», «Про важливість сполучення середнього Поволжя з центром Росії і південними морями», «Значення ярмарків для Саратовського краю», «Досвід збору моральної статистики», «Нарис заводського і фабричного виробництва у м. Кузнецьку і його повіті», «Картини судноплавства по Медведиці і Дону», «Про початок дослідження по лінії Саратовсько-Московської залізниці», «Характеристика поволзького населення», «Замітки про школи, кількість випитого вина та селянських посіпак», а також «Саратовська губернія в минулому по відношенню до її сьогодення складу»³, – далеко не повний перелік авторських публікацій Д. Мордовця в газеті.

Тематика і зміст перших опублікованих нарисів свідчать про неабиякі здібності молодого дослідника суспільно-економічного життя населення регіону. Складна для висвітлення релігійна тема делікатно і доступно пов'язувалася у пресі з історичною постаттю патріарха Никона. Актуальні проблеми транспорту і торгівлі, зв'язок провінцій з центром і вихід до південних морів, значення ярмарків як важливого для населення торгу, що влаштовувався регулярно у певну пору року і в певному місці для продажу й купівлі необхідного для населення товару, – були завжди в центрі уваги не тільки читачів газети та їх оточення, а й усіх жителів губернії.

Робота на посаді секретаря губернського статистичного комітету дала можливість опанувати методи збору та аналізу статистичних матеріалів, ознайомитися зі станом фабрично-заводського виробництва, розпочати дослідження діяльності Саратовсько-Московської залізниці. Склад поволзького населення, територія губернії, її історія та сьогодення цікавили автора нарисів не тільки як статистика, але й як допитливого історика, майбутня діяльність котрого буде тісно пов'язана з підготовкою широких історичних полотен – художніх повістей та романів.

© Музика Юрій Володимирович – аспірант кафедри українознавства, політології і соціології ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка.

У кінці п'ятдесятих - шістдесятих років Д. Мордовець починає активно співробітничати в цілому ряді періодичних видань, де він виступає як публіцист, економіст, статистик та історик. На характер його виступів вплинула атмосфера кінця п'ятдесятих років, пристрась до «викривань в обстановці суспільного піднесення»⁴. За своїм напрямком газета і публіцистична діяльність Д. Мордовця примикали до демократичного крила.

У кінці 50-х рр. провідною темою в газеті «Саратовские губернские ведомости» стало обговорення селянського питання. Д. Мордовець підтримав ідею звільнення селян з передачею їм за викуп земельних наділів. Виступаючи з критикою самарського дворянства, яке твердило, що «звільнення селян з землею призведе не до облаштування, а до руйнування суспільного землеволодіння», публіцист писав: «знищити ненависне і пагубне кріпосницьке право, і ми побачимо, як розіллються вільні робочі сили повсюди, де тільки в них з'явиться потреба»⁵. На сторінках газети Д. Мордовець звертав увагу читачів на тяжке становище кріпаків, виділяючи характерні риси селянського побуту: «Грязні хатинки з хворими й каліками, черствий хліб, покритий цвіллю, а попереду голод і несплачена недоїмка»⁶.

На сторінках губернської газети публіцист взяв активну участь у дискусії з приводу общинного упорядкування селян. Особливу гостроту проблема набула при обговоренні варіантів реформи із скасування кріпосного права. Окремі автори, прихильники манчестерської школи економістів, виступали проти збереження общинного землеволодіння. На захист общини став М. Г. Чернишевський. Д. Мордовець, прихильник ідеолога селянської революції, російського революціонера-демократа, також виступив за підтримку існування селянської общини і визначив комплекс необхідних для процвітання общини умов: надання землі, організація самоуправління, вільна торгівля, грошові позички, звільнення від податків і рекрутської повинності⁷. На його думку, головне призначення общинної форми господарювання – ліквідація соціальної нерівності.

Важливою умовою поліпшення матеріального становища селянського господарства Данило Лукич вважав створення общин нового типу, в яких буде відсутня дріб'язкова регламентація селянського життя і матиме місце достатня кількість землі. Тому молодий публіцист ставив питання про переселення селян на незаселені землі при умові глибокого усвідомлення самими селянами нагальної необхідності такого заходу. Одним з основних напрямків журналістської діяльності Д. Мордовця стало публічне викриття вад і недоліків місцевої адміністрації, сваволі поміщиків-кріпосників. Про це свідчить звернення Г. Є. Благосветова, письменника і редактора «Русского слова», в якому друкувалися Д. Писарев, В. Зайцев, М. Шелгунов, А. Шилов, до Д. Мордовця стати штатним співробітником журналу⁸. Тим часом, використовуючи документи саратовського архіву, автор змальовував картини тяжкого безпорядного життя кріпаків та зловживання поміщиків владою. Здавалось би, все йшло своєю чергою. Д. Мордовець наполегливо працював, успішно друкувався і навіть розпочав публікувати свою ґрунтовну працю «Накануне воли». Та саме ця праця і стала причиною його негайного звільнення і відставки. На цьому закінчився перший саратовський період у житті і творчості Д. Мордовця. Влітку 1864 р. він переїздить у Петербург⁹.

У столиці Данило Лукич планував повністю віддатися літературній праці, розраховуючи на допомогу М. Костомарова, який після відбуття заслання в Саратові переїхав сюди для подальшого проживання. Тепер Д. Мордовець працював головним чином для газет «Неделя» і «Голос», з яких остання видавалася О. О. Краєвським, котрий визнавав, що саме Мордовець «поставив «Голос» на істинний газетний шлях, особливо в його фейлетонній і полемічній частині, надаючи газеті різноманітність, гостроту і ту ідейність, яка створює щоденному органу становище і спрямованість»¹⁰. У середині 60-х рр. автор публікує історичні та критичні статті і замітки в журналах «Русское слово», «Отечественные записки», «Вестник Европы», «Дело», «Исторический вестник», газетах «Неделя» і «Голос».

У цей час Д. Мордовець пише багато статей про роботу земських установ як органів місцевого самоврядування, котрі згодом вийшли окремою книгою. На самому виборі

тем, їх трактуванні автором до певної міри позначилася близькість публіциста до Чернишевського, вчених і дослідників прогресивного напрямку. У своїх публікаціях автор статей не міг не відгукнутися на актуальні проблеми епохи. Його хвилювали гострі питання полеміки з лібералізмом, пропаганди природничих наук, дискусії про «нових людей», схоластики в університетській та шкільній освіті, «жіноче питання» тощо. Втім, сам Д. Мордовець у листах пізніших років скаржився друзям, що інколи заради заробітку доводилося відправляти в редакції часописів матеріали, загальний напрямок яких він особисто не поділяв. Так, він з однаковою охотою виступав і в радикальному «Русском слове», і в катковському «Русском вестнике», і в «Отечественных записках», «Деле», і в «Древней и новой России», і в «Голосе», і в «Неделе», тобто в часописах різних суспільно-політичних та ідейних напрямків¹¹. При цьому слід відзначити його активні полемічні виступи проти реакціонерів та слов'янофілів на захист як української мови, так і свободи слова в цілому.

Сімейні обставини та незадоволення своїми матеріальними статками змусили Д. Мордовця в 1867 р. повернутися до Саратова. Тепер він намагався знайти журнал, співробітництво з яким стало б справою глибоко принциповою, заснованою на єдності суспільних програм письменника і журналу. Таким часописом стали «Отечественные записки», що 1868 р. перейшли від О. Краєвського до М. Некрасова. Налагодивши зв'язки з редактором цього видання, що стало органом передової демократичної думки, Д. Мордовець публікує в ньому серію статей на історичні, економічні і політичні теми. Захопили його не тільки неординарна особистість самого редактора, але й некрасівська поезія на сторінках журналу, в якій молодий публіцист побачив той реальний напрямок літератури, по якому, на думку Д. Мордовця, вона мала розвиватися¹².

Другий саратовський період у житті й творчості Данила Лукича ознаменувався дослідженням таких проблем, як «новые русские люди» і «политическое движение русского народа». Основна увага Мордовця-публіциста зосередилася на долі народу, його історії, сучасному і майбутньому. До цієї теми він намагався привернути увагу всього суспільства, віддаючи перевагу висвітленню «голоти, забутої історією»¹³. Виступаючи проти офіційних історичних доктрин, він був переконаний, що історія не визнає відтінку масових народних рухів, а є лише хронологічним показником війн і дипломатичних інтриг або послужним списком королів, їх фавориток, міністрів, генералів та ін.¹⁴. Водночас Д. Мордовець свято вірив, що «завдання народу у майбутньому, його роль в історії людства, його взаємодія з іншими народами стануть зрозумілими тільки тоді, коли про нього буде відтворена ґрунтовна, неупереджена і розумно-художньо намальована картина того, як орав землю, відбував рекрутчину, страждав народ, як скнів і розвивався, як часом бунтував і розбійничав цілими масами»¹⁵.

Значене місце в публіцистичній діяльності Данила Лукича займала доля народних рухів. На його думку, в основі таких явищ «лежала та безвихідь, в яку був поставлений як великоруський, так і малоруський народи, образливо вибудуваній для них державним устроєм і тією історичною несправедливістю до них, яка й була закріплена, так би мовити, й освячена юридично, але з якою не могли примиритися ні моральне почуття народів, ні їх громадянський сенс»¹⁶. У нарисах про становище селян перед скасуванням кріпацтва Д. Мордовець подав яскраву історичну панораму «російської винахідливості» у звірствах, п'янстві, розбещеності поміщиків та злиденному житті селянства. Особливу увагу автор приділяв українському селянинові, доведеному до крайнощів безправним існуванням на цій землі, звідки були родом його предки і любов до яких він проніс через усе життя.

Своєю історичною публіцистикою Д. Мордовець стверджував, що «відав свої симпатії і свій труд як чорноробочого для майбутньої історії народу, виключно простого народу і його історичним помилкам в недолі, а не полководцям і не державним діячам, які вже внесені історією в пантеон нашого історичного минулого»¹⁷. Автор вірив у те, що в нових історичних умовах саме його праправнуки «будуть виступати як гласні в земстві, присяжні в нових судах, як літературні діячі, на державній службі

і взагалі всюди, де потрібні знання, розум, чесність, і на добро спрямована воля»¹⁸. У нарисі «Один из Лже-Константинов» автор наголошує, що історія не повинна займатися «виключно війнами, генералами та законодавцями, а має поставити перед нами весь живий народ, з його нуждами і устремліннями, з його повільним ходом від одної історичної фази до іншої»¹⁹.

В історії народних рухів Д. Мордовця у першу чергу цікавив їх соціальний зміст. Він намагався з'ясувати, чи був цей рух звичайним розбоем, чи це своєрідний прояв політичних і суспільних інтересів народу, що виражалися в таких формах. Основним протиріччям історичного розвитку Росії Д. Мордовець вважав збереження протягом багатьох сторіч такого суспільного устрою, при якому народні маси були позбавлені можливості проявити себе в громадянській творчій діяльності. Це призводило до масового народного обурення, яке було «природним продуктом усієї Росії і плодом ненормального стану всього державного ладу»²⁰. Головний зміст історичного процесу, на думку публіциста, становили повільні, поступові зміни, з одного боку, державного устрою, а з іншого – ще повільніший ріст політичної і суспільної свідомості народу.

За публікаціями ненадійного автора почала пильно стежити цензура. У 1872 році було припинено друкування в журналі «Діло» нарису Данила Лукича із його дослідження «Російське селянство напередодні волі», де приведений багатий матеріал про зловживання поміщиків своєю владою напередодні реформи 1861 р. Після цього молодого публіциста зачислили в розряд «ліберала майже революційного спрямування», а його літературна і громадська діяльність визнана «безумовно політично шкідливою і нетерпимою»²¹. Саратовський період мав велике значення в житті Д. Мордовця. Тут він розпочав активно займатися журналістикою, постійно виступав на сторінках місцевої преси, відгукуючись як на події в житті міста, так і в обговоренні проблем, що хвилювали громадськість всієї країни. На формування Д. Мордовця як публіциста суттєвий вплив мали опозиційно налаштована інтелігенція Саратова з її напівлегальними гуртками молоді та дружба з М. І. Костомаровим, який у цей час відбував там адміністративне заслання. Водночас особиста невлаштованість, складні стосунки з дружиною змусили Д. Мордовця в 1872 р. залишити сім'ю і переїхати в столицю.

Петербурзький період на цей раз став надзвичайно плідним у діяльності Данила Лукича. Не послаблюється його журналістська робота, в журналах «Дело», «Отечественные записки» він публікує серію нарисів з питань земського управління, виступає зі статтею «Печать в провинции», яка викликала тривалу і бурхливу дискусію. Він багато пише про жіноче питання, причому паралельно з активними статтями про емансипацію жінок створює чотири томне дослідження «Русские исторические женщины» – галерею портретів від часів «допетровської Русі» до середини ХІХ ст. У пресі з'являються його дорожні «арабески» (короткі розповіді), написани на основі вражень від закордонних подорожей і поїздок по країні («Поездка к пирамидам», «По Италии», «Дорожные арабески», «На Арарат», «Под небом Украины» та ін.).

Стиль нарисів-арабесок Д. Мордовця заслуговує на увагу дослідників його творчості, бо в них з'явилася нова художньо-образова форма відтворення історичного минулого України. Зміст окремих з них «Сон не сон», «Із уст немовлят» автор подає через призму суб'єктивного сприйняття, у той час, як такі нариси, як «Сорока на лозі», «Супліка для В. Лукича», «Ще супліка для Лукича» присвячені висвітленню окремих автобіографічних епізодів з життя Д. Мордовця. У нарисах «Скажи, місяченьку», «Ні собі, ні людям», «Сорока на лозі», «Не дайте на поругу» автор переконливо обстоює права української мови на самостійне і вільне існування поряд з російською та іншими слов'янськими мовами²². Сама манера побудови цих ліричних нарисів-мініатюр є прологом і алегоричною ілюстрацією до важливих майбутніх історичних полотен, задуманих автором і зумовлених гнітючою суспільно-політичною атмосферою царського режиму.

У 1883 р. Д. Мордовець здійснив поїздку в Україну. Свої враження від пережитого він відтворив у нових, пройнятих глибоким ліризмом, автобіографічних нарисах. У них опоетизовано природу, побут, пісні, звичаї та обряди українського народу, звучать глибока повага до героїчного історичного минулого своїх предків і велике бажання

передати все побачене і пережите у художніх творах. Уже в перших своїх оповіданнях «А все пречиста», «Луна з «Нової України» автор подає сумні легенди про тяжке життя українського селянства, про гноблених і гнаних, безвинних, змушених через злиденне становище залишати рідні місця і шукати собі кращої долі в інших світах.

Важливе значення для розуміння української культури має гострополемічний нарис Д. Мордовця «За крашанку – писанка. П. О. Кулішеві» (1882) – відповідь на публікацію П. Куліша «Крашанка русинам і полякам на великдень 1882 р.» (Львів, 1882). Д. Мордовець звинувачує П. Куліша в недооцінці героїчної історії українського народу, особливо козацтва, називаючи його «запорозькою голотою», «паливодами», «гультяями» (як відомо, П. Куліш після роману «Чорна рада» змінив свою симпатію до козацтва на його осуд як деструктивної сили. – Ю. М.), в тому, що він заграє перед польською шляхтою. Використовуючи значний фактичний матеріал, Д. Мордовець пише про діяльність «Основи» – першого українського громадсько-політичного і літературно-мистецького щомісячного журналу, котрий виходив у той час у Петербурзі українською мовою. Як відомо, часопис обстоював розвиток української національної культури, друкував твори українських письменників, історичні праці та документи, художню критику та публіцистику. Віддавши належне «Основам», автор нарису рішуче засуджує П. Куліша за необ'єктивну оцінку творчості Т. Шевченка, недооцінку його образу як поета-революціонера²³. Спроби П. Куліша представити в «Крашанках» епоху напруженої боротьби українців проти іноземних поневолювачів як важливу корисну ідилію під егідою «освіченого» польського панства Д. Мордовець оцінює як нерозуміння ним цілого ряду об'єктивних процесів в історичному розвитку українського народу. Відповідь П. Кулішеві була проявом глибокого усвідомлення Данилом Лукичем політичних, економічних і культурних процесів, які відбувалися в суспільному житті. На сильні сторони нового публіцистичного виступу Д. Мордовця звернув увагу І. Франко, назвавши його «прекрасною і з глибоким ліризмом написаною відповіддю»²⁴.

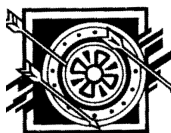
Д. Мордовцю належить ряд літературно-критичних нарисів на захист євреїв, які він публікував з 1873 р. у часописах «Дело» і «Рассвет» під псевдонімом Берне із Бердичева. Особливо гостро автор таврував ганьбою антисемітів-підбурювачів, котрі виступали в правонаціоналістичній пресі та поширювали в суспільстві (в тому числі і серед лібералів) антиєврейські забобони. На погроми 1881 р. в Росії Д. Мордовець відгукнувся «Письмами містера Плумпуддинга» і «Письмами християнина по єврейському вопросу» («Рассвет», 1882) із закликком, як крайній вихід, емігрувати у Палестину чи Америку. Автору належать також нариси про творчість письменників-євреїв, у тому числі про С. Фруга («Певец гонимого народа», 1886), підтримує їх переконання в тому, що єврейський народ безвинно страждає через безглузду політику держави. У 1881 р. Д. Мордовець відвідав Палестину, де зустрівся з євреями-емігрантами з Росії, які втекли від погромів. У наступних своїх нарисах «Грустные воспоминания», «Наши пирамиды», «Поездка в Иерусалим», «Наброски дорожных впечатлений» він звертається до народів світу із закликком повернути євреям Палестину. З цього часу Д. Мордовець послідовно підтримував єврейський національний рух, одночасно виступаючи проти політичних принципів Всесвітньої сіоністської організації. Твори автора, присвячені єврейській тематиці, перекладені на іврит та ідіш²⁵.

Таким чином, багаторічна публіцистична діяльність Данила Лукича у пресі сприяла розвитку та утвердженню реальних і демократичних тенденцій, а його особисті погляди наближалися до світоглядних установок революційних демократів. У виборі тематики та їх тлумаченні автор був прихильником учених і послідовників прогресивного напрямку суспільно-політичної думки Росії другої половини XIX ст.

1. Панов С. Д. Л. Мордовцев и его историческая проза // Д. Л. Мордовцев «За чьи грехи?» «Великорусский раскол». – М.: Правда, 1990. – С. 5.

2. Мороз В. Слово про автора. // Д. Л. Мордовець. Гайдамаччина. – Дніпропетровськ: 2004. – С. 354.

3. Путря Наталия Владимировна. Д. Л. Мордовцев – публіцист. Copyright: П.Н.В, 2010.
4. Беляев В. Передмова. // Мордовець Д. Л. Твори. У 2-х т. – К.; Держліт, 1958. Т. 1. – С. 14.
5. Мордовцев Д. Опыт приложения вольнонаёмного труда к сельскому хозяйству // Саратовские губернские ведомости. (СГВ). – 1859. – 13 ноября.
6. Д. М. Смесь // СГВ. – 1859. – 18 июня.
7. Мордовцев Д. Л. Сарента // СГВ. – 1858. – 10 декабря.
8. Беляев В. Передмова. // Мордовець Д. Л. Твори. У 2-х т. – К.; Держліт, 1958. Т. 1. – С. 14–15.
9. Там само. – С. 24.
10. Исторический вестник. – 1905. – № 2. – С. 590.
11. Беляев В. Вказана праця. – С. 15.
12. Панов С. Вказана праця. – С. 9.
13. Мордовцев Д. Л. Представляет ли прошлое русского народа какие-либо политические джежения? – Отечественные записки. – 1871. – № 3. – С. 117.
14. Там само. – С. 130.
15. Там само. – С. 113.
16. Мордовцев Д. Л. Собранные сочинения. – СПб. – 1902. – Т. 22. – С. 37.
17. Мордовцев Д. Л. Политические движения русского народа. – СПб. – 1871. – Т. 1. – С. III.
18. Там само. – С. IV.
19. Мордовцев Д. Л. Розбойники России. – М., 1991. – С. 128.
20. Мордовцев Д. Л. Политические движения русского народа. – СПб. – 1871. – Т. 1. – С. 7
21. Александрова В. Д. Данило Лукич Мордовець (Спогади його доньки). – Україна, 1930. – Січень-лютий. – С. 117.
22. Беляев В. Вказана праця. – С. 28.
23. Там само. – С. 26.
24. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. – Львів. – 1910. – С. 257.
25. Электронная еврейская энциклопедия. Мордовцев Даниил Лукич // <http://urklhex.ejwiki.org/wiki/>

Ксенія Кияшко

РЕОРГАНІЗАЦІЯ ЄПАРХІАЛЬНИХ ЖІНОЧИХ УЧИЛИЩ ЗГІДНО ЗІ СТАТУТОМ 1868 року

У статті розглядаються нововведення, згідно з приписами Священного Синоду, щодо функціонування єпархіальних жіночих училищ.

Ключові слова: Священний Синод, статут, реорганізація, навчальний план, виховання.

На період II половини XIX- початку XX ст. припадає розквіт жіночої середньої освіти. Поряд з державними навчальними закладами (гімназіями, прогімназіями), де навчалися діти заможної ланки суспільства, виникають жіночі навчальні заклади, доступні для інших верств населення. Так, переймаючи досвід світських державних інституцій та відповідаючи на прагнення священників надавати відповідну освіту своїм дітям, місцеві пастирі взялися за фундацію нових середньоосвітніх закладів для жінок. Таким чином, за фінансової підтримки місцевого архієпископського духовництва були організовані духовні жіночі училища та єпархіальні жіночі училища, метою яких було виховання та навчання тільки дітей духовних станів. Такі духовні навчальні заклади швидко поширювалися і через деякий час уже стали відкритими для всіх станів, звичайно, з перевагою кількості учениць духовного стану над світським. Обидва види навчальних закладів мали напівзакритий характер виховання і становий принцип комплектації контингенту учениць. Виникла потреба у запровадженні єдиного для всіх єпархіальних жіночих училищ статуту з метою уніфікації навчально-виховних питань. Для усунення розбіжностей в організації навчальних частин у двох типах жіночих освітніх закладів (духовних жіночих училищах та єпархіальних жіночих училищах), підвідомчих Священному Синоду, на початку 70-х років у жіночих училищах духовного відомства почали запроваджувати програми викладання єпархіальних жіночих училищ. Оскільки вони були повнішими, а їх випускниці отримували звання домашньої вчительки, що було рангом вище, ніж в училищах духовного відомства.

Автором багатьох публікацій, які розкривають створення та діяльність єпархіальних жіночих училищ, є Д. Д. Семенов. У своїх розвідках він простежує життя цих училищ та дає характеристики всієї навчально-виховної, адміністративної та господарської діяльності [1]. З повною картиною законодавчих приписів та перетворень ми знайомимося на сторінках «Известий по Казанской епархии», де наочно прописані пункти статуту [2;3]. У численних публікаціях «Черниговских епархиальных известий» ми прослідковуємо зміни, які відбулися в результаті постанови Священного Синоду [4;5;6]. Метою даної статті і є аналіз нововведень, які відбулися в організації навчального процесу єпархіальних жіночих училищ згідно зі статутом 1868 року.

20 вересня 1868 року світ побачив новий, затверджений Священним Синодом, статут. Головною метою створення цього документа стало, як стверджують законодавці, «воспитание девиц в правилах благочестия по учению православной церкви и в русском народном духе, с тем, чтобы воспитанницы могли впоследствии иметь благотворное влияние на окружающую среду строгою нравственною жизнью и деятельным исполнением семейных обязанностей» [7, с. 3].

© Кияшко Ксенія Михайлівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології та правознавства ім.О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету ім.Т. Г. Шевченка.

Зазначимо, що раніше єдиного статуту для усіх єпархіальних училищ не було. На цю обставину звернув увагу новий обер-прокурор Синоду граф Д. Толстой, котрий визнав необхідність виробити загальний статут для цих закладів. 1868 р. навчальний комітет склав проект загального статуту єпархіальних жіночих училищ, їхнього штату, а також єдиної програми викладання предметів, із вказівкою на навчальні посібники. 20 вересня 1868 р. побачило світ «Величайшее утверждение устава» єпархіальних жіночих училищ [8, с.5]. До нього також додавалась «Программа преподавания предметов в епархиальных женских училищах с указанием руководств и учебных пособий» [9, с.11].

За статутом у єпархіальному жіночому училищі вводилося шестикласне навчання, замість трикласного, з однорічним проходженням навчального матеріалу в кожному з таких класів. Головування цими училищами ввірялось у тверді руки місцевого архієпископа, місцевого духовництва та ради училища [10, с.352]. Місцевий архієрей по відношенню до справ єпархіального училища користувався такою ж владою, яка була надана піклувальникам навчальних округів по відношенню до гімназій. Він, як головний керівник училища, призначав на посади, приймав остаточні рішення по справах управління училища [11, с.29].

Згідно зі статутом, відкриття єпархіальних жіночих училищ здійснювалося за бажанням духовенства, якому доручалася опіка над цими закладами й фінансова підтримка, а також нагляд «за благосостоянием училища по всем частям оногo, через членов училищного совета, избираемых духовенством из своей среды на общепархиальных съездах». Іншою особливістю статуту 1868 р. було надання більших прав училищним управлінням. Рада складалася з двох членів духовництва – начальниці училища та інспектора класів. При обговоренні питань навчальної частини в засіданні ради брали участь викладачі, за винятком вихователюк, вчителі чистописання, співу та лікар [12, с.17]. Училищним радам надавалося право обирати інспектора, викладачів, учителів, вихователів, а також розглядати програми викладання, представлені наставниками, та вибір навчальних посібників. З метою посилення ролі духовництва начальниці училища обирались духовництвом, а затверджувалася преосвященством. Фінансово училища підтримувались коштами, які йшли з відрахувань монастирів, церков цього округу, свічних заводів, пожертвувань пастирів цієї місцевості та заможних мирян [13, с.371].

Навчальна програма доповнювалася такими дисциплінами, як російська словесність, геометрія, фізика, педагогіка. До обов'язкових належали нові мови, музика та малювання [14, с.178]. Складанням навчальних програм займалися наставники, причому розподілялись вони не за предметами, а за класами. Програми розглядалися на радах училища і затверджувались із благословення місцевого архієрея. 6 вересня 1895 р. Священний Синод затвердив нові програми, які, порівняно з попередніми, детальніше визначили обсяг курсу з кожного предмета для того чи іншого класу єпархіального училища. Окрім того, новими програмами вводилося вивчення граматики церковнослов'янської мови.

Багатолітня практика засвідчила, що в училищах потрібна не педагогіка, а дидактика, яка б навчала методів виховання дітей. Тому з 1895 р. вона вводиться в програму [15, с.21]. Учениці вивчали особливості дитячого віку, засвоювали основи релігійно-етичного, розумового, фізичного виховання, знайомилися з облаштуванням та внутрішньою організацією школи. З часу схвалення Священним Синодом нового статуту (1868 р.) та затвердження нової програми трикласні училища реорганізовувались у шестикласні. Через брак коштів більшість таких училищ складалася з трьох класів з дворічним курсом, але таким чином, щоб виконувалася нова постанова Св. Синоду [16, с.256]. Наступним кроком була організація, згідно з новим статутом, училищної ради, в управління якої переходило училище. Також, відповідно до нових вимог, були запрошені викладачі.

Протягом 1871-1872 рр. в училищі викладалися такі не обов'язкові предмети, як нові мови, музика (запроваджено, зважаючи на численні прохання та заяви батьків вихованок). Їхнє вивчення було платним, що слугувало фінансовою підтримкою училищу [17, с.755].

Треба сказати, що в новій програмі було багато чого взято з попередніх програм. Разом з тим другим пунктом наказу збільшувалася платня викладачам та іншим працівникам училища. За інформацією звітів єпархіальних відомостей ми бачимо, що раніше в училищах був дуже помітний плин педагогічних кадрів. Це спостерігалося через низьку заробітну платню та через те, що служба в подібних училищах не вважалася державною та не давала права отримання в майбутньому пенсії. Більшість викладачів запрошувалась із місцевих гімназій та семінарій. Тільки-но випадала нагода змінити місце роботи, вони звільнялись і влаштовувались, може, й на таку ж платню, але вже в державні заклади [18, с.261]. Таким чином, нерідко в училищах викладали молоді спеціалісти майже без досвіду роботи.

З прийняттям постанови, училища змінюють статус – переходять із приватного до загального навчального закладу і отримують такі ж права, що й державні заклади середньої освіти (гімназії, прогімназії). Відтепер, згідно з попереднім наказом, в атестатах вихованок цього закладу 2 випуску, які закінчили навчання у червні 1873 р., зазначено, що їм надається право, згідно з п.11 статуту, на звання домашніх вчителів тих предметів, у яких учениця показала найкращі знання [19, с.8].

Звертаючи свою увагу на навчальний курс, варто наголосити, що, порівняно з попередніми роками, він стає дедалі повнішим за змістом [20, с.36]. До нього входять такі дисципліни:

- Закон Божий, що містить Священну історію Нового та Старого заповіту, катехізис, пояснення до богослужіння, церковну та загальну історію, читання слов'янською мовою з поясненням російською мовою;

- російська мова – етимологія і синтаксис, теорія словесності та історія російської літератури, читання та письмові роботи для всіх класів;

- математика – арифметика та елементарна геометрія;

- географія – загальна та російська;

- громадянська історія – загальна та російська;

- елементарні відомості з фізики;

- педагогіка;

- церковний спів;

- чистописання та малювання;

- нові мови, музика та гімнастика – ці предмети вважались не обов'язковими та викладалися за бажанням і за окрему платню.

При виконанні навчального курсу особливу увагу приділяли написанню письмових робіт. У трьох перших класах роботи виконувались виключно під керівництвом учителя російської мови і складались переважно із переписів, систематичного диктанту, складання завдань на закріплення тем з граматики. У старших класах ці завдання доповнювались короткими описами того, що учениці бачили на власні очі. Вони складали твори на задані теми, які розділялись на домашні, класні та екзаменаційні. Кількість творів сягала від 10 до 20 на рік. Особливо цінилися та винагороджувались гарними балами твори, які торкалися питань майбутньої діяльності учениць. Вважаємо за доцільне навести приклади тем, котрі висвітлювались у творах. Цю інформацію ми знаходимо в різних звітах: по Закону Божому – життя перших християн, значення богослужіння для віруючого; зі словесності – становище російської жінки за мотивами побутових пісень; з педагогіки – чому навчання в початковій школі повинно бути і вихованням.

Новий статут затверджував і розпорядок роботи училищ. Навчальний рік розпочинався у другій половині серпня вступними іспитами для дівчат, які вступали на перший рік, та перескладанням іспитів у дівчат, які їх не склали по закінченні навчального року і не були переведені на наступний рік навчання [21, с.910]. Іспити проводились трьома чи двома складами екзаменаторів одночасно. До складу таких комісій входили: а) інспектор класів чи начальниця училища, чи голова; б) викладачі предмета; в) один асистент із викладачів або із членів від духівництва. Кожний із присутніх відмічав для себе бали відповіді вихованки, а потім із всіх цих балів виводився середній бал, і саме він записувався до відомості про складення іспиту. Усним іспитам

передували письмові [22,с.915]. Здебільшого можна виокремити декілька причин того, чому учениці не були переведені до наступних класів: хвороба; неуспішність у навчанні; заява самих батьків учениці; та, як це не дивно, через вік [23,с.91]. Для вступу спершу писалася заява від батьків чи прохання від священства (в разі, коли дитина сирота). Це могли бути дівчата не тільки духовного звання, але й світські, яких було, звичайно, значно менше [24, с.913]. У стінах епархіального жіночого училища містився і гуртожиток для учениць.

На жаль, за 40 років існування статуту від 1868 р. у житті епархіальних училищ так нічого і не змінилось, Синодом робилися тільки часткові поправки. З часом ставали все помітнішими недоліки цього статуту, а саме: багатовладдя – керівництво тримали в руках начальника, інспектор класів та голова ради; сфера впливу та обов'язків начальниці та голови точно не була визначена; елементарний курс викладання в училищах – не викладались логіка, алгебра, курси багатьох предметів скорочувалися до мінімуму.

1. Семенов Д.Д. Епархиальные женские училища за первое 50-летие их существования // Русская школа. – 1893. – №11. – С.29-48.
2. Устав епархиальных женских училищ // Известия по Казанской Епархии. – 1869. – №3. – С.5-12.
3. Устав женских епархиальных училищ. Высочайшее утверждение 20 сентября 1868 г. – СПб., 1868. – 35с.
4. Отчет о приходе, расходе и остатке сум по содержанию Черниговского Епархиального женского училища за 1875 год // Черниговские епархиальные известия. – 1879. – №25. – С.370-373.
5. Краткая отчетная записка о состоянии Полтавского епархиального женского училища за 1884-5 учебный год, читанная в день акта 23-го июня 1885 года Инспектором классов училища, протоиреем Алексеем Капустянским // Полтавские епархиальные ведомости. – 1885. – №14. – С.752-757.
6. Восемь лет существования училища девиц духовного звания в Чернигове // Черниговские епархиальные известия. – 1874. – №11. – С.256-263.
7. Устав женских епархиальных училищ. Высочайшее утверждение 20 сентября 1868 г. – СПб., 1868. – 35с.
8. Устав епархиальных женских училищ // Известия по Казанской Епархии. – 1869. – №3. – С.5-12.
9. Там само. – С.11.
10. Копия из журнала заседания Совета Черниговского епархиального женского училища, состоявшегося 24 Июля 1873 года и утвержденного Преосвященным Нафанаилом, Епископом Черниговским и Нежинским 24 Июля 1873 года // Черниговские епархиальные известия. – 1873. – №16. – С.350-356.
11. Семенов Д.Д. Епархиальные женские училища за первое 50-летие их существования // Русская школа. – 1893. – №11. – С.29-48.
12. Устав женских епархиальных училищ. Высочайшее утверждение 20 сентября 1868 г. – СПб., 1868. – 35с.
13. Отчет о приходе, расходе и остатке сум по содержанию Черниговского Епархиального женского училища за 1875 год // Черниговские епархиальные известия. – 1879. – №25. – С.370-373.
14. Журнал заседания совета Черниговского Епархиального женского училища 25 января 1872 // Черниговские епархиальные известия. – 1872. – №6. – С.177-180.
15. Программы с объяснительными записками для епархиальных женских училищ. – Одесса, 1896. – 46с.
16. Восемь лет существования училища девиц духовного звания в Чернигове // Черниговские епархиальные известия. – 1874. – №11. – С.256-263.
17. Краткая отчетная записка о состоянии Полтавского епархиального женского училища за 1884-5 учебный год, читанная в день акта 23-го июня 1885 года Ин-

спектором классов училища, протоиреем Алексеем Капустянским //Полтавские епархиальные ведомости.–1885.–№14.–С.752-757.

18. Восемь лет существования училища девиц духовного звания в Чернигове// Черниговские епархиальные известия.–1874.–№11.–С.256-263.

19. Устав епархиальных женских училищ// Известия по Казанской Епархии.–1869.–№3.–С.5-11.

20. Семенов Д.Д. Епархиальные женские училища за первое 50-летие их существование// Русская школа.–1893.–№11.–С.29-48.

21. Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1893-4 учебный год в учебно-воспитательном отношении //Черниговские епархиальные известия.–1894.–№24.–С.907-922

22. Так само.–С.915.

23. Отчет о состоянии Черниговского Епархиального женского училища за 1906-7 учебный год в учебно-воспитательном отношении //Черниговские епархиальные известия.–1908.–№3.–С.84-98.

24. Отчет о состоянии Черниговского епархиального женского училища за 1893-4 учебный год в учебно-воспитательном отношении//Черниговские епархиальные известия.–1894.–№24.–С.907-922.

В статье рассматриваются нововведения, согласно рекомендаций Священного Синода, касательно функционирования епархиальных женских училищ.

Ключевые слова: Священный Синод, статут, реорганизация, учебный план, воспитание.

The article considers the new regulations of the Holy Synod's instructions concerning the functioning of the diocesan colleges for girls.

Keywords: Holy Synod, statute, reorganization, curriculum, education.

ВНЕСОК «КОМИССИИ ДЛЯ ОПИСАНИЯ ГУБЕРНИЙ КИЕВСКОГО УЧЕБНОГО ОКРУГА» У РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

У статті проаналізовано внесок «Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа» у розвиток краєзнавства на Чернігівщині. Комісія розробила інструкції та програми комплексного опису губерній Київського навчального округу, провела значну науково-дослідну роботу і залишила по собі матеріали, які зберігають свою наукову та пізнавальну цінність, а також сприяла удосконаленню методики історико-статистичних досліджень та розвитку краєзнавчих студій.

Ключові слова: розвиток історичного краєзнавства, Чернігівщина, науково-дослідна робота.

Краєзнавство як напрям наукових студій і громадський рух, що має своїм завданням комплексне вивчення певного регіону, сформувалось на теренах України протягом першої половини ХІХ ст. За умов активізації соціально-економічного та громадсько-політичного життя, прискореного розвитку наукової думки, значною мірою під впливом діяльності Російського географічного товариства, помічник попечителя Київського навчального округу М. В. Юзефович у 1850 р. порушив питання про створення «Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа», до складу якого на тоді входили п'ять губерній: Київська, Волинська, Подільська, Полтавська та Чернігівська. Цей задум знайшов підтримку на урядовому рівні, й у 1851 р. на базі Київського університету св. Володимира було створено першу наукову інституцію, яка мала на меті комплексне дослідження великого історичного регіону України. Її співробітники фактично започаткували регіональні статистико-географічні та краєзнавчі дослідження, виробили критерії їх програмного забезпечення, згуртували серйозні наукові сили та зацікавили дослідженням минувшини широкі кола аматорів¹.

«Проект учреждения Главного статистического комитета в городе Киеве» впроваджував Д. П. Журавський, який служив чиновником для особливих доручень при київському цивільному губернаторі і мав значний досвід статистичних досліджень. Так, ще у 1846 р. побачила світ праця Д. П. Журавського «Об источниках и употреблении статистических сведений», а в 1845 – 1852 рр. він працював над створенням тритомного «Статистического описания Киевской губернии»².

Відповідно до статуту, новостворена комісія мала займатися «исследованием губерний Киевского учебного округа в естественном, сельскохозяйственном и промышленном отношениях и... статистическим описанием оных»³. Спочатку у її складі було створено чотири відділи: природничо-історичний, промисловий, географічний та статистичний, а пізніше відділ етнографії. Виходячи з цілей та змісту роботи, комісія мала характер наукового товариства і була першою в Україні науковою інституцією, що поставила собі за мету системне вивчення такого великого регіону.

Головою комісії у 1851 – 1857 рр. був М. В. Юзефович – помічник попечителя

© Тоцька Жанна Валеріївна – к. іст. н., ст. викл. кафедри історії та археології Інституту історії, етнології та правознавства ім. О. М. Лазаревського ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка.

Київського навчального округу, голова Київської археографічної комісії, віце-головою – ректор Київського університету св. Володимира Е. Р. Траутфеттер, ученим секретарем – Д. П. Журавський. Проте у березні 1852 р. Д. П. Журавський за станом здоров'я склав свої повноваження. Його наступником на посаді вченого секретаря став відомий учений, професор кафедри політичної економії та статистики Київського університету св. Володимира М. Х. Бунге. У жовтні 1854 р. вченим секретарем було знову призначено Д. П. Журавського. Після призначення на посаду ректора університету св. Володимира М. Х. Бунге повернувся до активної роботи у комісії як віце-голова (1859 – 1863 рр.).

Уже на першому засіданні 21 лютого 1851 р. до складу комісії були прийняті відомі вчені М. Д. Іванішев, П. В. Павлов, М. О. Максимович, М. Ф. Якубовський, М. А. Маркевич, М. А. Ригельман та ін. Згодом вступили письменник та етнограф О. С. Афанасєв-Чужбинський, Г. П. Галаган, М. А. Маркевич та В. В. Тарновський, які відіграли значну роль у громадському житті та розгортанні краєзнавчого руху на Чернігівщині.

Як свідчать листи М. В. Юзефовича, що зберігаються в його особовому фонді в Центральному державному історичному архіві України в Києві, між ним та М. А. Маркевичем існували дружні стосунки. Саме М. В. Юзефович залучив його до участі в роботі «Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа»⁴. 25 серпня 1851 р. М. А. Маркевич писав М. В. Юзефовичу: «Но пока увижусь с Журавским, дай ты мне совет, что могу я, что должен я делать. О моих нынешних занятиях тебе скажет Н. А. Ригельман, который на днях навестил меня в Туровке. Он рассматривал мой архив и мои статистические занятия»⁵.

Кістяк комісії склали викладачі Київського університету св. Володимира. Водночас до її складу входили фахівці з різних галузей науки, а також викладачі гімназій, лікарі, священники – всі, хто «мог содействовать ученым целям Комиссии», але вони допускалися до участі у роботі комісії тільки з дозволу генерал-губернатора.

Співробітники комісії поділялися на дійсних членів, членів-співробітників та почесних членів. Відповідно до цього їм видавалися особливі дипломи. Так, у листі до М. В. Юзефовича від 25 серпня 1851 р. М. А. Маркевич повідомляв, що отримав диплом дійсного члена комісії і «рад быть сотрудником комиссии столь полезной для края»⁶. Загалом на початку 1853 р. комісія об'єднувала 69 почесних, 63 дійсних членів та 22 членів-співробітників.

Витрати на утримання комісії у 1857 р. становили 1180 руб. на рік. З них 500 руб. становило жалування вченого секретаря⁷. Праця дійсних членів не оплачувалась. Почесні члени повинні були сплачувати членські внески, але недоїмки по них у 1851 – 1856 рр. становили близько 7090 руб.⁸ Таким чином, коштів на роботу комісії уряд не виділяв, і вона існувала на членські внески та жертви меценатів.

Журнали засідань комісії, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в Києві, містять інформацію про питання, що виносились на обговорення, та рішення, які з них приймалися. Коло цих питань було досить широким: річні звіти про діяльність комісії та окремих її членів, бюджет, програми збирання відомостей, пропозиції щодо організації статистичних досліджень, розгляд наукових студій, призначених до публікації, плани робіт відділів, видання «Трудов» комісії, прийом нових членів і т. п.

Важливе місце в діяльності комісії належало розробці наукових інструкцій, анкет та програм, які розсилалися на місця. Це дозволило залучити до роботи краєзнавців, створити кореспондентську мережу, широкий науковий актив. Слід зауважити, що подібні науково-інструктивні матеріали у форматі «Программы для описания Малороссии» ще в середині XVIII ст. розробляв і поширював Ф. Й. Туманський, але реалізувати цей проект йому не поталанило. Творчо використовуючи досвід своїх попередників, Д. П. Журавський у 1851 р. розробив «План статистического описания губерний Киевского учебного округа», що являв собою докладну програму комплексного вивчення центральних регіонів України⁹. Опис мав складатися з дев'яти томів. Окремий розділ був присвячений збиранню «исторических сведений о постепенном

заселення края і етнографічним дослідженням о племенах». «План статистического описания губерний Киевского учебного округа» був розроблений на високому для свого часу науково-методичному рівні й викликав неабиякий інтерес у членів комісії. Зокрема, М. А. Маркевич зазначав: «Хотелось бы увидеть работы нашего ученого сотрудника Журавского, чтоб знать какую систему принял он в описании Киевской губернии и ознакомлясь ближе с наукою, быть действительно полезным нашей комиссии, оправдать и выбор павший на меня»¹⁰.

У 1853 р. член комісії, професор Київського університету св. Володимира А. Л. Метлинський розробив дві інструкції для збирання та публікації фольклорних і етнографічних матеріалів. Одна з них – «О собирании, приведении в порядок, приготовления к изданию и печати народных песен и других произведений народной словесности» тоді ж була опублікована у «Черниговских губернских ведомостях».

Того ж таки 1853 р. комісія оприлюднила велику етнографічну програму – першу в історії української етнографії, яку впорядкували князь В. Д. Дабіжа (після смерті Д. П. Журавського з 1856 р. він став ученим секретарем комісії) та А. Л. Метлинський. У програмі висувався ряд важливих для того часу вимог: достовірність записів при опитуванні інформаторів, картографування окремих культурно-побутових явищ, ілюстративна фіксація матеріалів та ін.¹¹. Програма була надрукована накладом 670 екземплярів і надіслана до навчальних закладів, наукових товариств, редакцій періодичних видань. Це дає підстави сучасним дослідникам стверджувати, що комісія фактично стала першим в Україні справжнім народознавчим осередком¹².

У листопаді 1854 р. на засіданні комісії було розглянуто питання «О мерах к собиранию этнографических и сельскохозяйственных сведений» і вирішено розіслати відповідні програми до сільських училищ губерній Київського навчального округу, аматорам-краєзнавцям, а також «по одному экземпляру программы к директорам гимназий Киевского учебного округа и просить их доставлять Комиссии: а) список лиц учебного ведомства, а также и частных лиц, которые, по мнению их, могут и желали бы заняться собиранием сведений, указанных в этих двух программах; б) список всех законоучителей училищ, находящихся в ведении Государственных имуществ»¹³. У 1855 р. до комісії почали надходити відповіді від директорів гімназій разом зі списками осіб, що виявили бажання взяти участь у збиранні матеріалів.

На засіданні 7 грудня 1854 р. вчений секретар Д. П. Журавський запропонував опублікувати цю програму на сторінках «Губернских ведомостей» усіх п'яти губерній Київського навчального округу, «так как этим средством они могут сделаться известными довольно значительному числу лиц, которые, на основании этих программ, могли бы заняться собиранием этнографических и сельскохозяйственных сведений»¹⁴. Утім, з нез'ясованих наразі причин вона так і не була оприлюднена у місцевій пресі.

Ці починання зацікавили чернігівських краєзнавців. У 1854 р. комісія одержала студію О. В. Шишацького-Ілліча «Местечка Олишевка», а пізніше виданий ним «Сборник малороссийских пословиц и поговорок». З Чернігівщини до комісії було також надіслано «Описание г. Мглина и его уезда, составленное учителем исторических наук Мглинского уездного училища Карпачевым» і «Медико-топографическое описание государственных имуществ Киевского учебного округа» Д. П. Де ля Фліза. Цікаво, що Д. П. Де ля Фліз, який доживав віку в Ніжині, був відзначений за свою працю подякою і прийнятий до складу членів-співробітників комісії¹⁵. Згодом ілюстрований рукопис Д. П. Де ля Фліза опинився в колекції О. М. Лазаревського, який заповів його бібліотеці Київського університету св. Володимира. Нині ця унікальна пам'ятка зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. В. І. Наулко та В. Ф. Горленко, які у 90-х рр. ХХ ст. долучилися до видання наукової спадщини Д. П. Де ля Фліза, цілком слушно зазначили, що цей «спостережливий і освічений чужинець, для якого Україна стала другою батьківщиною, ... зібрав багатий матеріал про географічні особливості і природу краю, словесність, пам'ятки старовини, різні аспекти культури й побуту українського народу»¹⁶.

Ще одним важливим напрямком діяльності комісії було розгортання експедиційної роботи, організація та проведення наукових подорожей з метою збирання історичних, етнографічних та статистичних матеріалів. Так званий експедиційний метод був запроваджений у дослідницькій стратегії учених-гуманітаріїв на початку XIX ст. з ініціативи Російської Академії наук. Зокрема, у 1810 р. експедиція під керівництвом К. М. Бороздіна обстежила, зафіксувала й описала давньоруські старожитності Чернігівщини. Унікальні малюнки і плани пам'яток збагатили науку новими відомостями, що сприяло вивченню і популяризації історико-культурної спадщини¹⁷. Цей досвід взяли на озброєння співробітники «Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа». У 1853 р. подібну поїздку здійснив О. С. Афанасьєв-Чужбинський. У листі до комісії від 31 січня 1853 р. він повідомляв про повернення використаної подорожної та просив надіслати нову для поїздки по Київському навчальному округу і суміжних губерніях для проведення «на карте границ малорусского наречия»¹⁸. 2 червня 1853 р. О. С. Афанасьєв-Чужбинський повідомляв, що продовжує етнографічні студії «на сколько позволяют средства» та збирає «поверья, предания и песни о Купале»¹⁹. Практично водночас з ним А. Л. Метлинський здійснив поїздку по Чернігівщині та Полтавщині з метою дослідження особливостей народних говірок та вивчення пам'яток «народной словесности».

М. А. Маркевич у листі до М. В. Юзефовича від 19 червня 1853 р. писав, що йому необхідно виїхати на місяця для перевірки даних, які надходили йому від кореспондентів: «Я еду на свой шот, выхлопочи мне подорожную по казенной надобности на губернии твоего округа. Васильчиков не откажет в этом действительному члену Комиссии по представлению председателя. А для меня это очень важное пособие и избавит от многих дорожных неприятностей»²⁰. У наступному листі від 23 липня 1853 р. М. А. Маркевич повідомляв, що «будучи в Прилуках получил на почте твой подарок... это подорожную. Славная вещь. Напечатано красиво, содержание полезно»²¹. Дослідник, зокрема, збирав статистичні відомості про населення регіону²².

У цей же час – у 1851 р. та 1853 – 1855 рр. здійснили свої подорожі Чернігівщиною П. О. Куліш та М. М. Білозерський. Так, у червні 1851 р. у Чернігові вони обстежили й описали чогири великі кургани Троїцької групи на території Болдиних гір. Вони занотували переказ про розкопки одного з курганів, у якому начебто було знайдено «голову огромную... и нижнюю ножную кость». На їхню думку, на території могильника були поховані мирні мешканці та воїни, які загинули під час монголо-татарської навали. Крім того, П. О. Куліш та М. М. Білозерський оглянули Седнівський некрополь, поселення між селами Чорнотичі й Козляничі та городище біля с. Волосківці, де збереглися залишки земляних укріплень²³.

Мандруючи Сосницьким повітом, вони відзначили, що на річці Мена «городок стаяв». П. О. Куліш та М. М. Білозерський уперше на території Подесення зафіксували залишки так званих Змієвих валів від Осьмаків до Бурківки та Блестови, які будуть обстежені набагато пізніше – в другій половині XX ст.

Згодом П. О. Куліш та М. М. Білозерський відвідали літописні міста Любеч та Листвен. У своїх нотатках про Любеч вони вперше описали курганну групу в урочищі Мокрїївщина, що складалася з 26 «незначительных» курганів. Відвідавши Замкову або Мазепину гори, вони зробили висновок про відсутність тут залишків укріплень. У товщі гори над Дніпром П. О. Куліш та М. М. Білозерський оглянули напівзасипану ґрунтом печеру, яку, за переказами, викопав уродженець Любеча св. Антоній²⁴.

На околиці с. Малого Листвена вони обстежили й обміряли городище, яке свого часу описав О. Ф. Шафонський. Крім того, П. О. Куліш та М. М. Білозерський звернули увагу ще на одне городище, розташоване неподалік від першого. Вони підтвердили дані переказів, що саме тут у 1024 р. відбулась битва між князівськими дружинами, про що свідчили знахідки зброї. Між м. Ріпки та с. Даничі мандрівники зафіксували один із курганів давньоруського могильника. На жаль, зібрана П. О. Кулішем та М. М. Білозерським інформація не була запроваджена до наукового обігу і залишилася практично невідомою для дослідників²⁵.

У II томі «Трудов» комісії була опублікована ґрунтовна праця В. В. Тарновського

«О делимости семейств в Малороссии»²⁶, в якій він дослідив вплив дроблення великої селянської сім'ї на економіку сільського господарства. Як зауважила Я. В. Верменич, це була перша в Україні праця з демоекономіки селянської сім'ї, в якій, на відміну від багатьох тогочасних авторів, котрі наголошували на індивідуалізмі як відмінній рисі української ментальності, В. В. Тарновський наголошував, що українцеві властивий також і колективізм, прояви якого він вбачав у толоці, супрязі, чумакуванні²⁷.

Одне з головних завдань комісії полягало в «описании здешнего края в сельскохозяйственном и промышленном отношениях». Цю мету передбачалося досягнути шляхом збирання «подробных и точных сведений» про стан справ «в различных местностях» регіону. Відтак, за дорученням комісії її дійсні члени В. В. Тарновський та С. М. Ходецький у серпні 1854 р. розробили програму опису поміщицького маєтку у господарському відношенні. Вона була оприлюднена у III томі «Трудов» комісії і складалася з трьох відділів: «1. Общее статистическое описание имения; 2. Описание помещичьего хозяйства; 3. Описание крестьянского хозяйства»²⁸. У передмові до програми зазначалося, що «всякое описание имения, отдельной местности или целой страны в сельскохозяйственном или промышленном отношении будет принято Комиссиею с полною благодарностью, и если автор пожелает, то будет напечатано в Трудах Комиссии»²⁹. Цікаво, що один з розробників цієї програми В. В. Тарновський залучив для впорядкування опису свого маєтку – Качанівки відомого етнографа О. В. Марковича. Втім, за словами сина замовника В. В. Тарновського-молодшого, О. В. Маркович «занімалася в Качановке больше собиранием народных песен и пословиц, чем статистикой, проводя целые дни на мельнице с помольцами». Відтак, власник Качанівки вимушений був відмовитись від його послуг. Натомість Г. П. Галаган самотужки працював над описом свого маєтку – Сокиринців «в статистическом, сельско-хозяйственном и этнографическом отношениях», а також впорядкував і видав у 1857 р. збірник українських народних пісень³⁰.

Узимку 1855 р. дійсний член комісії В. В. Тарновський зніціював дослідження тютюнової промисловості у Чернігівській та Полтавській губерніях³¹. Через акцизних наглядців передбачалося зібрати відповіді на такі питання: в якій місцевості й відколи вирощують тютюн, яких сортів, у якій кількості збирають урожай³². У контексті вивчення цього питання на засіданні комісії 18 квітня 1857 р. вчений секретар В. Д. Дабіжа зробив доповідь про стан дослідження тютюнової промисловості у Чернігівській та Полтавській губерніях. В. В. Тарновському було винесено подяку за пожертву 500 руб. на дослідження тютюнової промисловості, причому 150 руб. з цих коштів було виділено дійсному члену комісії О. І. Базинеру з метою проведення експедиції по Чернігівській та Полтавській губерніях³³.

Її підсумки було підбито у праці О. І. Базинера «Исследование о состоянии табачной промышленности в губерниях Черниговской и Полтавской», що була опублікована у III томі «Трудов» комісії³⁴. Він досить чітко окреслив «округ табаководства», до якого увійшли південно-східні повіти Чернігівської губернії і зауважив, що тютюнництвом тут здавна займаються «не только помещики и казаки, но даже многие городские жители: мещане, чиновники и священники; из всех сподручных статей местного хозяйства возделывание табака считается самою верною, выгодною и почти исключительною статьею дохода». І. О. Базинер також підмітив, що «только в тех местах, где возникли свеклосахарные заводы, свекловица или чаще возможность легкой на заводах заработка денег вытеснили табак»³⁵. Водночас автор зазначив, що «к предметам занятий Комиссии относятся ежегодные поездки её членов в разные места Киевского учебного округа, для ученых исследований; но, состоя на службе, я не мог окончить в нынешнем году изучение предмета вполне. Потому собрание дополнительных сведений отложено до следующего года»³⁶.

Студії членів комісії для отримання дозволу на друкування направлялися до Київського цензурного комітету. З цього приводу М. А. Маркевич, звертаючись до М. В. Юзефовича, висловлював занепокоєння щодо проходження його праці через Київський цензурний комітет: «До сих пор мои статистические статьи обращали внимание всех журналов, которые все без исключения очень лестно отзываются о

них; ета, что я написал для Киевской комиссии лучшая из всех мною в этом роде написания, и я надеюсь, что ее приметят в ученой литературе. Но, как и везде в моих статьях, я говорю мои мнения прямо, а иногда довольно резко. Здоровье общественное, смертность детей, отсутствие скорой помощи, неверные отчеты консистории, все это занимает много места в статье и едва ли не ожидает Киев. Москва же знает меня и ко мне снисходительна»³⁷.

Попри ці побоювання, праця М. А. Маркевича «О народонаселении Полтавской губернии» таки була опублікована у III томі «Трудов» комісії³⁸. У ній дослідник навіть характеристику демографічного розвитку регіону в XVII – XVIII ст., висвітлив тяжкі умови життя українського селянина та – як наслідок – високий рівень захворюваності й смертності, особливо дитячої та жіночої. М. А. Маркевича і сьогодні вважають фундатором історико-демографічного вивчення народонаселення України, він точніше, ніж його наступники, визначив параметри селянського двору і дослідив вплив природного руху і міграцій на темпи зростання населення. Ця студія М. А. Маркевича, власне, становила першу частину його великого історико-етнографічного проекту «Внутренняя жизнь Малороссии от 1600 года до нашего времени», реалізувати який досліднику в повному обсязі, як відомо, не поталанило³⁹.

Комісія також підтримала О. М. Марковича у його намаганнях видати бодай у скороченому вигляді створений на Чернігівщині знаменитий «Щоденник» свого діда генерального підскарбія Я. А. Марковича, який він вів протягом 1717 – 1767 рр. Ця пам'ятка побачила світ у Москві в 1859 р. і викликала значний інтерес у фаховому середовищі. Згодом, на зламі XIX – XX ст., на значно вищому науковому рівні перші чотири томи «Щоденника» Я. А. Марковича опублікували О. М. Лазаревський та В. Л. Модзалевський, а решта ще чекає на дослідників і видавців.

У розпорядженні членів комісії була власна бібліотека, яка у 1857 р. складалася з 92 видань (456 екземплярів)⁴⁰. Комісія обмінювалася науковою літературою, зібраними матеріалами та програмами з Російським географічним товариством, яке у 1852 р. надіслало до Києва усі свої видання⁴¹. Крім того, було налагоджено книгообмін з Санкт-Петербурзьким, Московським, Казанським, Харківським університетами, Ніжинським юридичним ліцеєм князя Безбородька та іншими навчальними закладами.

У 1853 р. віце-президент Російського географічного товариства М. М. Муравйов, який приїхав до Києва і ознайомився з діяльністю комісії, запропонував керівництву створити на її базі відділ Російського географічного товариства. Згодом М. М. Муравйов надіслав до комісії офіційний лист з конкретними пропозиціями про об'єднання. У зв'язку з цим був створений спеціальний комітет для вивчення цього питання. Його члени сподівались, що об'єднання з Російським географічним товариством дозволить активізувати етнографічні дослідження і відкрити в Києві етнографічний музей⁴², але міністр народної освіти не підтримав цю ідею.

На засіданні 31 грудня 1860 р. комісія порушила питання про реорганізацію і прийняла проект нового статуту, який був розісланий усім її членам для обговорення. Йшлося, зокрема, про активізацію історико-етнографічних досліджень та участь у громадському житті краю⁴³. Загалом складається враження, що на цей час комісія вичерпала свій потенціал і за нових умов у 1864 р. припинила своє існування. Кошти, що залишились на її рахунку, були передані Київській археографічній комісії.

Таким чином, «Комиссия для описания губерний Киевского учебного округа» стала важливим осередком краєзнавства. Студії її членів були присвячені флорі, фауні, мінералогії, геології, економіці, історії та етнографії України. Комісія розробила інструкції та програми комплексного обстеження та опису губерній Київського навчального округу, провела значну науково-дослідну роботу і залишила значний науковий доробок, який і на сьогодні зберігає свою наукову та пізнавальну цінність. Вона відіграла важливу роль у становленні української етнографії, удосконаленні методики статистичних досліджень, сприяла розгортанню краєзнавчих студій. На громадський комісією досвід ліг в основу діяльності створеного в 1873 р. Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.

Отже, перші спроби організації історико-краєзнавчих досліджень на Чернігівщині

були пов'язані з діяльністю одного з перших в Україні наукових товариств, створеного у 20-х рр. XIX ст. у Ніжинській гімназії вищих наук, члени якого мали на меті вивчення місцевих старожитностей. Аналіз діяльності Чернігівського губернського статистичного комітету свідчить про те, що він також звернувся до вивчення історії краю і відіграв помітну роль у збиранні, вивченні й охороні пам'яток історії та культури. «Комиссия для описания губерний Киевского учебного округа», у свою чергу, виробила цілісний підхід до вивчення регіону й значною мірою сприяла активізації краєзнавчого руху на Чернігівщині.

1. Верменич Я. В. Біля витоків українського краєзнавства (Комісія для опису губерній Київського учбового округу) / Я. В. Верменич // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 89.

2. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. / В. Ф. Горленко. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 121.

3. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. / В. Ф. Горленко. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 122.

4. ЦДІАК. – Ф. 873. – Оп. 1. – Спр. 41. Письма Юзефовичу М. В. от Маркевича Н. А., декабрь 1839 г. – 26 мая 1857 г., 29 арк.

5. ЦДІАК. – Ф. 873. – Оп. 1. – Спр. 41. Письма Юзефовичу М. В. от Маркевича Н. А., декабрь 1839 г. – 26 мая 1857 г. – арк. 12.

6. ЦДІАК. – Ф. 873. – Оп. 1. – Спр. 41. Письма Юзефовичу М. В. от Маркевича Н. А., декабрь 1839 г. – 26 мая 1857 г. – арк. 12.

7. ЦДІАК. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 53. Журнал заседаний Комиссии за 1857 г., арк. 10.

8. ЦДІАК. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 53. Журнал заседаний Комиссии за 1857 г., арк. 11.

9. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. / В. Ф. Горленко. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 124.

10. ЦДІАК. – Ф. 873. – Оп. 1. – Спр. 41. Письма Юзефовичу М. В. от Маркевича Н. А., декабрь 1839 г. – 26 мая 1857 г., арк. 12.

11. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. / В. Ф. Горленко. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 126.

12. Дем'янчук Г. С. Українське краєзнавство: сторінки історії / Г. С. Дем'янчук, Б. Г. Дем'янчук, А. Г. Дем'янчук. – К.: Просвіта, 2006. – С. 12.

13. ЦДІАК. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 13. Журнал заседаний Комиссии за 1852 г., 29 арк.

14. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. / В. Ф. Горленко. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 128.

15. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. / В. Ф. Горленко. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 129.

16. Наулко В. І., Горленко В. Ф. Творча спадщина Де ля Фліза // Де ля Фліз. Альбоми / В. І. Наулко, В. Ф. Горленко. – К., 1996. – Т. 1.

17. Ясновська Л. Я. Давньоруські старожитності Чернігівщини в історико-культурному просторі та науковому житті регіону: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. В. Ясновська. – Чернігів, 2009. – С. 41–43.

18. ЦДІАК. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 29. Письма членов Комиссии о своей научной работе, 1853 г., арк. 5.

19. ЦДІАК. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 29. Письма членов Комиссии о своей научной работе, 1853 г., арк. 5.

20. ЦДІАК. – Ф. 873. – Оп. 1. – Спр. 41. Письма Юзефовичу М. В. от Маркевича Н. А., декабрь 1839 г. – 26 мая 1857 г., арк. 19.

21. ЦДІАК. – Ф. 873. – Оп. 1. – Спр. 41. Письма Юзефовичу М. В. от Маркевича Н. А., декабрь 1839 г. – 26 мая 1857 г., арк. 20.

22. ЦДІАК. – Ф. 873. – Оп. 1. – Спр. 41. Письма Юзефовичу М. В. от Маркевича Н. А., декабрь 1839 г. – 26 мая 1857 г., арк. 29.

23. Ясновська Л. Я. Давньоруські старожитності Чернігівщини в історико-культурному просторі та науковому житті регіону: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. В. Ясновська. – Чернігів, 2009. – С. 58.

24. Ясновська Л. Я. Давньоруські старожитності Чернігівщини в історико-культурному просторі та науковому житті регіону: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. В. Ясновська. – Чернігів, 2009. – С. 58.

25. Ясновська Л. Я. Давньоруські старожитності Чернігівщини в історико-культурному просторі та науковому житті регіону: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. В. Ясновська. – Чернігів, 2009. – С. 59.

26. Тарновский В. В. О делимости семейств в Малороссии / Тарновский В. В. // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. – К.: Типография университета Св. Владимира. – 1853. – Т. II. – С. 1–15.

27. Верменич Я. В. Біля витоків українського краєзнавства (Комісія для опису губерній Київського учбового округу) / Я. В. Верменич // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 100.

28. Тарновский В. В. Программа для подробного описания имения в хозяйственном отношении / В. В. Тарновский, С. М. Ходецкий // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. – К.: Типография университета Св. Владимира. – 1855. – Т. III. – С. 1–21.

29. Тарновский В. В. Программа для подробного описания имения в хозяйственном отношении / В. В. Тарновский, С. М. Ходецкий // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. – К.: Типография университета Св. Владимира. – 1855. – Т. III. – С. 1–21.

30. Верменич Я. В. Біля витоків українського краєзнавства (Комісія для опису губерній Київського учбового округу) / Я. В. Верменич // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 100.

31. ЦДІАК. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 42. Об обследовании Комиссией состояния табачной промышленности в Черниговской и Полтавской губерниях, 3 февраля 1855 г. – 6 мая 1858 г., 52 арк.

32. ЦДІАК. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 42. Об обследовании Комиссией состояния табачной промышленности в Черниговской и Полтавской губерниях, 3 февраля 1855 г. – 6 мая 1858 г., арк. 44.

33. ЦДІАК. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 53. Журнал заседаний Комиссии за 1857 г., арк. 27.

34. Базинер О. И. Исследование о состоянии табачной промышленности в губерниях Черниговской и Полтавской / О. И. Базинер // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. – К.: Типография университета Св. Владимира. – 1855. – Т. III. – С. 1–32.

35. Базинер О. И. Исследование о состоянии табачной промышленности в губерниях Черниговской и Полтавской / О. И. Базинер // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. – К.: Типография университета Св. Владимира. – 1855. – Т. III. – С. 16.

36. Базинер О. И. Исследование о состоянии табачной промышленности в губерниях Черниговской и Полтавской / О. И. Базинер // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. – К.: Типография университета Св. Владимира. – 1855. – Т. III. – С. 1.

37. ЦДІАК. – Ф. 873. – Оп. 1. – Спр. 41. Письма Юзефовичу М. В. от Маркевича Н. А., декабрь 1839 г. – 26 мая 1857 г., арк. 19.

38. Маркевич Н. А. О народонаселении Полтавской губернии / Н. А. Маркевич // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. – К.: Типография университета Св. Владимира, 1855. – Т. III. – С. 1–52.

39. Верменич Я. В. Біля витоків українського краєзнавства (Комісія для опису губерній Київського учбового округу) / Я. В. Верменич // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – К., 2000. – Вип. 11. – С. 99.

40. ЦДІАК. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 53. Журнал заседаний Комиссии за 1857 г., арк. 15 – 19.

41. Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII – первой половины XIX ст. / В. Ф. Горленко. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 131.

42. ЦДІАК. – Ф. 884. – Оп. 1. – Спр. 26. Об объединении с Российским географическим обществом, 13 февраля 1853 г. – 32 февраля 1853 г., арк. 34.

43. Шандра В. С. До вивчення діяльності Комісії для описання губерній Київського учбового округу / В. С. Шандра // Архіви України. – 1990. – № 6. – С. 58.

В статье проанализировано вклад «Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа» в развитие исторического краеведения на Черниговщине. Комиссия разработала инструкции и программы комплексного описания губерний Киевского учебного округа, провела значительную научно-исследовательскую работу и оставила большое количество материалов, которые сохраняют свою научную и познавательную ценность, а также содействовала усовершенствованию методики историко-статистических работ и развитию краеведческих исследований.

Ключевые слова: развитие исторического краеведения, Черниговщина, научно-исследовательская работа.

The contribution of “Commission for description of Kiev school district regions» in Chernihiv local history study development was analyzed. The Commission has developed guides and programs of complex description of Kiev school district provinces. A significant research work was done. A lot of materials have a very big scientific and educational value, and made contribution to the improvement of historical and statistical research methods and the local studios devepment.

Keywords: local history, development of historic study, Chernihiv, research work.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, АНОТАЦІЇ

Кочубей Ю. М. В. В. Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К., 2012. – 544 с.

Автор книги Юрій Миколайович Кочубей, один із найповажніших співробітників Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, відомий вчений сходознавець і досвідчений дипломат в ранзі Надзвичайного і Повноважного Посла, висвітлює життєвий і творчий шлях призабутого видатного українського вченого, історика і сходознавця-тюрколога В.В. Дубровського (1897–1966). Крім того, в книзі вміщено тексти усіх його сходознавчих праць (дослідження, рецензії, інформаційні записки), які друкувалися в 20–30 рр. ХХ ст. в Україні та за її межами в еміграції. Вміщені також досі не надруковані тюркологічні розвідки. Автор показує В.В. Дубровського як сходознавця широкого кола інтересів: історика, літературознавця, геополітика, чий праці не втратили свого наукового значення.

Пропонована книга вийшла в світ у серії «Наукова спадщина сходознавців», яку видає Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, метою якої є зібрати й оприлюднити досі невідомі або маловідомі праці українських орієталістів, котрі й досі мають важливий науковий потенціал та суттєво доповнюють прогалини в історії українського сходознавства. Заслугує на особливу увагу публікація таких праць, як «Про деякі татарсько-українські терміни й про гіпотези М. Слабченка» та «Посольство гетьмана Мазепи до Туреччини і Криму 1699 (1700) р.», що призначалися до збірника, котрий мав вийти в 30-і рр. під назвою «Україна і Схід», але в силу політичних обставин так і не побачив світ.

На початку свого дослідження Ю.М. Кочубей подає короткий біографічний шлях В. В. Дубровського. Зазначається, що відомий український учений і громадський діяч народився 19. 05.1897 р. у родині священика, в Чернігові. Освіту здобув у Чернігівській духовній семінарії та Ніжинському історико-філологічному інституті (1919). Як викладач Чернігівського ІНО виявив схильність до дослідницької роботи, створив історико-архівний гурток, у якому студенти навчалися працювати з джерелами. Очоливши обласний архівний губернський відділ, він залучав студентів до вивчення багатих архівосховищ міста й області. Закінчивши аспірантуру під керівництвом академіка Д. І. Багалія в Харкові та успішно захистивши дисертацію, В. В. Дубровський працює в Українському науково-дослідному інституті сходознавства (м. Харків). У 1934 р. він був засуджений «за український націоналізм» на п'ять років таборів. Повернувшись у 1939 р., вчителював на Полтавщині. Під час окупації переїхав до Харкова, працював в університеті та очолював «Просвіту». У 1943 р. емігрував на Захід, спочатку в Німеччину, а з 1956 р. – в США, де й помер 23.04.1966 р. у м. Річмонд штату Вірджинія. В еміграції співпрацював у таких наукових інстанціях, як ВУАН та НТШ, був одним із засновників Українського історичного товариства, друкувався в часописі «Український історик».

Активна організаційна робота вченого на ниві архівістики, музейництва та мемуаристики, по збереженню пам'яток культури досліджувалася істориками України О. Астаф'євим, Г. Курасом, І. Матяш, А. Острячко та ін., частина цих розвідок протягом останніх років друкувалася в «Сіверянському літописі». Разом з тим залишається недостатньо вивчений внесок В. В. Дубровського у тюркологію – галузь сходознавства, якою він досить активно займався починаючи з кінця 20-х рр. ХХ ст. Робота вченого в галузі орієталістики проходила по трьох напрямках. Найбільше уваги він як фаховий історик присвятив історичним питанням. Уже першими своїми виступами молодий вчений показав себе схильним до узагальнень і постановки наукових проблем. Взявши участь у першому Українському з'їзді сходознавців (Харків, 1927), В.В. Дубровський

виступив з доповіддю «Україна й Близький Схід в історичних взаєминах», в якій закликав відмовитися від «евроцентризму» та враховувати, що Україна лежить між західними і східними сусідами, що таку геополітичну реальність потрібно враховувати у своїй зовнішній політиці.

Значною подією в історії розвитку українського сходознавства став II з'їзд українських сходознавців (Харків, 1929), на якому В. В. Дубровський виступив з доповіддю «Україна й Крим у їх історичних взаєминах». Готуючись до цієї доповіді, вчений широко використав матеріали Українського товариства дослідників Криму й Кавказу. За словами самого історика, доповідь була, на жаль, визнана «як антимарксистська» і її не дозволили друкувати. Ця праця у вигляді монографії побачила світ через багато років у післявоєнний період в Женеві.

Та, незважаючи на такі обставини, В. В. Дубровський не втрачав часу даремно, активно готуючись до майбутньої дослідницької роботи на ниві тюркології. Тим часом, як зазначає Ю. М. Кочубей, мов у калейдоскопі, мінялися назви різних, пов'язаних зі Сходом, установ, які змінювали одна одну або виникали нові. У 1930 р. в рамках Всеукраїнської національної асоціації Сходу було створено комісію з історії Близького Сходу та Візантії (1930–1933), з якою активно співробітничав В. В. Дубровський. Потім з'явився Український науково–дослідний інститут сходознавства (УНДІС). Не залишаючи роботи в комісії, поки вона існувала, вчений став активним співробітником на кафедрі історії в УНДІС.

В. В. Дубровський з усією відповідальністю ставився до розгортання роботи по розбудові українського сходознавства. Він звертається з доповідною запискою до Наркомату освіти про необхідність створення рукописного кабінету ВУНАС – УНДІС, в якій вказував на поліпшення рукописної бази для дослідників вивчення культури Сходу.

Як вчений-консультант з питань вивчення українсько-татарських відносин, В. В. Дубровський працював над перекладом архіву Коша Запорозької Січі східними мовами, коли було вирішено питання про його видання. Він брав активну участь у підготовці азербайджансько-українського словника (25000 слів). Опубліковані в книзі Ю. М. Кочубея дослідження, рецензії, відгуки В. В. Дубровського свідчать, що у подальшій своїй науковій роботі він повністю перейшов на сходознавчу тематику. Вчений писав про археологічні дослідження Пергаму, Ольвії та Криму, відгуки на публікації про реставрації пам'яток Татарстану та Азербайджану. Опублікував також розвідку про Гилянський похід 1725 р. за часів Петра I, що теж був пов'язаний зі Сходом. Працював він і над монографією «Богдан Хмельницький і Туреччина». Її фрагменти опубліковані в «Українському історичному», а копія тексту, за даними Я. Р. Дашкевича, зберігається у львівських архівах.

Другим напрямком роботи вченого, крім історичних студій, стали вивчення сучасної турецької літератури і перекладацька діяльність. В. В. Дубровський досліджує і перекладає доробок сучасних письменників і знайомить з ним українського читача. Вже в 1929 р. в журналі «Східний світ» (№ 1–2) він вміщує розвідку «Омар Сейф Еддін. Життєпис та характеристика творчості». У ній він досліджує життєвий шлях письменника, а також розглядає його творчість, високо оцінюючи белетристичні якості та специфічну, наближену до народної, мову, що на той час вважалося великим досягненням. Далі В. В. Дубровський публікує свій переклад трьох оповідань О. Сейф Еддіна.

Одна за одною виходять з його передмовами перекладені ним книги турецьких письменників: роман «Нур Баба» Якуба Кадрі Караосманоглу (1885–1975), збірка «Оповідання» Омара Сейф Еддіна (1884–1920), оповідання Рафіка Халіфа Карай (1885–1965) та інші. Важливою рисою В. В. Дубровського як орієнталіста-літературознавця було те, що кожен свою публікацію перекладів він супроводжував передмовами, коментарями і примітками. Український читач таким чином вводився у світ турецького письменства, а з допомогою коментарів та приміток щодо історичної епохи, звичаїв та реалій полегшувалося розуміння самого тексту. На жаль, зазначає Ю. М. Кочубей, це не завжди трапляється із сучасними перекладачами, особливо, коли вони роблять переклад не з мови оригіналу, а з російської.

Короткий огляд зробленого В. В. Дубровським для вивчення, популяризації турецького красного письменства в Україні, наголошує Ю. М. Кочубей, свідчить про те, що він був справді сходознавцем-тюркологом широкого профілю, розумів завдання

українського сходознавства на тому історичному етапі, коли він жив, і сам, наскільки мав можливість, зробив вагомий внесок у розбудову українсько-турецького співробітництва.

Утім широко задуманим планам розвитку українського сходознавства збутися не судилося. Розгром української науки, розпочатий процесом СВУ, продовжувався. Були ліквідовані ВУНАС, її друкований орган і технікум східних мов. Цьому передувала кампанія навішування ярликів та арештів. Як свідчать архівні матеріали, до ВУНАС та її активних учасників влада повернулася і в сумнозвісному 1937 р., після чого знову продовжилися арешти вчених-сходознавців.

Третій напрямок наукової роботи В. В. Дубровського пов'язаний з проблемами політичних відносин. Розпочався він уже з доповіді на другому з'їзді українських сходознавців «Крим і Україна в історичних вимірах» (1929). Цілий ряд глибоких думок щодо кримської проблематики вчений виклав у своїх досить розлогих рецензіях на збірки «Студії з Криму» за редакцією академіка А. Ю. Кримського, «Библиографию Востока», «Крым. Путеводитель», ще однієї збірки «Студії з Криму», книги А. К. Рогачова та Л. Раєвського та інших.

Наступними проблемами третього напрямку дослідницької роботи В. В. Дубровського були геополітика і міжнародні відносини. Після війни, перебуваючи в Німеччині, вчений постійно співробітничав з журналом «Часопис», що видавався турецькою мовою. У цьому журналі він опублікував низку статей про кримсько-українські, кримсько-радянські та кримсько-азербайджанські відносини. Аналізуючи українсько-тюркські відносини, автор розглядає факти дружніх взаємин Б. Хмельницького з кримським воєначальником Туган-беєм, запорожців з кримськими татарами, гетьмана Петра Дорошенка з кримським ханом і турецьким султаном. У публікаціях В. В. Дубровського в цьому журналі йдеться про організацію Української академії наук і ВУНАС, роль академіка А. Ю. Кримського в становленні сходознавчої науки в Україні, тодішніх сходознавців Т. Кезму, Т. Груніна, П. Лозієва, А. Ковалівського та інших.

Учений гостро критикував перший том «Історії Української РСР» (1953), яка подає історію українсько-тюркських відносин такими стереотипами: «Туреччина – розбійницька держава», «Туреччина – ворог України», «Богдан Хмельницький – ворог Туреччини», «українці і кримські татари є вічні вороги». Як об'єктивний дослідник В. В. Дубровський засуджує таке потрактування важливих для історії України тем. Характерною особливістю праць В. В. Дубровського став панорамний підхід до висвітлення міжнародних подій як в контексті загальної політичної обстановки у світі, так і регіону Середземномор'я. Звичайно, вчений давав надто ідеальну оцінку міжнародної політики США, залишаючи нерозшифрованими справжні інтереси цієї великої держави та її амбіції на всесвітнє панування.

Слід підкреслити, зазначав Ю.М. Кочубей, що, розглядаючи проблеми близькосхідної політики, В. В. Дубровський залишався патріотом своєї Батьківщини, думав про її майбутнє. Про це свідчать його публіцистичні виступи, статті і замітки на політичні теми в різних еміграційних виданнях та рецензії на монографічну літературу. До кінця своїх днів учений продовжував працювати, публікуючи свої розвідки, рецензії, матеріали мемуарного характеру і навіть книгу про свої поневіряння в ГУЛАГу. Багато його праць зберегли своє значення до наших днів і мають не тільки історичне, але й важливе практичне значення для української сходознавчої науки.

Таким чином, завдяки наполегливій і старанній пошуковій та організаційній роботі, Ю. М. Кочубею вдалося зібрати й опублікувати 32 наукові розвідки В. В. Дубровського українською та 8 турецькою мовами. Це основний доробок ученого з української орієнталістики, значна частина якого друкується в Україні вперше. Тепер можна фахово дискутувати з Василем Васильовичем відносно окремих питань українсько-турецьких чи українсько-кримських відносин, що подаються вченим іноді в забарвлених тонах, характерних для дослідників, які захоплюються улюбленою темою. При цьому невід'ємною заслугою Юрія Миколайовича Кочубея є ошатно видана на високому поліграфічному рівні книга. Вона засвідчує, що її автору притаманне почуття високої відповідальності та любові до своєї багатовекторної професійної діяльності.

Книга розрахована на широке коло науковців, дипломатів, політологів, викладачів, студентів та широкий загал зацікавлених осіб.

Володимир ПОЛОВЕЦЬ

«МАЗЕПАНА» «МАЛОРОСІЙСЬКОГО ПРИКАЗУ» РДАДА ЗА НАЙСУЧАСНІШИМ ОПИСОМ

Нещодавно світ побачила фундаментальна праця «Малороссийский приказ. Описи фонда № 229 Российского государственного архива древних актов». – М., «Древнехранилище», 2012. – 493 стор. Її підготував колектив дослідників на чолі з д. і. н., проф. Петербурзького держуніверситету, керівником Центру з вивчення історії України відомим істориком-україністом Тетяною Таїровою-Яковлевою (В. В. Муциньська, Є. А. Андреева, Р. Загора, В. К. Савченко). Проект був реалізований на гранти Канадського інституту українських досліджень в Едмонтоні (Канада) і Програми Ковальських для вивчення Східної України.

Без перебільшення можна сказати, що до рук дослідників потрапив путівник по унікальному архівному фонду, який містить справжні скарби з історії України. Доцільність створення сучасного опису не підлягає жодному сумніву. Поділюсь власними спогадами. Пригадується, як я у 70-80-х рр. минулого століття працював над документами цього фонду. Тоді мені, як і кожному досліднику, видали описи фонду, які були не зовсім повними і були зроблені ще наприкінці XVIII ст. (!) М. М. Бантиш-Каменським. Оскільки самі описи склали історичну цінність, то їх видавали дослідникам у вигляді мікрофільмів. До кількох апаратів для читання мікрофільмів (мікрофотів) вишикувалася черга. Доводилося витратити багато часу, псувати очі поганенькими мікрофільмами і такими ж мікознімками, здійснювати багато даремних зусиль, оскільки на безпосередню роботу з джерелами залишалося мало часу. Ще в гіршому становищі були окремі категорії громадян (духовенство), а особливо іноземні дослідники, котрим видавали далеко не всі документи. Це в цивілізованій країні архіви є національним скарбом, доступ до якого відкритий практично кожному (деякі архівні матеріали, як правило, недавнього минулого, щоправда відкриваються для користування дослідниками через 30-50 років). Інша справа Російська імперія – СРСР, де архіви були «собранием государевых тайн». Тому тут секретили й секретять не лише архіви КДБ, МВС, МЗС і тому подібних установ, але й переважно більшість документації, навіть кількостолітньої давнини. Так, щоб працювати з матеріалами фонду «Сношения России с Польшей», які стосувалися часів Богдана Хмельницького, мені довелося писати листа самому А. А. Громику – керівнику МЗС СРСР. Уже після 1991 р. моїй аспірантці Марині Кравець було відмовлено в доступі до матеріалів російських посольств до Криму XV-XVIII ст., бо з наказу тодішнього віце-президента Руцького засекретили більшість матеріалів фонду «Сношения России с Крымом». Один з найзначніших фондів РДАДА «Малоросійський приказ», де зберігаються документи 1585-1781 рр. (всього 1442 одиниці зберігання), хоча й не секретився, однак через підколоніальне становище України мало використовувався дослідниками. Ну як можна було працювати над біографією Мазепи, коли не дозволялося навіть публікувати його документи або позитивно згадувати цього гетьмана.

Але позитивні зміни, хоч і повільно, все ж відбуваються, свідченням цього є ця книга. Упорядники використали описи М. М. Бантиш-Каменського та І. П. Колесникова (цей видатний архівіст описував документи фонду на обривках паперу восени-взимку 1941 р., в той час як радянський уряд готувався до втечі в Казань, вірячи, що його праця не пропаде даремно), також інші описи XIX-XX ст., уточнили

їх, самостійно описали документи, які знаходились у стані розсіпу або були свого часу (у XVIII ст.) помилково включені до іншого фонду («Сибірський приказ» (!), створили й видали сучасний опис фонду, який відкриває вступ Т. Таїрової-Яковлевої та стаття Ю. М. Ескіна («Архів Малоросійського приказу. Історія опису»). Є також географічний та іменний покажчики, навіть хронологічний, стислі примітки, що надзвичайно полегшує працю дослідників. Капітальна праця колективу упорядників заслуговує найтепліших слів удячності! Побажаємо ж їм успіхів над другою частиною праці – виданням сучасного опису фонду 124 («Малороссийские дела»)!

Але видання сучасного опису фонду – це тільки перший етап роботи. Попереду вивчення і публікація архівних документів, а ця робота буде виконуватися ще кількасот років як мінімум. Адже до рук дослідників потрапив опис цілого моря документів (одна одиниця зберігання або справа містить від 1-2 до понад 1000 аркушів). На жаль, опис фонду вийшов мізерним тиражем (500 екземплярів) і до України потрапили лише окремі примірники. Для того, щоб зробити доступнішим цей опис, ми подамо на сторінках «Сіверянського літопису» витяги з нього, які стосуються гетьмана Івана Мазепи та його доби. Наш опис буде досить поверховим, тому що багато цінних документів фізично не можна описати у короткій статті. Крім того, у назвах справ часто не фігурує ім'я Мазепи, тому такі справи треба виявляти і опрацьовувати безпосередньо в ході архівних кверенд. Крім того, складно виявити і справах ті документи, які були видані раніше (в останнє двадцятиліття українські дослідники опублікували комплекс універсалів Мазепи і двотомник його листів, де є дещо з даного фонду РДАДА). І все ж спробуємо хоча б мінімально висвітлити це питання. Відзначимо, що для економії місця прізвище Мазепи будемо подавати скорочено (літерою М.). Римськими цифрами вказується номер опису, а арабськими – номер справи. На жаль, через брак місця не будемо вказувати відповідний аркуш справ.

Отже, почнемо наш огляд із небагатьох справ, у котрих висвітлюється догетьманський період біографії Мазепи. Тут треба вказати на збірник, у котрому містився документ про посилку до Криму гетьманом П. Дорошенком козака М. (05.-06.1673 р.) (I, 94), а також документи про прийняття М. у Москві вже як посланця гетьмана І. Самойловича у 1676-1677 рр. (I, 119, арк. 526-529) і ціла справа щодо цього 1679 р. (I, 141). Її доповнює справа 1677 р. про приїзд до М. «дорошенкова казака Ивана Мазепы» (II, 27), його «распросные речи» 1677 р. (II, 43), лист Самойловича до царя, присланий з військом товаришем М. (II, 50). Потім укажемо на справи про його ж приїзд до Москви у 1682 р. (I, 169. 1; 169); про видачу жалування цим посланцем (М., Кочубей та гетьманич Яків); про присилку лікаря до Самойловича і про повернення його (цього лікаря) до Москви вже при М. (1687 р.) (I, 192). Відзначимо також списки з листів Самойловича та М. 1686-1689 рр., в яких ішлося, зокрема, про утиски православних уніатами.

Набагато повніше представлені документи часів гетьманату Мазепи. Ціла справа 1688 р. містить у собі листи М. до царів і до В. В. Голіцина про стан Війська Запорозького (I, 225.1). Йдеться і про друкування Четв'я-міней у Києво-Печерській лаврі (св. Димитрія Ростовського (?), про самовільні зносини з Кримом запорожців і гадяцького полковника, про новини в Молдавії. Що особливо цікаво, тут ідеться про «гулящих своевольників», які збиралися у пасічника, племінника Кривоноса (чи родича не знаменитого Максима Кривоноса (?)(I, 202). У справі 29 (1674-1688 рр.) зберігається урядова грамота В. Б. Бухвостову (Бухвостова) і дяку І. Волкову про посилку їх до гетьмана М. з «жалованьем и милостивым словом» (II, 27). Далі йдуть справа про обрання М. гетьманом (I, 185) і виписки із укладених тоді російсько-українських «статей» (I, 117, арк. 368-370), справа про крадіжку стрільцями полковника Афанасія Чубарова майна колишнього гетьмана Самойловича і церковного та приватного майна з обозу; М. (I, 192), велика справа 203 (1689 р.), у котрій містилося листування М. з царями й членами російського уряду, зокрема про підготовку Кримського походу, статейний список посла М. Якова Глухівця до Польщі, листи до М. коронного гетьмана С. Яблоновського; йдеться і про будівництво міста в пониззі р. Самари (нині – лівобережна частина Дніпропетровська); царський указ М. про

присилку двох співаків; документи, які стосуються звинувачень М. у зраді царю, висунутих якимось М. Челвенком і його братом Лук'яном (січень-лютий 1689 р.); лист М. з проханням прийняти у своє підданство С. Паїсія, на якого начебто в Польщі готувався замах; лист С. Палія про напад на нього польських жовнів і з проханням прийняти його під протекторат М.; відписка батуринаського сотника Д. Нестеренка, у котрій він пояснював причини неподачі запорожцям провіанту; лист сосницького сотника Андрія Дорошенка до М. про присилку забитого провідника с. Шабалтасовці разом з убивцею – московським стрільцем Лук'яновим (I, 203). Така ж справа 1689 р. (I, 205) містить аналогічні документи, зокрема листування М. з царями, універсали М. про оренди і шинки, листи до нього київського полковника Г. Карповича про Палія; лист ігумена Інокентія про книги, відібрані у ченця Сильвестра Медведєва (це були явно книги київського друку, які потім з царського і патріаршого наказу були спалені, а Медведєва було страчено); справа про приїзд у Москву посланців М. Івана Ковальчука «с товарищи», які ходили на Очаківський шлях і повернулися з ординськими «язиками». Записні книги Малоросійського приказу 1689 р. стосуються приїзду до Москви М., де зберігаються між іншим грамоти на села й млини, дані Києво-Печерській лаврі (II, 57), слідча справа про «подметный лист» на М.; статейний список посла до М. дяка Постникова та ін. (II, 59); записні книги 1691-1692, 1695 рр., у котрих знаходяться листи М., Палія, митрополита В. Ясинського (II, 64), а також листування московського уряду з М. щодо війни проти Кримського ханства (II, 65); документи про смерть чернігівського архієпископа Л. Барановича, про посилку під Очаків для «промысла» полковника К. Мокієвського; копія листа М. про купівлю ліків; листи М., прислані разом з полоненими турками, татарами, молдаванами, в т. ч. його лист про взяття м. Поланка і полонення 200 «бусурман» тощо (II, 71, 72). Книги 1696 рр. містять документи про нагородження М. соболями і шаблею (II, 75), про взяття Казикермена, про чорноморський похід запорожців, про укріплення Києва; листи кошового отамана Якова Мороза, С. Палія (II, 76). Книги 1697-1698 рр. мають у своєму складі документи, що стосуються військових дій; присланні М. хутра (II, 78); видачі йому грошей; його наради з князем Долгоруким, про С. Палія (II, 79). До них прилягає справа 69 (1694 р.), в яку входять листи М. про заходи проти ворогів, про якісь украдені гроші, про С. Палія, перемогу останнього над регіментарем Вільгою під Фастовом і про його намір переселитися у Васильків або в Трипілля (з додатком листів Палія), про переїзд з Чернігова у Любеч шляхтича Д. Полубинського (I, 223; II, 69).

Також важливі універсали М. про надання маестностей старшині Гадяцького полку 1690 р. (I, 206. 1), копії його універсалів старшині, його відписки про стан військових дій з татарами 1691 р., його листи щодо успішних дій «значного товариша» Полтавського полку Антона Рудого, який взяв у полон 5 татар на Казикерменському шляху під Перекопом. Важливі також царські грамоти М. й Рудому о «пожаловании» за вірну службу; лист М. до Малоросійського приказу щодо його посла у Крим Андрія Чалого; лист щодо відставки київського полковника Григорія Карповича за зв'язок з польським ксьондзом Чорнобильським і про обрання новим полковником Костянтина Мокієвського; листи до М. кошового отамана Івана Гусака, полтавського полковника Федора Жученка, а також лист архімандрита Ісайї з Афону з проханням визволити їх з неволі у султана; листи до М. (I, 209), запис щодо явки стольника князя Юрія Четвертинського з листами до М. про допит його дядька, митрополита Гедеона (2 жовтня 1690 р. V, 596); листи М. до Малоросійського приказу 1692 р. і відповіді на них. Зокрема вирізняється лист про недопущення на українські землі шляхтича Красенського і його родичів; щодо кошового І. Гусака; про відправку 4 000 дубового дерева на будівництво веж у Батурина; щодо присилки в Батурина з Москви ченця Соломона, який вчинив донос на М.; щодо підготовки війська до походу на Крим; наказ посла М. до Москви чернігівського полковника Я. Лизогуба і Якова Шурехівського про підготовку до війни проти татар і Польщі; лист М. про сплату «жалованья» лікарю Івану Комніну; про донос на М. переяславського полковника Л. Полуботка; врешті уривки статейного списку про права, дані Б. Хмельницькому та М. (I, 214). Є й справа

з відписками М. у Розрядний приказ про стан Війська Запорозького під час війни з кримськими татарами 1692 р., листування М. з царями (I, 215.1), прибуття до Москви значного військового товариша Романа Висоцького, гінця Івана Томаровського та ін. (I, 216.1), посольство від М. Василя Омельницького з відомостями про польські справи 1694 р. (I, 220.1); посольство до М. та до церковних діячів стольника Андрія Вінюса з новиною про народження Анни Іоанівни (1693 р.) і посольство листопада 1694 – лютого 1695 рр. (I, 219.1; 224), відписка чернігівського воєводи Г. Косагова про крадіжку грошей М. стрільцями Путивля (V, січень 1693 р., V, 598), листи М. 1694 р. з додатком послань йому полковників, у т. ч. про підготовку кримських татар до нападу на українські міста; про переслідування православних у Речі Посполитій, про надіслання на Січ церковної «утвари», про хворобу М. і присилку йому лікаря з Москви тощо (I, 220), також листи М. про хід воєнних дій (I, 221.1; 223.1); листи до М., зокрема щодо прохання шляхтича Домініка Полубинського переселитися в Гетьманщину, св. Феодосія Углицького, чернігівського полковника Я. Лизогуба, київського судді Івана Дворецького та ін.); про змову запорожців з «плутом Яско» йти під Чигирин і шукати скарби, зариті Богданом Хмельницьким, тощо (I, 223). Наступна справа 224, яка містить документи листопада 1694 р. – лютого 1695 р., розповідає про похід М. під Очаків і перемоги над турками й татарами, про присилку у Москву 120 козаків із полоненими татарськими «язиками». У справі з іншого опису є випис з листів М. про підготовку до Азовського походу 1695 р. (V, 516). Про відпуск свинцю на кахляні печі для церкви у Орлі, яку збудував «дозорца» Іван Рутковський, та ін. (I, 224), Її доповнює фундаментальна справа 1694-1695 рр. (1000 аркушів (!), де розповідається про військові дії проти татар. Крім того, тут є документи про «сєзд» у Білополлі М. та воєводи П. П. Шереметева щодо продовження війни, листи М. про пересування військ від Переволочної до Казикермена та про повернення військ. Є документи про привезення боєприпасів у Батурин (III, 86), про Білопольський з'їзд (статейний список дяка Л. Судейкина (III, 93), про укріплення Таванської фортеці 1695 р. (III, 94), відправку провіанту військам у 1695 р. (III, 96), про підготовку Азовського походу і статейний список В. Бухвостова і І. Волкова у Батурин 1697 р. (III, 102), листи М. про похід запорожців у пониззя Дніпра у 1698 р. (III, 107); про пересування польських і татарських військ 1701-1706 рр. (III, 122). Листи й укази, скеровані до М. у 1701-1706 рр., стосуються скарг запорожців на здирства московських полковників (III, 126, 132), пересилки до Москви турецьких втікачів (III, 129), підтвердження універсалів М. удові полковника І. Обидовського (III, 126), надання самому М. маєтностей у Комарицькій і Крупецькій волостях Сівського повіту (II, 134; I, 89), також міста «Анпол» поблизу Сівська у Стародубському повіті (січень 1696 р., V, 515), села у Богородицькій волості Рильського повіту (грудень 1703 р., V, 554). До них прилягають листи до М. козацької старшини про відміну податків і встановлення оренд і відповідне клопотання перед царем 1689 р. (I, 204.1), взаємне листування М. з царями 1689 р. (I, 205), слідча справа 1690-1700 рр. Соломона і Афанасія, які начебто від імені М. писали «воровские письма» (V, 441). Цікавою є справа про розмежування села Борки Переяслав-Рязанського повіту, яке належало М. 1685-1686 (?) рр. (I, 201.1; 201), також справа про Другий Кримський похід, де містяться листи М. про бої на Арабатській стрілці, документи про поширення листів проти М., про посольство до М. стольника Василя Монастирева і Леонтія Неплюєва з «милостивим словом» (I, 197). Близькою тематично є справа (1688-лютий 1689 рр.), яка містить у собі статейний список посольства дяка Михайла Жаденова до М. щодо підготовки II Кримського походу (V, 366). Вкажемо на листи М. до царів Петра та Івана, царівни Софії, переважно до Петра I, 1688 р. про взяття фортеці Кам'яної і деяких міст за Дністром і будівництво там нових містечок (I, 193.1); лист до тих же і до В. В. Голіцина про стан Війська Запорозького (1688 р.) (I, 195.1); лист про оглядини М. нових містечок на Дніпрі і про похід за Дністер полковника Якова Лизогуба (1694) (I, 193); про розпуск полків після Кримського походу і про вісті з Криму та Польщі, про приїзд гетьманських посланців з «язиками» (I, 188) і з копіями секретних донесень йому львівського поштаря Зіверта про внутрішню і зовнішню

політику європейських держав (1698 р.) (I, 85), листи на Січ про надіслання грошей з Москви (1696-1697 рр.) (I, 117). Документи про направлення полонених з-під Казикермена до М. у 1695-1696 рр. (I, 117, арк. 12-28, 65-79, 144-145, 233-356) і справи про приїзд у Москву посланців М. з полоненими турками і татарами з-під Казикермена (4-9.05.1696 р.) (I, 84).

У матеріалах опису 2 домінують великі за обсягом (300-400 аркушів) записні книги, які звичайно охоплюють хронологічно один-два роки. У книзі 111, яка стосується події 1684 р., бачимо матеріали стосовно присилки до М. стольника І. Є. Циклера; указ М. йти з полками для відсічі кримчан з Батурина в Гадяч, листи Л. Полуботка, митрополита Варлаама Ясинського та ін. (II, 111). У наступній книзі 1685 р. знаходимо шість листів по справі полковника Леонтія Полуботка (II, 112), а в книзі 1691 р. – видатки на утримання гетьманських посланців тощо. (II, 113). Записна книга 1698 р. містить, крім іншого, документи про похід проти Польщі (насправді ж Правобережної України) (II, 81), записні книги 1701 р. містять дані про початковий період Північної війни (II, 83), про видачу жалування і боєприпасів війську (II, 85); наступна книга містить цікаві листи М. і до нього, зокрема лист С. Безкровного про пошесть серед запорожців, про укріплення Києва і прийняття молдавських послів, листування М. з Москвою щодо запорожців Палія і Самуся (II, 86-86 а). Книги наступних років (1700-1704 р.) містять дані щодо пошесть серед запорожців (II, 87), листування М. з Петром I (II, 88), про київський гарнізон (II, 90). Хронологічно до цієї справи прилягає ще одна (про присилку М. царю лосів і кіз у 1700-1702 рр.) (I, 88). У книзі 115 (1689 і 1702-1703 рр.) містяться документи щодо приїзду М. у Москву у 1689 р., копії грамот, які посилалися до М. (II, 115).

Далі йдуть книги, які охоплюють події 1703-1708 рр., багатющі матеріали яких годі описати в короткій статті. Відзначимо тільки документи щодо відправки запорожців у Петербург для каторжних робіт (II, 91), приїзд М. у Москву 1703 р. (II, 92), про фінансові та ін. справи 1703 р. (II, 93; 99), надіслання М. універсалів у прикордонні міста із заборонаю ходити за кордон (II, 94), про приїзд у Батурин у 1704 р. французького посла, листи про Палія, Самуся, Іскру, Миклашевського і Огинського (II, 95-95 а; II, 97), про зносини М. з турками та кримцями і заслання Палія до Сибіру у 1705 р. (II, 96). Чотири записних книги наступних років (1705-1708 рр.) містять листування М. з царським урядом, зокрема стосовно полонених шведів, заснування пошти, матеріального забезпечення гетьманських гінців, присилці лікаря до М., заслання на Соловки попа Івана Святайла, який проходив у справі В. Кочубея та І. Іскри, про безмитне провезення товарів М., які були придбані ним у Москві для власного вжитку, врешті про повстання М., переслідування царською владою його прибічників, зокрема Григорія Герцика – тестя Пилипа Орлика; жителів Полтави (II, 100; 101; 102; 103; 104; 116; 117; 120; 122; 127).

Опис № 3 містить 250 справ різного обсягу, де зберігаються листи М. про посилення гарнізону Києва у 1687-1689 рр. (III, 56), про відмову запорожців продовжити війну з Кримським ханством у 1690 р. (III, 62), про суд над двома московськими стрільцями, які вбили запорожця (III, 64), про дії Палія та Петрика у 1691 р. та обрання архімандрита Києво-Печерської лаври, про пересування польських і турецьких військ (III, 70, 73-74), листи 1691 р. й до М. Палія і холмського каштеляна С. Друшкевича (III, 75), царів Петра та Івана, гадяцького полковника М. Боруховича (III, 71), кошового отамана (III, 72). Тим же 1691 р. датовані листи М. про образу його кошовим отаманом Іваном Гусаком (III, 77), листування М. з приводу клопотання єпископа Л. Барановича і про його задоволення (III, 78). Чимало справ стосуються прийому гетьманських послів, видачі їм жалування, дипломатичне листування у 1683-1688, 1703-1706 рр. (III, 135, 136, 142, 144, 179, 196, 198, 199), зокрема М. Нестеренку, покарання белевського поштаря С. Соскова, винуватого у затримці листів М. (III, 136, 143). У справі 200, яка охоплює січень-лютий 1692 р., містяться документи щодо відбиття М. наскоків кочівників під Немирів і міста Переяславського полку (Бубнів, Домонтів та ін.), пожалування його та старшини за ці зусилля, зокрема соболями, одягом, прикрасами, кречетами й соколами, алкоголем і продуктами тощо. Військо-

во-дипломатична тематика першої чверті 1698 р. і 1692-1693 рр. продовжується у справах 213 -214, де містяться зокрема листування М. й старшини з царською адміністрацією, гарнізонами у Батурині, Тавані та ін., матеріали посольства у Батурин, стольника Івана Тараканова, переклади польських листів (королеви Марії Казимири та ін.), переслані М. у приказ, переклади листів польських полонених у Криму з проханням до М. обміняти їх на полонених татар, які сидять у Батурині, тощо. (III, 213, 214). Ця ж тематика продовжується у записній книзі, де знаходимо листування з М. за вересень-серпень 1688 р. (V, 362). Листи М. містяться у справах 217, 219, 225, які охоплюють відповідно липень-серпень 1694, травень-серпень 1696, травень-серпень 1698 рр. Там є також матеріали, що стосуються архімандрита Києво-Печерської лаври Мелетія Вуяхевича, С. Палія, присланих до М. двох молдаван, котрі обіцяли показати скарб (III, 217, 219, 225). У чотирьох справах малого обсягу 1687, 1691, 1697 і 1687-1699 рр. зберігаються документи про виплату грошей візнику, який посилався до судді Т. М. Стрешнева с царським указом щодо вістей від М.; про сплату жалування М. та старшині й полковникам; статейний список гінця М. Клима (?) до імператора «Священної Римської імперії» Леопольда I з царською грамотою про звільнення архімандрита Ісайї; проїжджий лист М., виданий його матері, ігумені Києво-Печерського Вознесенського монастиря Марії Магдалині на проїзд з Глухова до Москви (III, 226, 228, 237, 241). У справі II, 112 (1685 р.) містяться документи щодо приїзду в Москву ігумені Марії Магдалини. Мова йшла також про купівлю для неї та інших учасників місії будинку в Москві (січень-червень 1688 р.) (III, 196). Видачі корму і грошей на дорогу Марії Магдалині і її свиті у червні-липні 1692 р. стосується справа V, 480.

Доповнюють ці справи матеріали опису 5, зокрема справи, де вміщено уривок статейного списку московських послів до М. в Батурин дяків Ф. Леонтьєвича та Л. Домнина (V, 89), проїжджий листи М. і архімандрита Варлаама Ясинського від січня 1680 р. на проїзд ієромонаху Кирилу Филимоновичу (чи не родич сумнозвісного Мефодія Филимоновича?) «с товарищи» (V, 208), відписки Л. Р. Неплюєва і листи М. (жовтень 1686 р.) про укріплення татарами Перекопа (V, 313). Лист (не раніше 1687 р.) Семена Палія до М. із звістками з Вінниці про похід татар до цього міста і їхні наміри переправитися через Дніпро (V, 334); грамота до М. (не раніше 1687 р.) про відправку посильного до кримського хана для повернення у Москву гінця Василя Айтемирова (V, 335); дешифровка «цифрного» листа М. про просування турецьких військ під Софію і татарських військ на р. Прут (не раніше 1687 р. V, 336); справа про «непристойних речах» служивого чоловіка Івана про замах на М. (V, 337); справа про поїздку у жовтні – грудні 1687 р. у Батурин і Київ ротмістра Андрія Івановича Лизлова (знаменитого історика (!) і піддячого В. Торопова з грамотами і жалуванням М. і митрополиту Варлааму Ясинському (V, 338), відписка про відправку в приказ листа М. (лютий 1688 р. V, 369), лист М. з привітанням В. В. Голіцину (березень 1688 р., V, 370), лист М. про присилку з М. церковних книг для передруку (1688 р., V, 371), пам'ять у Розряд про допит присланого М. полоненого татарина Осака Зурушова (листопад-грудень 1688 р., V, 372), запис грудня 1689 р. про витрату вівса, виданого М. військам під час походу до м. Самара (Ново-Богородицька)(V, 410), справа грудня 1689 р. про відправку до М. стрільців з подальшим їх пересуванням у Ново-Богородицьку (V, 411), лист М. з Гадяча (січень 1690 р.) про пересування полків у Батурин, Ново-Богородицьку та ін. (V, 446), надання М. с. Ряски у Іваницькому повіті служилому чоловіку Івану (V, 416), справа (не раніше січня 1689 р.) про затвердження наданих М. маєтностей (с. Нехаївки і городища Снігіна у Новомлинському повіті) полковнику Іллі Новицькому (V, 417), листи до М. про стягнення грошей з М. Михайлова (У, 435), про надіслання українського війська під Казикермен (лютий 1690, V, 447), лист М. про похід під Казикермен і про його контакти з Польщею, а також «расспросные речи» гетьманського посла Івана Лисиці щодо його послів до Польщі і про неузгоджене перемир'я запорожців з турецьким султаном і кримським ханом (V, 448), лист до М. київського митрополита Гедеона (лютий 1690 р.) про відсилку вістового листа у Москву, а копію до М. (V, 453), лист М. з вістями про втручання Франції у мирні переговори Туреччини і «Священної Римської імперії» і відносини

з придунайськими державами тощо (березень 1692, V, 484), чолобитна Ф. І. Дашкова про надіслання грамоти М. щодо пошуку холопів Дашкова, які втекли у Гетьманщину (лютий 1694 р., V, 507). Чолобитна Л. Й. Бороздина про посилку грамоти М. щодо відпуску Бороздина на богомілля до М. (квітень 1695 р., V, 5170) Вирізняються великі (376 і 279 аркушів) справи (грудень 1693 – січень 1695 рр.), які містять листи М. і Палія, похвальну грамоту М. за доставку «язика» тощо (V, 493, 494). До них прилягає справа того ж періоду з листами М. та Палія (V, 495). Ще одна велика справа (201 аркуш) містить листи М. про присилку військ у Батурин, про стосунки Палія з польським урядом, про гетьманського посланця у Москву прилуцького полковника Д. Горленка, про присилку цареві лосів та кабанів тощо (V, 500), про купівлю паперу для писання грамот до гетьмана М. (вересень 1697- серпень 1698 рр., V, 533), про листи з Перекопа каймакана Байбек-аги до М. щодо обміну полоненими після укладення Карловацького перемир'я у 1699 р. (V, 547), виклад листів М. про бої зі шведськими і польськими військами у вересні 1704 р. (V, 556), царська грамота М. про нагородження його орденом Андрія Первозванного (не раніше 1700, V, 542). Урешті маємо досить велику (112 аркушів) справу 660, яка охоплює період з 14.04. по серпень 1690 р. і стосується дипломатичних зносин Гетьманщини з Московською державою (посольства М. до Москви І. Родоманського, Самійла «Васильєва», І. Іскри, Федора Самовтора та ін.)(V, 600).

Не можна не згадати деякі справи, які не містять безпосередніх згадок про М., зате дають неоціненний матеріал щодо Чернігова, Батурина та інших міст Сіверщини (видача військовим хліба, солі і т. д. у 1675 р.) (II, 31), у 1677 р. (II, 45), про призначення комендантом у Чернігів у 1705-1706 рр. Регімона (II, 98), переписну книгу 1666 р. Батурина, Конотопа, Бахмача та ін. (II, 121), описну книгу Ніжина про різні місцеві справи 1699 р. (II, 124), а також листи жовтня 1686 р. київського сотника Сави Туптала (батька св. Дмитрія Ростовського (!) і полковника Григорія Карповича про оголошення королівського універсалу щодо збору військ під Язловцем та про напад орди на Волинь (V, 312); «расспросные речи» іноземця Яна Славського, який прибув з родиною з Польщі, щоб дати у Києві виставу комедії «Маргінети» (квітень 1699 р., V, 551), лист архімандрита Києво-Печерської лаври Йоасафа Кроковського і документи про видачу винагороди його посланцям, а самому архімандриту – соболів, сукна тощо (березень 1700 р., V, 552), опис другої половини XVII ст. околиць, які прилягають до Києво-Печерської лаври (V, 600).

Цими справами, звичайно, не вичерпується перелік справ про гетьмана Івана Мазепу та його добу. Повніша інформація міститься у самому опису, а максимально повну картину дасть лише безпосереднє ознайомлення з архівними справами цього фонду РДАДА.

ЩО БУДУВАВ МАЗЕПА: РОСІЙСЬКУ ІМПЕРІЮ ЧИ УКРАЇНУ? (Роздуми над українським перекладом книги про Мазепу)

Два роки тому вийшла друком монографія петербурзької дослідниці Тетяни Таїрової-Яковлевої «*Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства»*». Книжка відразу ж опинилася в центрі уваги не тільки наукових кіл, але й широкого громадського загалу. Як у Росії, так і в Україні.

Згодом в рамках проекту Санкт-Петербурзького державного університету за участю провідних російських учених відбулося обговорення цієї праці. Україну в дискусії представляв доктор історичних наук Т. В. Чухліб. В Україні з рецензіями виступили провідні науковці. І ось перевидання монографії українською мовою: Таїрова-Яковлева Т. «*Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради»*». Київ, 2013. – 403 с. Які ж зміни відбулися в новому виданні?

Позбуваючись міфів

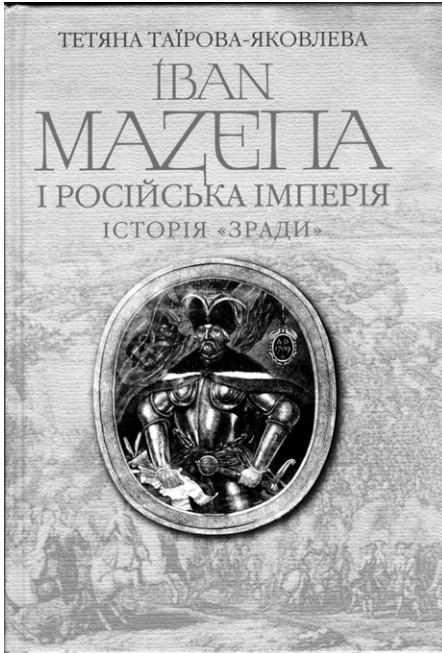
Найбільшої критики в процесі обговорення в Петербурзькому університеті зазнав вступ до книги «Відмовляючись від міфології». При цьому перед вів такий собі «незалежний дослідник» з Києва Олександр Каревін. Озброївшись мікроскопом, цей добродій зосередив свою увагу, головним чином, на друкарських помилках. На місці доктора історичних наук, професора Таїрової-Яковлевої, я би просто подякував невтомному шукачеві «очепаток» за сумлінну коректорську працю й зосередив би свою головну увагу на справді принципових і слушних зауваженнях науковців. На жаль, Тетяна Геннадіївна вступила в полеміку з явним дилетантом, присвятивши їй третину своїх відповідей на зауваження колег.

Головну свою увагу незалежний від історичної науки «дослідник» зосередив на епізоді, пов'язаному з покаранням молодого Мазепи ревнивим чоловіком за перелюб зі своєю дружиною. У відповідь на твердження п. Таїрової-Яковлевої, що «не існує жодного джерела, крім літературного твору (т. зв. «пам'ятника») А. Пасека, який особисто ненавидів Мазепу, що підтверджувало би роман Мазепи з Фальбовською і про «коня», доскіпливий критик відразу ж помітив неправильне написання ініціалу автора того твору, котрого звали Яном. А потім, «взявши бика за роги», безапеляційно заявив, що й інші «серйозні історичні джерела» підтверджують ту вкрай прикру для майбутнього гетьмана подію. І добиває «бідолашну» петербурзьку дослідницю тим фактом, що мемуари Пасека були надруковані лише в ХІХ столітті¹. Так, справді, їх було опубліковано з 1821 по 1835 рік; повністю – не раніше як у 1843-ому. Та засів за свої спогади Пасек у 1680-і роки, коли Мазепа ще не був гетьманом², але вже був помітною персоною на європейському політичному небосхилі.

Обіймаючи певну посаду при польському королівському дворі, Пасек просто не міг не ділитися з колегами своїми спогадами. Треба зазначити, що тоді, як і в усі часи, найпотужнішою світовою агенцією новин була славнозвісна ОБС (одна баба сказала). Кому, що і як казала та баба, невідомо, але з часом у байці Пасека з'явилися нові подробиці. Зокрема, спочатку незвучного коханця вимазали липкою рідиною та обсыпали пір'ям, про що не писав Пасек. Згодом було конкретизовано, що липкою

рідиною був мед. Нарешті, наступний ретранслятор замінив мед на смолу. Крім того, існувала ще одна можливість для наступників Пасека отримати скандальну інформацію – ознайомитися з рукописом. І в цій гіпотезі теж немає нічого дивного, адже друкованої продукції у тогочасній Європі було обмаль. Достатньо згадати, наприклад, що задовго до того, як у 1846 році побачила світ знаменита «Історія русів», її у списках читали корифеї інтелектуальної еліти Російської імперії – Пушкін, Гоголь, Шевченко...

На жаль, сперечаючись навколо цього епізоду, ані авторка монографії, ані її суворий критик не згадали доволі відомої статті визначного київського історика Івана Каманіна «Мазепа и его «прекрасная Елена», що була надрукована у часописі «Киевская старина» 1886 року. Іван Михайлович натрапив на документ Київського центрального архіву, в якому висвітлювався судовий процес, що відбувався в 70-х роках XVII ст. у

варшавській римо-католицькій консисторії. Такий собі володимирський земський суддя Ян Загоровський виступав з позовом проти своєї дружини Єлени з приводу її невірності й багаторазових спроб убити його. Тут на сцені серед інших коханців зрадливої дружини з'являється і наш герой. І не просто з'являється, а нібито пропонує своїй коханці влаштувати засідку на старого чоловіка. Про подальші стосунки між Мазепою і Загоровським не відомо нічого. Але Каманін припускає, що саме ця історія лягла в основу легенди Пасека.

Розібравши у деталях плітку Пасека й суперечності в її численних інтерпретаціях, український учений дійшов дуже логічних висновків. «Якщо розглядати переданий у такий спосіб факт лише по суті й у співставленні з відомими даними про особистість Мазепи і в дусі того віку, то він уявляється цілком імовірним і природним; та якщо звернутися до деталей оповідання і прикласти до них звичайні правила історичної

критики, факт втрачає будь-яку достовірність. Мазепа був молодим, вродливим, освіченим, спритним, красномовним, у додаток користувався близькістю до двору, довірою і прихильністю короля; тому немає нічого несприродного в тому, що він користувався великим успіхом серед дамського товариства...»³, – писав Каманін. А й насправді. Мазепа був неодружений, не був ченцем, його сексуальна орієнтація не викликає жодних сумнівів щодо своєї традиційності. Більше того, він служив при польському королівському дворі, який суперничав у царині амурних пригод з блискучим французьким двором Людовіка XIV. Якщо б легінь Мазепа не приділяв належної уваги прекрасній статі, він виглядав би принаймні «білою вороною». Інша справа, що одного разу йому могло не поталанити, й він змушений був ретируватися з амурного фронту без деяких предметів туалету. Це вже потім фантазія пліткарів позбавила його решти одягу, обмазала медом і смолою, виваляла в пір'ї та змусила проскочити серед вовків пів-Європи. Та це зовсім не означає, що з цього приводу з нього треба робити розпусника й морального виродка. Якби то був єдиний гріх у багатому на події та дії житті Івана Степановича Мазепи-Колединського!

Наштовхнувшись на таке гаряче, радше – гарячкове обговорення вступу до своєї книги, Тетяна Таїрова-Яковлева в українському виданні просто зняла той вступ. Таким робом, були видалені найбільш спірні моменти. «В цьому варіанті мені вдалося уникнути різко полемічного тону... я більше підійшла до академічного тону», – пояснювала цю зміну авторка на презентації українського варіанту монографії в

київській книгарні. Отже, більшість міфів просто зникла. Та все ж і в обрізаному вступі залишився один з них.

Йдеться про твердження, що Мазепа «без докорів сумління керувався всіма настановами Макіавеллі»⁴. Варто сказати, що у своїй чудовій біографії Мазепа, яка вийшла друком у 2007 році в знаменитій серії ЖЗЛ, Т. Г. Таїрова-Яковлева присвятила цій проблемі цілу главу – «Учень Макіавеллі»⁵. Треба зазначити, що і наш авторитетний український учений Валерій Шевчук теж піддався цьому міфу і в своєму ґрунтовному дослідженні «Просвічений володар» помістив відповідний розділ – «Іван Мазепа – політик-макіавеліст»⁶.

Так, блискуче освічений Мазепа, безумовно, добре знав настільну книгу всіх правителів того часу – твір Макіавеллі «Государ». Та все ж не це послугувало приводом для сучасників прозвати його «Махієвелем і хитрим лисом».

Кількарічна служба «покойовим» у короля Яна Казимира дозволила Мазепі на власні очі побачити вади польської станово-представницької монархії. Він був безпосереднім свідком того, як обмеження королівської влади руйнує всю політичну систему країни. «З часів першого Вази (1587 р. – **О. Д.**) дворянство виявляло повну недовіру до престолу, майже марновірний страх перед *absolutum dominium* (абсолютною владою. – **О. Д.**), перед посиленням значення короля, до чого неминуче повинна була привести успішна зовнішня політика; усякій спробі реформ воно протиставляло опудало «Макіавеллі» та «Каллімаха»⁷ (тобто прихильників посилення королівської влади)», – зазначав відомий польський славіст Александр Брюкнер⁸.

Пригадаймо, що першим Мазепу «Махієвелем і хитрим лисом» назвав Самійло Величко у своєму літопису. З огляду на те, що літописець був високоосвіченою людиною, добре обізнаною зі звичаями польської шляхти й двору, не викликає жодних сумнівів, який саме сенс він укладав у цей термін. Відзначимо також, що Величко назвав Мазепу «Махієвелем», описуючи конфлікт 1692 р. між гетьманом і тодішнім генеральним писарем Василем Кочубеєм, який не полишав мрій про гетьманську булаву й очолював опозиційний до Мазепа блок старшини. Отже, захищаючи свого «доброго пана», на службі якого він перебував, – Кочубея, літописець застосовує щодо Мазепа «опудало Макіавеллі», небезпідставно натякаючи на прагнення гетьмана до необмеженої влади. І це прагнення було багато в чому зумовлено досвідом польської монархії. Наближений до Яна Казимира Мазепа просто не міг не знати його пророчого попередження Сейму після абдикації в 1668 р. відносно того, що Польща впаде жертвою своїх жадібних сусідів, якщо не реформує свою систему⁹.

Так, у планах Мазепа справді було перетворити Україну на спадкову монархію. Спочатку він хотів передати булаву своєму небожу Івану Обидовському, а після його загибелі – іншому племіннику – Андрію Войнаровському. Мазепа зовсім не був оригінальним у своїх задумах. Ще Богдан Хмельницький наполіг на тому, щоб після його смерті гетьманом став його молодший син Юрась. Потім Іван Самойлович хотів передати владу своїм синам – Семену, а згодом Якову. Отже, Мазепа отримав прізвисько «Махієвеля» не тому, що виконував усі установи флорентійського політичного мислителя, а тому, що виконував головну з них – зміцнення державної влади.

Враховуючи зауваження

Необхідно сказати, що п. Таїрова-Яковлева сумлінно попрацювала над зауваженнями й відреагувала на них, що відобразилось в українському виданні її монографії. Так, уже на першій сторінці вступу до українського видання вона посилається на дискусійну рецензію провідного українського мазепознавця, чернігівського дослідника Сергія Павленка, опубліковану в журналі «Сіверянський літопис»¹⁰. Суть концепції С. О. Павленка полягає в тому, що чи не з перших років свого гетьманства «І. Мазепа, демонструючи свою васальну вірнопідданість Москві, водночас шукав контактів з Польщею, Кримом для зміни на краще статусу Гетьманщини». Зокрема, був справжнім натхненником повстання Петрика (Петра Іваненка) 1692 року. На підтвердження своєї версії дослідник наводить зізнання писаря Петрика на допиті у боярина Бориса Шереметєва. Писар розповів про листи, з якими нібито «послал

ево от гетмана писарь Василий Кочубей в Крым к хану», і про зустрічі Петрика з ханом Селім Гіреєм у грудні 1692 року, на якій фігурували листи до старого хана від гетьмана й Кочубея. Тетяна Таїрова-Яковлева вважає ці докази недостатніми. «Спроби окремих істориків заявляти про антиросійську політику Мазепи в період до 1707 р. ґрунтуються на абсолютно недостовірних наративних джерелах. А в примітках додає: «По суті, є тільки зауваження С. Величка, що нібито Мазепа був причетний до повстання Петрика. Але, беручи до уваги особисту ворожнечу Величка й Мазепи, а також те, що він постраждав через справу В. Кочубея, ця заява надто суб'єктивна, щоб брати її на віру»¹¹.

Утім, є ще одне свідчення, а саме, що в 1693 р. Мазепа, «будучи в Глухове на об'їзді у полковника Стародубського у Михайла Миклашевського бил Кочубея і говорив йому брутто он писал листі с Петриком ево Гетманским именем»¹². Цей факт робить версію петербурзької вченої обґрунтованішою. Насправді, писар Петрика на допиті у російського боярина у власних інтересах міг «підставляти» і Мазепу, і Кочубея. І Б. Шереметев, з яким у Мазепи за твердженням Т. Таїрової-Яковлевої були приятельські стосунки, міг повідомити гетьмана про цю «підставу», на що останній і відреагував у присутності поважного свідка.

Ще одне вкрай важливе різночитання між рецензентом Павленком і авторкою Таїровою-Яковлевою стосується наміру Мазепи випросити пробачення у Петра I шляхом «здачі» у полон російському царю свого нового союзника – шведського короля Карла XII. Ця версія базується на листах російського канцлера Г. Головкина й миргородського полковника Д. Апостола до Мазепи у грудні 1708 р. у відповідь на пропозицію, буцімто зроблену гетьманом, про видачу Карла XII.

На слушне зауваження С. Павленка, що ці листи мали припис: «Писма, что писаны к Мазепе по измене ево фальшивые от канцлера», Т. Таїрова-Яковлева спробувала знайти контраргументи. Головний з них полягає в тому, що С. Павленко опрацьовував копії документів, котрі зберігаються в Києві, де відповідний запис було зроблено на останній сторінці, тоді як в оригінальних копіях, що зберігаються у Москві, «приписка зроблена у заголовку справи невідомою особою (підкреслення, найімовірніше, кінця XVIII – XIX ст.)». Ну то й що з цього? Навпаки, те, що київський копіювальник повторив запис про фальшування листів, а хтось невідомий у Москві ще й підкреслив цю інформацію, робить її тільки достовірнішою. Те, що Дмитро Миколайович Бантиш-Каменський, який уперше опублікував ці листи, проігнорував такий важливий і категоричний запис, Т. Таїрова-Яковлева пояснює так: «... коли М. (добродію Каверіне, ваш вихід! – в російському виданні ініціал правильний) Бантиш-Каменський робив опис справи, він цей запис не врахував, мабуть, вважаючи його недостовірним»¹³. Та це тільки припущення. Але можна зробити й інші припущення.

Уперше Д. Бантиш-Каменський опублікував ці сумнівні документи як додаток до першого видання до своєї знаменитої «Истории Малой России» у 1822 році. На них базувався такий абзац: «Миргородський Полковник Данііл Павлович Апостол перший відстав від зрадника... З Малоросійських справ, що зберігаються у Колезькому Архіві, видно: що Мазепа відправив Апостола зі словесною пропозицією видати Короля Шведського, який його спокусив, з найпершими Генералами в руки Його Величності, якщо Государ дарує йому прощення і поверне гетьманське достоїнство. Він сподівався через цю хитрість зупинити діяльність Російського Самодержця й сприяти в той час Королю Станіславу, який знаходився в Польщі, у приєднанні до шведів...»¹⁴. Цей абзац Д. Бантиш-Каменський без змін повторив ще у двох прижиттєвих виданнях «Истории Малой России» – 1830 і 1842 років; майже дослівно він його переповів і в книжці «Жизнь Мазепы» (1834 р.)¹⁵. Отже, як бачимо, Бантиш-Каменський чотири рази спирався на ці листи (випадково або свідомо не помічаючи приписки про фальшування), щоб підтвердити свою концепцію, що Мазепа не знав меж своїм хитроцям і підступам, аби «зупинити діяльність Російського Самодержця», тобто завдати шкоди Російській державі.

Базуючись на цих самих листах, Т. Таїрова-Яковлева, слідом за багатьма іншими російськими істориками, відстоює точку зору, що Мазепа й насправді запропонував

Петру I Карла XII в обмін на прощення й повернення до влади. «Те, що Мазепа міг зробити спробу примирення, цілком вписується в картину його політичних метань 1708 року. Це нормально для політика і дипломата, який шукає найкращий вихід. Адже ніхто не засуджує Петра за те, що він в обмін на англійську допомогу пропонував у кінці 1706 року герцогові Мальборо Київське князівство», – міркує петербурзька вчена¹⁶. СТОП! Тут хочеться поміркувати разом з нею. А чи спитала вона в Івана Степановича Мазепи, уродженця Київщини, його ставлення до цієї вікопомної пропозиції? Чи спитала вона про це українців, у тому числі й мене – корінного киянина? А як би вона сама поставилася, наприклад, до пропозиції Карла XII віддати в обмін на допомогу тому ж предку Вінстона Черчіля, скажімо, Петербург? Чи Сталіна самому серу Вінстону – її рідний Ленінград, ще й з областю на додачу під час Другої світової війни?

Т. Таїрова-Яковлева відкидає також іншу версію радянських і російських істориків. «Не можна стверджувати (як це робить В. О. Артамонов, повторюючи слова із замовленої Й. В. Сталіним роботи Є. В. Тарле), що це було затіяно «с единственной целью поймать в ловушку Мазепу», – пише історик¹⁷. І з цим не можна не погодитися.

Хоча б тому, що, намагаючись обґрунтувати свою версію про намір Мазепи повернутися до Петра I, дослідниця сама навела досі неопублікований документ, який дає ключ до розгадки всієї епопеї з фальшованими листами. Йдеться про оригінал листа Д. Апостола Г. Головкіну від 1 січня 1709 року «о посылке к Мазепе известных писем с Андреем Борисенком, и о возвратном его оттуда приезде и отправлении к князю Меншикову для донесения своей комиссии»¹⁸. При цьому Т. Таїрова-Яковлева категорично заявляє: оригінал листа Апостола «фальшивим» бути не міг. А він і не був. «Фальшивим» був... Андрій Борисенко! Сама ж петербурзька вчена не змогла знайти жодних слідів того таємничого гінця ані серед документів Малоросійського приказу, ані в похідній канцелярії Меншикова.

Що ж, спробуємо і ми пошукати Борисенка з нашого, українського боку. При цьому логічно буде припустити, що таку відповідальну місію досвідчений полковник міг доручити тільки людині з близького оточення, якщо не гетьмана, то самого себе, при умові, що Мазепа неодмінно повинен був знати емісара особисто. Що ж уважно передивляємося ґрунтовну монографію Сергія Павленка «Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники» (К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 602 с.). Ні, серед оточення гетьмана ніякого Борисенка немає. Ідемо далі. Серед старшини Миргородського полку тих часів зустрічаємо шишацького сотника Борисенка, але... Пилипа¹⁹. Спроби відшукати утаємниченого агента Апостола серед неурядової старшини Гетьманщини теж виявилися марними²⁰.

Звернімося, нарешті, ще до одного джерела – об'ємної та змістовної монографії «Мазепа» українського історика Богдана Кентржинського, який у роки Другої світової війни залишився у Швеції та ретельно обстежив тамешні архіви. «Джерела зовсім не підтверджують припущення, що Данило Апостол, а зразу ж після нього й полковник Гнат Галаган з відома Мазепи втекли, щоб провадити переговори з Петром I», – пише історик. І наголошує: «Ця темна справа скидається на російську спробу провокації»²¹.

Перед тим, як робити спробу реконструкції цієї провокації, зупинимось на висвітленні п. Таїровою-Яковлевою особистих стосунків між українським гетьманом і шведським королем. «Перша ж зустріч із Карлом призвела до конфлікту і показала, як важко Мазепі знаходити спільну мову із самовпевненим молодиком, що абсолютно не орієнтувався в ситуації у Східній Європі», – стверджує дослідниця й посилається на щоденник свідка тих подій – словацького протестантського священика Данієля Крмана²². Відкриваємо вказані сторінки. Ні про які непорозуміння між гетьманом і королем там не йдеться. Хіба що Д. Крман зазначає, що «Під час майже годинного обіду Королівська Величність не промовила ані слівця...»²³. Ну то й що, що за столом король мовчав? Він усе промовисто сказав за кілька хвилин перед тим, у своїй відповіді на промову Мазепи, в якій гетьман просив Карла XII прийняти його з військом під «захист від московської тиранії».

Про порозуміння короля з гетьманом переконливо свідчить документ, віднайдений нами нещодавно у шведських архівах. Йдеться про щоденник одного з вояків Карла XII – невідомого каролінця. При аналізі тексту документа доктор історичних наук, професор Володимир Дятлов (йому належить переклад пам'ятки) звернув увагу на те, що більшість записів зроблено в Королівській шведській головній штаб-квартирі. Отже, з великою часткою імовірності можемо припустити, що перед нами щоденник офіцера, який мав безпосереднє відношення до штабу Карла XII. Таким робом, джерело цілком заслуговує на довіру. Читаємо: «...29 жовтня (9 листопада), коли ще Його Кор. Вел. перебував біля Гірок, поруч з ним перебував гетьман Мазепа разом зі своїми генералами і найближчими службовцями... Його Кор. Вел. також перед його і своїм народом завірив про звільнення від ярма. Тим самим було дано відповідь, що його перебування у Його Кор. Вел. тим більше приємне, що він ще до цього завоював ім'я мужності і тим самим довіру і впевненість Його Кор. Вел... До того ж Його Кор. Вел. хоче не тільки взяти під захист його та усіх його мешканців, а й хоче домогтися також звільнити усіх тих, котрі добровільно підпорядкувалися йому, для того, щоб позбавитися ярма, котре пригнічувало їх до цього. Відтак Його Кор. Вел. мав надію, що вони тим самим з радістю і добровільно стали під його руку, з тим, щоб вони могли порадіти наступним вигодам і користі»²⁴. Після цього, як свідчать документальні шведські джерела, «Карл XII і його гість усамітнилися на розмову, що тривала до полудня»²⁵. Про що їм ще було розмовляти за обідом?

«Усі очевидці одностайні в тому, що шведський монарх «дуже приязно» прийняв гетьмана і його почет», – наголошує Богдан Кентржинський. І далі: «Седер'ельм (секретар королівської канцелярії. – О. Д.) підкреслює, що невдовзі Мазепу «знали й приязно стрічали при дворі», а «з Його Королівською Величністю він умів повести мову так, що його радо слухали»²⁶. Класик шведської історіографії Альфред Єнсен у своїй біографії гетьмана також відзначав «повагу та доброзичливість, з якими приймав Мазепу Карл XII»²⁷.

Намагаючись дискредитувати ідею шведсько-українського союзу, Т. Таїрова-Яковлева змальовує шведського короля чи не повним невігласом, «самовпевненим молодиком» (в російському оригіналі – «самоуверненим юнцом»). Так, у розмові з французьким дипломатом Жаном Балюзом, яка відбулася у 1704 році, «Про шведського короля [Мазепа] говорив із пошаною, але вважає його за занадто молодого»²⁸. Але відтоді минуло чотири роки. І які чотири роки! За цей час Карл одержав низку блискучих перемог, вивів зі складу антишведської коаліції Августа II Сильного, позбавивши того польської корони. На момент особистого знайомства з Мазепою Карлу XII виповнилося 26 років, і цього загартованого та досвідченого воїна принаймні некоректно називати «самовпевненим молодиком».

Що ж стосується необізнаності шведського короля у справах Східної Європи й України зокрема, то й це твердження важко назвати коректним. Адже одним із улюблених предметів юного Карла XII була географія. Та більш за все він захоплювався воєнною історією. «Історія воєн і життєписи великих полководців були його настільними книгами», – цілком слушно зауважує петербурзький дослідник В'ячеслав Красиков²⁹. І немає ніяких сумнівів, що юний король прекрасно знав історію воєн, які вів його дід – Карл X у Східній Європі.

А дід у Східній Європі, в тому числі й в Україні, орієнтувався чудово. Варто згадати хоча б Секретний меморіал Карла X послам до Росії, датований 3 липня 1655 р., де намічалася лінія розмежування взаємних інтересів Швеції та Московії у Речі Посполитій, представлена чотирма основними варіантами. Згідно з першим варіантом, ця лінія проходила від Кам'янець (нині Кам'янець-Подільський) до Костянтинова (Старокостянтинів), потім – по річках Случ і Горинь до Городка, далі – через Слуцьке князівство на Борисів і Полоцьк. У двох наступних варіантах вона відсувалася на захід, аж до лінії Львів – Луцьк у четвертому варіанті³⁰.

Шведські інтереси у Східній Європі й Україні в тому числі доволі чітко означилися ще за часів короля Густава II Адольфа у другій половині 1620-х років³¹. «Шведський король Густав II Адольф... і його радник Аксель Оксеншерна розглядали Козацьку

державу як потенційного союзника у боротьбі за перевагу в Балтійському регіоні», – зазначає сучасний шведський історик³². Відтоді протягом багатьох років Україна перебувала в полі зору Швеції. «Місяць за місяцем, рік за роком, аж до великих змагань на початку вісімнадцятого століття, депеші від шведських дипломатів у різних спостережних пунктах Східної Європи несли безліч новин як про Мазепу зокрема, так і про непостійне політичне становище в Україні загалом. Аж ніяк не в незнане подався Карл XII, коли восени 1708 року в поході на Росію він зробив доленосний поворот на південь», – писав, базуючись на матеріалах шведських архівів, Богдан Кентржинський³³.

Як бачимо, про шведсько-український воєнно-політичний союз середини XVII ст. пам'ятав не тільки Мазепа, який кілька разів підкреслював, що, переходячи до шведів, він іде шляхом Богдана Хмельницького; про цей союз добре пам'ятали і в Швеції. Очевидно, що і союз Богдана Хмельницького з Карлом X, і союз Мазепи з Карлом XII являли собою суттєву загрозу Московії.

А події осені 1708 року розвивалися для Московії у небажаному напрямку. Сучасні провідні українські мазепознавці не сумніваються, що 29 – 30 жовтня 1708 року в Гірках було підписано шведсько-український союзницький договір. Валерій Шевчук, наприклад, посилаючись на публікацію копії чи витягу з нього в журналі «Стара Україна» (Львів, 1925 р.), зокрема, пише: «... Простір [українського] князівства не означено, але застережується, що завойовані козаками землі, як і «все те, що – як виявиться – належало колись українському народові, передається і задержиться в Українському князівстві», тобто Українське князівство тут бачиться на всьому етнічному просторі»³⁴. Реалізація такого договору означала для Московії втрату Гетьманщини і в перспективі – Слобожанщини. Укладення союзницького договору в Гірках вважає доведеним фактом і Сергій Павленко³⁵. Та й сам Мазепа запевняв стародубського полковника Скоропадського у листі від 30 жовтня в тому, що у Гірках Карл XII «нас утвердив і упевнив своїм ніколи не змінним королівським словом і даною на письмі асекурацією»³⁶.

Петро I прочитав цей лист, позаяк він був перехоплений росіянами. І, як контр-захід, з метою будь-що не допустити консолідації мазепинців, 7 листопада оголосив амністію всім, хто протягом місяця повернеться під його «високодержавну руку». Проте мазепинці не квапилися підпадати під амністію.

І тут на авансцені з'являється миргородський полковник Апостол. Т. Таїрова-Яковлева стверджує, що український полковник Данило Апостол навмисно їхав здаватися саме полковнику російському Григорію Волконському, а не новому гетьману Скоропадському чи, боронь Боже, Меншикову. Та ж сама дослідниця у попередньому абзаці фактично перекреслює своє твердження, наводячи уривок з листа князя Волконського до Меншикова, в якому зазначалося, що миргородський полковник приїхав у Сорочинці «по прибытии моему на другой день». При цьому зауважимо, що різниця між прибуттям у Сорочинці російських військ і миргородського полковника, радше за все, становила лічені години. Так, Т. Таїрова-Яковлева пише, що загін Волконського з'явився в Сорочинцях 20 листопада. У свою чергу авторитетний російський історик В. Артамонов появу Д. Апостола там же датує тим же 20 листопада!³⁷ Імовірніше за все, загін Волконського вступив у Сорочинці вдень, а миргородський полковник, не знаючи про це, приїхав туди в ніч проти 21-го, а вранці зустрівся з російським полковником, про що останній і повідомив куди слід. Та і як міг Данило Апостол, перебуваючи в дорозі десь між Ромнами, Гадячем і Лубнами, довідатись, що саме в Сорочинці напередодні прийде загін Волконського? У нього що, мобільний Інтернет був? І чому він їхав з важливим дорученням не до Петра I, якому це доручення адресувалося, а до свого маєтку?

На жаль, п. Таїрова-Яковлева недостатньо відповідально поставилася до слухних зауважень Сергія Павленка щодо цього епізоду. А слід було б і взяти до уваги, зокрема, наведене чернігівським дослідником свідчення лубенського полковника Дмитра Зеленького про те, що він, отримавши «ведомость о смерти дочери своей (листопад 1708 р.), то просился у Мазепы для погребения оной в Лубны, в чем ему помагал миргороцкой полковник, по которому прошению отпущен он з дороги, как шли из Гадича в Ромны». От і все. І не треба винаходити велосипед, на якому мир-

городський полковник віз пропозиції Мазепи до власного маєтку, а не до російської ставки в Лебедині, що було б логічно! На неуважне прочитання Т. Таїровою-Яковлевою важливих свідчень лубенського полковника вказує хоча б те, що вона пише про імовірне бажання Данила Апостола «бути присутнім на похоронах *своєї* (курсив мій. – О. Д.) дочки», тоді, як ішлося про дочку Д. Зеленського.

Природно, що, потрапивши у халепу, Данило Апостол подбав про те, як із неї виплутатися. Зрозуміло, що він послався на амністію. Але для такої значної фігури, якою був у мазепинському русі миргородський полковник, цього, вочевидь, виявилось недостатньо. З 28 листопада, коли Апостола, нарешті, відправили до царської ставки, до 22 грудня миргородський полковник зникає з поля зору. І ось, 22 грудня «добре поінформований австрійський посол О. Плеєр передав таку цінну інформацію: цар обіцяв «Мазепі та його прихильникам амністію, якщо вони повернуться назад. Він шукав нагоди втекти від шведів, одного разу вже втік був від них на сім миль, але знову його спіймали й доставили під вартою...»³⁸. І треба ж такому трапитися, що лист канцлера Головкина, в якому йшлося про «здачу» Мазепою Карла XII московському царю, також датований тим самим 22 грудня! Немає майже ніяких сумнівів, що відповідний лист Д. Апостола, який ішов «у пакеті» з посланням Г. Головкина, хоча й не містить дати, був сфабрикований тоді ж. Ось він, блискучий зразок петровської дезінформації та пропаганди: створення фальшивок і моментальний «витік інформації»!

Справжню роль Данила Апостола в цій комбінації ми не з'ясуємо ніколи. Можливо, намагаючись «набити собі ціну», миргородський полковник сам вигадав «секретне доручення Мазепи». Не виключено, що ідею йому підказали. Так або інакше, він змушений був узяти участь у цій не зовсім чистій грі. Адже в Сорочинцях у становищі заручників залишалася його численна родина. Як би там не було, але в цій брудній партії миргородський полковник робить 1 січня блискавичний хід... Борисенком! Так, досвідчений вояк начебто посилав в стан ворога не знайомого Мазепі козака, не маючи жодних підстав для сумнівів, що гетьман неодмінно сприйме того як провокатора і тут же віддасть під варту. Радше за все, полковник, у присутності кого слід справді послав кудись якогось козака. А коли той повернувся нізвідки, послав його ще далі, – буцімто, до Меншикова, а насправді світ за очі, давши при цьому пару копійчин і пораду непомітно розчинитися десь подалі від місця подій. І Борисенко дематеріалізувався. Але залишився лист Д. Апостола до Г. Головкина. Т. Таїрова-Яковлева сама доторкалася до нього у м'якеньких архівних рукавичках. Ось він, доказ лояльності миргородського полковника царю Петру!

А тепер ще раз придивимося до дат. Згідно з документами, наведеними Т. Таїровою-Яковлевою, принаймні з 5 грудня Мазепу тримали під арештом у шведському таборі. Сама дослідниця пише, що з другої половини грудня над гетьманом було встановлено суворий контроль. Судячи зі свідчень очевидців, ситуація не змінилася і у січні 1709 року. А тепер спробуємо відповісти на таке запитання: на що сподівалися Головкин і Апостол, надсилаючи листи від 22 грудня і 1 січня Мазепі, який, по суті, перебував під вартою? На те, що листи неодмінно перехоплять? І тоді Карл XII сам розбереться зі «зрадником»? Уже й пропагандистське забезпечення було проведено у вигляді «злиття» австрійському послу «дези» про спробу втечі Мазепи. Та щось завадило здійсненню цього плану. Може, хід Борисенком миргородського полковника?

Варто зазначити, що такий тонкий знавець того періоду, як Борис Крупницький, до речі, автор єдиної на сьогодні біографії Данила Апостола, називає цей епізод «найбільш неясною сторінкою в житті Апостола», а саму справу – «досить сумнівною». Не вірить визначний історик і надії гетьмана на прощення Петра I: «тяжко повірити, що така розумна людина як Мазепа могла сподіватися повного вибачення від царя після всього, що сталося»³⁹.

А Т. Таїрова-Яковлева, відстоюючи тезу про те, що Мазепа не був «патологічним зрадником», визнаючи цей епізод достовірним, по суті, перекреслює свою власну тезу і представляє Мазепу зрадником не тільки свого народу, але й самого себе. При цьому авторка суперечить своїй власній тезі, сформульованій у вступі: «Мазепа мав те, що не часто спостерігаємо у політиків: власні принципи, прекрасні мрії та ідеали.

Саме вони, в результаті, штовхнули його на трагічний і крайньо ризикований вчинок – перехід на бік шведів»⁴⁰. Що ж штовхнуло старого гетьмана у зворотному напрямку? Відмова від тих самих принципів та ідеалів? Прикро, що петербурзька дослідниця поставила перед читачами таке запитання, адже у неї в руках були промовисті докази фальшування даних листів, можливість ретельно проаналізувати факти й події, ще й доброзичлива підказка українських колег, щоб адекватно трактувати той заплутаний і спірний епізод.

На ще одну слушну пораду українського рецензента, доктора історичних наук Тараса Чухліба, Тетяна Таїрова-Яковлева відреагувала якимось дивно. У російському виданні авторка стверджувала, що «в 1701 році, йдучи походом на Псков, запорожці просувалися так повільно й ліниво, що дорогою пограбували жителів України й Росії аж до Смоленська, так і не діставшись до фронту бойових дій» (с.126). «Таке узагальнення вимагає документального підтвердження й вагомих доказів», – зауважив український учений⁴¹. І ось в українському виданні (С.97) з'являється посилання: «Листи Мазепи. Т.1. №214. С. 446, 447» (С.316). Відкриваємо вказане видання на зазначеній сторінці. Так, там насправді вміщено документ під №214 – лист Мазепи «До Війська Запорозького Низового. Про надання запорожцям човнів, сприяння будівництву церкви на Січі, можливість укладення царями миру з ханом та про вичаду Батурина канцеляриста Петра Іваненка». Датований лист 25 квітня 1691р.⁴². Ні про які походи 1701 року в ньому, природно, не йдеться. Не згадуються ані Псков, ані Смоленськ. Та й взагалі, український історик В'ячеслав Станіславський упорядкував поки що тільки два томи «Листів Івана Мазепи». В останньому, другому, переписка гетьмана доведена до 31 грудня 1700 року⁴³. Листи за 1701 рік ще не опубліковані. Прикрість якась, та й годі. Що ж, будемо сподіватися, що в наступних своїх працях Т. Г. Таїрова-Яковлева буде уважніше ставитися до зауважень українських колег.

То що ж будував гетьман Мазепа?

Знявши в українському варіанті книги вступ до російського видання, Тетяна Таїрова-Яковлева відмовилася від декларування центральної ідеї своєї праці. «Головна теза даної монографії (вона, імовірно, здивує багатьох непосвячених і дуже засмутить псевдопатріотів обох напрямів): Іван Мазепа зробив видатний внесок у створення Російської імперії»⁴⁴. В українському, більш «академічному», за оцінкою авторки, виданні, ця думка залишилася у такому вигляді: «Події у Гетьманщині розгорталися на тлі глибоких змін, що відбувалися в Росії під впливом реформ Петра. Творилася імперія. Мазепа та його оточення були активно й успішно втягнуті в цей процес. Спочатку – з ентузіазмом і надією, згодом – за інерцією і врешті – поставши перед жахливим вибором»⁴⁵. Залишилося в українському варіанті й таке твердження: «Факти вперто свідчать про те, що тривалий час Мазепа тісно пов'язував власне майбутнє і майбутнє своєї вітчизни з Петром та його ідеями перетворень»⁴⁶.

Усе, що не вписувалося в цю схему, залишалося поза увагою дослідниці. Так, розглядаючи так звані Московські статті, тобто угоду гетьмана з Петром, укладену восени 1689 року (введення в науковий обіг цього надзвичайно цікавого документа – велика заслуга Т. Таїрової-Яковлевої), дослідниця докладно коментує такі положення угоди: 1) проблема покозачення селян; 2) пункт про те, щоб будь-які земельні дарування в Україні були виключно прерогативою гетьмана; 3) питання оренди.

Але з її поля зору випали дві вельми характерні статті – 11-а й 12-а.

В 11-ій гетьман висловлює побажання: «В охотных полках конных и пеших людей в розписи умалилося, і чтоб Их Царское Величество указали те полки новыми людьми доповнить». Це побажання було задоволено повністю: «Великие Государи Их Царское Величество указали ему, гетману, в те охотные полки людей дополнить, а сколько числом і о том учинить ему по своему рассмотрению, только того смотреть і беречь накрепко, чтоб от того малоросійских городов жителем в зборе денежной казны и хлебных запасов на дачу тем охотным полкам не было тягости і болших убытков»⁴⁷. Отже, «під крилом» Московського царства Мазепа отримав змогу будувати українське регулярне військо «на власний розсуд», що неодмінно сприяло б зміцненню

геополітичних підвалин майбутньої української незалежної держави. Щоправда, він не скористався повною мірою цим дозволом.

У статті 12 йшлося про те, «Чтоб указали Великие Государи Их Царское Величество Новогородицкой город довольно ратными людми із женами населить, при которых бы ратных людех із малоросійских городов жители зело охотнее на слободе селитися і разселятися». У такий спосіб гетьман намагався залюднити південні рубежі України (сучасна Дніпропетровщина) українським населенням. На це він також отримав дозвіл: «Да хоча бы гетман, служба Их Царскому Величеству, радение свое показал, чтобы малоросійских городов жителей указное число тысячу семей поселить около того города і о том бы он розослал по городам листы свои, чтоб охочие люди шли туды на житье без опасения»⁴⁸.

У цих двох статтях неважко побачити, що гетьман творив підвалини своєї власної держави. По-перше, він добився дозволу на створення регулярної армії – невід'ємного атрибуту незалежної держави; по-друге, прагнув забезпечити геополітичний простір, необхідний для функціонування повноцінного суверенного державного організму.

Побудові геополітичної бази незалежної держави була підпорядкована і його політика щодо Правобережжя. На початку п'ятого розділу своєї монографії Т. Таїрова-Яковлева робить абсолютно правильну посилку: «Ставлення до Правобережжя і боротьба за нього були одними з ключових моментів політики Мазепи, як внутрішньої, так і зовнішньої. Не менш важливе це питання і для аналізу відносин Українського гетьманства з Російською імперією та причин конфлікту, що стався в 1708 році»⁴⁹.

При цьому петербурзька вчена справедливо зауважує, що питання про політику Івана Мазепи щодо Правобережної України залишається маловивченим. «Варто зауважити, що за минулі десятиліття вивчення цього питання практично не просунулося вперед»⁵⁰.

Утім, деякі зрушення все ж таки сталися. В першу чергу слід відзначити фрагмент передмови до частини II «Універсалів Івана Мазепи (1687 – 1709)» його упорядників – Івана Бутича і В'ячеслава Ринсевича. Так, історики-архівісти чітко зазначили: «До честі Мазепи він, так само, як і попередники, переймаючись національними інтересами (курсив мій. – О. Д.), наскільки було можливо, саботував всупереч Москві болісні для Гетьманщини норми договору (Вічного миру 1686 р. між Польщею і Московським царством. – О. Д.). Гетьман намагався поступово взяти під свій контроль правобережну смугу землі вздовж Дніпра, починаючи від Придніпровського Полісся та закінчуючи кордонами Запоріжжя»⁵¹.

І. Бутич і В. Ринсевич чітко зазначили, що повзуча експансія Мазепи на Правобережжя починається буквально з перших днів його гетьманства. Так, уже 17 вересня 1687 р. він видає універсал про «підтвердження дозволу київського митрополита Гедеона Святополка Четвертинського Київському Кирилівському Святотроїцькому монастирю зайняти Ржищевський монастир, з наданням йому села Ячники та давніх земель Ржищевського монастиря»⁵². До того ж в універсалі було зазначено, що ці землі належать до лівобережного Переяславського полку! Але ж, згідно зі статтею VII Вічного миру, землі на правому березі Дніпра між Стайками і Тясмином по лінії Ржищів – Терехтемирів – Канів – Мошни – Сокольне – Черкаси – Боровиця – Бужин – Воронків – Крилов – Чигирин перетворювалися на незаселену нейтральну смугу і аж ніяк не могли належати до Переяславського полку.

Далі вчені наводять цілу низку подібних універсалів і констатують, що на початку XVIII ст. відбувається тотальне освоєння Канівщини, про що промовисто свідчить універсал Мазепи від 10 грудня 1701 р. про підтвердження Переяславській єпископії наданих маєтностей (усього на 28 сіл, слобід і хуторів, що були вже тут засновані або відновлені)⁵³.

Наступний етап, на думку істориків-архівістів, розпочинається 1704 року, коли Мазепа на чолі 40-тисячного українського війська опинився на Правобережжі: «від «прихоплення» шматків придніпровської території, що мала залишатися незаселеною, до поширення території Гетьманщини далеко вглиб Правобережжя»⁵⁴.

«Загалом можна стверджувати, що до кінця свого правління Мазепа успішно

здійснював реколонізацію правобережних земель, завершивши її у 1707 р. реорганізацією козацьких полків Правобережжя, як полків єдиної Гетьманщини», – підбивають підсумки своїм дослідженням І. Бутич і В. Риневич⁵⁵.

Вагомий внесок у дослідження проблеми Правобережжя зробив В. Станіславський. У вступній частині до другого тому «Листів Івана Мазепи», яка, по суті, являє собою книгу в книзі (252 сторінки), є окремий підрозділ «Українсько-польське суперництво за правобережне Подніпров'я», в якому історик робить дуже важливі висновки й зауваження. «Вважаємо, що у прагненні повернути під свою владу правобережне Подніпров'я І. Мазепа став продовжувачем справи попередника на гетьманській посаді (І. Самойловича. – **О. Д.**). Він виступав проти поширення польської влади на ці землі, думав про можливість нової війни з Річчю Посполитою з метою поширення своєї влади на українські терени на захід від Дніпра. У будь-якому разі правобережні подніпровські землі мали надзвичайно важливе значення для *Української держави* (курсив мій. – **О. Д.**), – наголошує історик⁵⁶.

Ще один важливий висновок В. Станіславського полягає в тому, що від самого початку Північної війни 1700 – 1721 рр. Правобережне Подніпров'я було для Москви «другорядним, порівнюючи з її власними політичними цілями». Цей висновок учений зробив на основі аналізу інструкції, що її отримав російський дипломат Василь Посніков, котрий вирушав до Польщі, і яка датувалася груднем 1700 року. «Дипломат мав докласти зусиль для того, аби схилити Річ Посполиту до союзу з Російською державою проти Швеції. В обмін на допомогу польських і литовських військ цар був готовий віддати українські землі, які за «Вічним миром» залишалися незаселеними – від містечка Стайок до річки Тясмина... У випадку ж непоступливості сейму, В. Посніков був уповноважений іти і на подальші поступки: погодитися на заснування Річчю Посполитою на Правобережному Подніпров'ї своїх населених пунктів, у тому числі й «городових фортець», – описує зміст інструкції В. Станіславський. «Як бачимо, в ім'я своїх балтійських планів цар був готовий пожертвувати інтересами Війська Запорозького», – підкреслює історик⁵⁷.

Таким робом, у цих невеличких, проте дуже змістовних працях, що базуються на величезній кількості документальних матеріалів, – універсалах і листах Мазепи – окреслені основні моменти його політики щодо Правобережжя. Насамперед, їй була притаманна наступність: вихопивши булаву з рук Самойловича, Мазепа успадкував разом з нею й устремління свого попередника на правий берег Дніпра. І продовжив він українську експансію з перших днів перебування при владі. При цьому Іван Степанович постійно посилював тиск у цьому напрямі: від «тихої», «повзучої» експансії – до встановлення контролю над раніше незаселеними землями, і далі – до поширення Гетьманщини вглиб території, що належала Польщі. Українські історики встановили, що Правобережжя було з перших місяців Північної війни розмінною монетою Москви у торгах з Річчю Посполитою, тоді як Мазепа керувався національними інтересами свого народу і української держави.

На жаль, Т. Таїрова-Яковлева якось не помітила цих праць. У результаті у неї явно недостатньо відображена головна риса політики Мазепи щодо Правобережної України – постійна, з кожним роком наростаюча експансія. Дослідниця починає відстежувати політико-економічний натиск Мазепи з грудня 1706 року, коли він обдарував селами Яхни і Микитинці в Корсунському повіті компанійського полковника Танського⁵⁸. Насправді ж цей процес розпочався за кілька років до того.

Висвітлюючи дипломатичну, політичну і збройну боротьбу за Правобережжя, Тетяна Геннадіївна не робить ніякої різниці у підходах до цієї боротьби Мазепи й Петра І. Якщо український гетьман виборював свою рідну землю, то московський цар розглядав Правобережжя як приз для польського короля Августа II в нагороду за союзництво. В результаті, первинна правильна посилка дослідниці про те, що Правобережжя стало однією з причин конфлікту між Петром і Мазепою в 1708 році, не була підкріплена належними фактами й висновками і повисла у повітрі.

Оминаючи в своїй новій книзі державотворчі зусилля Мазепи, Т. Таїрова-Яковлева певною мірою заперечує саму себе. Так, у згаданій вище біографії гетьмана вона за-

значала: «Приписуючи Мазепі різноманітні фантастичні плани, історики залишають поза увагою реальний факт: насправді він просто будував свою Гетьманщину. Таку, яку він собі уявляв, будучи освіченою й передовою людиною свого часу: просвічену, економічно процвітаючу, без внутрішніх смут і конфліктів»⁵⁹.

Згідно з логікою петербурзької вченої та квітуча Гетьманщина мала стати невід'ємною складовою Російської імперії. Та є всі підстави думати, що Мазепа міркував дещо інакше. Він не міг не усвідомлювати, що в разі успіху його зусиль по об'єднанню всіх етнічних українських земель в єдине ціле, територія омріяної ним держави могла сягнути близько 400 тисяч квадратних кілометрів. За кількістю населення Україна на початку XVIII ст. не поступалася сусідам. Точні дані щодо українського населення маємо за 1719 рік. Тоді в Лівобережній Україні українців жило 1755,4 тис. чол., Правобережній — 2138 тис. чол.⁶⁰. Загальну кількість етнічних українців дослідник українського етносу XVIII – XX ст. В. О. Романцов визначав у майже 5740 тисяч. У той же час «Населення, розкидане по величезному простору Росії, становило наприкінці XVII століття всього лише 5,6 млн. чоловік», – пише доктор історичних наук, професор Євген Анісімов⁶¹. Щодо Польщі, то маємо дані на середину XVII століття: тоді населення країни становило 7 млн. чоловік⁶², з яких близько двох мільйонів були українці. А тепер додамо до цих чинників «економічний бум» України тих часів, який констатує Т. Таїрова-Яковлева⁶³. В результаті отримуємо картину самодостатнього державного організму, який за усіма геополітичними критеріями (територія, населення, економіка) мав усі підстави для повноцінного функціонування.

Хоча Мазепа й не знав категорій геополітики, він свідомо будував незалежну українську державу, активізуючи всі геополітичні чинники її існування. Зручніше за все робити це йому було «під крилом» Московського царства. Тому він і не думав ні про яке повстання: з часом, досягнувши могутності своєї країни, він зміг би говорити на рівних із потужними сусідами, позаяк розбудована ним Україна ставала би повноважним суб'єктом міжнародних відносин.

Стратегічний задум старого мудрого гетьмана краще за інших зрозумів галицький український політик і публіцист початку XX ст. В'ячеслав Будзинівський. «Він бунту не робив з двох причин. Перше тому, бо знав, що ще не сила України виграти бунт, а друге, що цар ще потребував козаків і тому свої «реформи» на Україні відкладав на пізніше. Мазепа старався використати сей час на се, аби скріпити сили України так, щоби в хвили, коли вже доконче треба буде зірвати з Москвою, Україна могла виграти справу. Тому то Мазепа насамперед очистив всю старшину козацьку від усяких москвофілів-зрадників. Мазепа кольонізував пустарі України, щоби край мав густіше населене, більше рук до плуга і більше рук до шаблі. Мазепа будував фортеці, ніби для царя, але властиво для себе. Він виливав гармати і збирав гроші, без котрих ніяка війна неможлива. Він старався придбати конечних для кожної держави обрзованих людей, тому засновував школи, та висилав багато досвідних молодців до заграничних шкіл», – писав В. Будзинівський⁶⁴.

Якби Т. Таїрова-Яковлева поглянула на предмет свого дослідження під таким кутом зору, ми мали би зовсім іншу книгу.

Чекаємо на нову книжку!

Досі ми вели розмову про вади монографії Т. Таїрової-Яковлевої. Так, у великому за обсягом, задумом і результатами дослідженні вади неминучі. Та хотілося би відзначити безумовні досягнення неординарного історика, її вагомий внесок у науку.

Найкращий розділ її твору це – «Реформи 1707 року». Він написаний просто блискуче, на одному подиху і дає вичерпну відповідь на запитання, чому Мазепа покинув Петра I і перейшов до шведів. Та тому, що реформи російського царя були несумісні з державотворчими задумами старого гетьмана. Тому, що Петро I порушував усі основоположні статті російсько-українських угод. Після обґрунтованих і переконливих аргументів п. Таїрової-Яковлевої це питання можна вважати закритим.

Прекрасно написаний і розділ «Іван Мазепа і «птенцы гнезда Петрова». У ньому,

зокрема, дослідниця розвінчує міф про заздрість Мазепи до Бориса Шереметєва, закладений ще Д. Бантиш-Каменським. Насправді, видатний російський полководець і український гетьман були в приятельських стосунках.

Дуже цікаві дані наведені щодо Меншикова. Розповідаючи про те, як 1700 року Петро I надав своєму улюбленцю повну монополію на всі піломатеріали для Москви, дослідниця дивується: «Цікаво, які заслуги поручика (тобто Меншикова. – **О. Д.**) Петро уже тоді вважав гідними такої щедрої нагороди?»⁶⁵.

Не як підказку, а радше як інформацію для роздумів, подаю пару фрагментів з книжки «Петр Великий» блискучого французького публіциста, вірменина за походженням (народився у Москві), Анрі Труайя. Отже:

«Однією з довірених осіб Петра був Олександр Меншиков, старий приятель-кондитер, який жодного разу в житті не відкрив книги, але, одягнений в уніформу Преображенського полку, мав приголомшливу поставу! Меншиков, виходець із dna суспільства, мав живий розум, надмірні амбіції, схильність до розкоші й сліпу відданість своєму благодійникові. Ходили чутки, що він був фаворитом Петра й що, полюбляючи жінок, цар не гидував при нагоді й своїм табором»⁶⁶. І ще: «Меншиков не відмовився від Марти (згодом – дружина Петра I – Катерина I. – **О. Д.**), поступившись нею Його Величності. Монарх і його фаворит полюбляли ділити жінок і потім порівнювати свої відчуття. У їхньому бродячому гінекеї фігурують багато постійних осіб»⁶⁷. Можливо, це були лише чутки й плітки. Але Мазепа їх чув. І робив висновки.

Дуже добре написаний і розділ «Хворий старий». Т. Таїрова-Яковлева переконливо довела, що в кінці життя І. Мазепа справді був хворою людиною. Може, це, серед інших причин, завадило йому реалізувати державотворчі задуми.

Як би там не було, монографія Т. Г. Таїрової-Яковлевої стала справжньою подією в історичному житті як Росії, так і України. Якби це було не так, то не стали би новоявлені «шукачі правди», такі собі полтавські «історики-публіцисти» Юрій Погода і Віктор Шестаков збирати весь бруд, написаний про Мазепу з пропагандистської подачі Петра I, і видавати книгу «Соборное мнение о Мазепе». «Можна сказати, це (видання рецензованої монографії Т. Таїрової-Яковлевої. – **О. Д.**) стало останньою точкою кипіння полтавських істориків Погоди й Шестакова, які вирішили дати слово авторитетам минулого», – захлинається в захопленні архіпатріотичний Інтернет-сайт під характерною назвою «Одна Родина»⁶⁸. Подивився і я зміст того творіння. І побачив, що полтавські ентузіасти не оминули жодного історико-літературного смітника у своїх пошуках. Зокрема, як козирний туз, висмикнули зі своєї крапленої колоди відповідне творіння Феофана Прокоповича. А знали ж вони, не могли не знати! – що той холуй Петра I писав за кілька років до того про Мазепу, як він плазував перед гетьманом!

Що ж, тим більше ми будемо чекати на нові книжки п. Таїрової-Яковлевої. Творчої вам наснаги, Тетяно Геннадіївно!

* * *

Насамкінець кілька слів про головну концепцію Т. Таїрової-Яковлевої. Петербурзька вчена у намаганні «об'єктивно» оцінювати дії Мазепи визнає, що «зраді» Мазепи передували численні зради України Росією. При цьому точку відліку розподілу України між Московією і Польщею вона визначає 1667 роком, коли було укладено Андрусівське перемир'я⁶⁹. Та в даному випадку дослідниця забуває про початок цього процесу – Віленське перемир'я 1656 року. Пояснюючи свою позицію щодо України та українців, царські послани тоді переконували польських мирових уповноважених у такий спосіб: «Козаків самі в послуху не вдержите, а тоді буде і нам і вам тяжче... Ці люди (козаки), як дикі звірі: треба їх наперед обласкати, а потім уживати. Коли вони зрозуміють, що ви їх хочете мати, не будуть ані вашими, ані нашими» (цитуються за працею В'ячеслава Липинського «Україна на переломі»)⁷⁰.

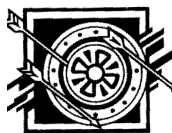
Таким чином, роблячи деякі поступки сучасним українським прихильникам гетьмана Мазепи, російська вчена намагається під виглядом об'єктивності довести свою головну тезу про плідність співпраці українців і росіян у побудові Російської

імперії. Що ж, прийом не новий: «обласкати» непокірних хохлів перед «ужитком». Проте Іван Мазепа будував аж ніяк не Російську імперію, а незалежну Українську державу. І мислив він її як суб'єкт міжнародних відносин, потуга якого спиралася би на найважливіші геополітичні фактори.

1. Обсуждение монографии Т. Г. Таировой-Яковлевой «Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». Москва: Центрполиграф, 2011. 525 с. // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – СПб. – 2011. – № 2 (10). Июль–Декабрь. – С.121.
2. Див.: Кентржинський Б. Мазепа. К.: Темпора, 2013. – С.112, 111.
3. Каманин И. Мазепа и его «прекрасная Елена». Киевская старина. – 1886. – Ноябрь. – С.526.
4. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К.: Кліо, 2013. – С.6.
5. Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. М.: Молодая гвардия, 2007. – С.124 – 144.
6. Шевчук В. Просвічений володар. К.: Либідь, 2006. – С.171 – 194.
7. Каллімах Філіпп (Buonacorsi Callimaco; 1437 – 1496) – італійський дипломат і публіцист. У результаті змови проти папи Павла II змушений був бігти в Польщу, де користувався прихильністю королів Казимира і Яна Альберта, але викликав ненависть дворянства, що обвинувачувало його у підбурюванні королів до абсолютизму.
8. Брюкнер А. Славянские народы (Польша) / Всемирная история. Т.3. – Ч.I. – СПб, 1911. – С.414.
9. Poland. (2012). *Encyclopædia Britannica. Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite*. Chicago: Encyclopædia Britannica.
10. Павленко С. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «предательства». – М.: Издательство Центрполиграф, 2011. – 525 с. // Сіверянський літопис. – 2011. – №3. – С.114 – 120.
11. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К.: Кліо, 2013. – С.5, 295.
12. Окиншевич Л. Значне військове товариство в Україні – Гетьманщині XVII–XVIII ст. // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. – Т. 157. – Мюнхен, «Заграва», 1948. – С.179; Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини. К., 2008. – С.250.
13. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К.: Кліо, 2013. – С.286.
14. Бантыш-Каменский Д. История Малой России со времен присоединения оной к Российскому государству. Часть четвертая. М.: Типография Семена Селивановского, 1822. – С172 – 174; 9 – 10.
15. Бантыш-Каменский Д. Жизнь Мазепы. М.: В Типографии Августа Семена, 1834. – С.70.
16. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К.: Кліо, 2013. – С.287.
17. Там само.
18. Там само. – С.286.
19. Кривошея В. В. – Вказана праця. – С.265.
20. Див.: Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В. Неурядова старшина Гетьманщини. К.: «Стилос», 2009. – 432 с.
21. Кентржинський Богдан. – Вказана праця. – С.305.
22. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К.: Кліо, 2013. – С.283.
23. Крман Даніел. Подорожній щоденник. К.: Просвіта; Вид-во ім. Олени Теліги, 1999. – С.37.
24. *Diarium aus der Schwedisch. Arme in Severien, 1708*. – Uppsala universitetsbibliotek. – Handskriftsenheten, 55. – Palmskiöldiske Samlingen af Handskrefne och Tryckte Handlingar. – Pärn 55. – Dokument 34. – S. 221, i tysk. – Uppsala, Sverige.

25. Кентржинський Б. – Вказана праця. – С.286.
26. Там само.
27. Єнсен Альфред. Мазепа. Історичні картини. К.: Український письменник, 1992. – С.120.
28. Лист Жана Балюза про Мазепу / Іван Мазепа. К.: Веселка, 1992. – С.77.
29. Красиков В. А. Неизвестная война Петра Великого. СПб.: Нева, 2005. – С.180.
30. Secret memorial för Kongl. Maj-ts fullmäktige Sändningebud till Tzaaren och Storfursten i Russland. Uppsala universitetsbibliotek, Handskriftsenheten, 438. – Nordiska Samlingen (Nordin), pärm 438. – Dokument 13-a. – S.139. – Uppsala, Sverige.
31. Детальніше див.: Дубина О. Геополітичні підвалини утворення шведсько-українського союзу в середині XVII ст. // Сіверянський літопис. 2012. – №5 – 6. – С.96 – 115.
32. Gerner Kristian. Ukraine and Sweden: constructing a shared history// Іван Мазепа і його доба. Історія, культура, національна пам'ять. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2008. – С.44 – 45.
33. Кентржинський Богдан. – Вказана праця. – С.12.
34. Шевчук В. Вказана праця. – С.148 – 149.
35. Павленко С. Угоди І. Мазепи зі С. Лещинським та Карлом XII: до питання творення історичних фальсифікацій // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха. Зб. наук. праць. НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2008. – С.179.
36. Лист І. Мазепи стародубському полковнику Іванові Скоропадському про причини переходу до шведського короля // Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С. О. Павленко. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – Док. №288. – С.249.
37. Артамонов В. А. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. и Мазепа / Артамонов В. А., Кочегаров К. А., Курукин И. В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 г. СПб.: Институт Российской истории, 2008. – С.95.
38. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К.: Кліо, 2013. – С.288.
39. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. Авгсбург: Накладом Товариства Прихильників УВАН, 1948. – С.11 – 12.
40. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К.: Кліо, 2013. – С.6.
41. Чухліб Т. В. Таїрова-Яковлева Т. Г. Іван Мазепа й Російська імперія. Історія «зради». – Москва: Центрполиграф, 2011. – 525 с. // Український історичний журнал. – 2011. – №5. – С.194.
42. Листи Івана Мазепи. Т.1. 1687 – 1691. Упорядник та автор передмови В'ячеслав Станіславський. К.: 2002. – С.445 – 448.
43. Листи Івана Мазепи. Т.2. 1691 – 1700. Упорядник та автор передмови В'ячеслав Станіславський. К.: 2010. – С.701.
44. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – М.: Издательство Центрполиграф, 2011. – С.11.
45. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К.: Кліо, 2013. – С.6.
46. Там само. – С.198.
47. Там само. – С.379.
48. Там само.
49. Там само. – С.117.
50. Там само.
51. Універсали Івана Мазепи (1687 – 1709). Ч.ІІ. – Київ – Львів, 2006. – С.36.
52. Там само. – Док. №11. – С.56.
53. Там само. – С.37 – 38; Док. №247. – С.284 – 287.
54. Там само. – С.39.
55. Там само. – С.40.

56. Листи Івана Мазепи. Т.2. 1691 – 1700. Упорядник та автор передмови В'ячеслав Станіславський. К.: 2010. – С.123.
57. Там само. – С.136.
58. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К.: Кліо, 2013. – С.139.
59. Таїрова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С.128 – 129.
60. Романцов В. О. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII–XX століття). – К., 1998. – С.. – С.43.
61. Анисимов Е. В. Императорская Россия. – СПб, 2008. – С.10.
62. Poland. (2012). Encyclopædia Britannica. Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite. Chicago: Encyclopædia Britannica.
63. Таїрова-Яковлева. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К.: Кліо, 2013. – С.172.
64. Будзиновський В. Гетьман Мазепа. Jersey City: З друкарні «Свобода», 1909. – С.54 – 55.
65. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К.: Кліо, 2013. – С.213.
66. Труайя Анри. Петр Великий. М.: ЭКСМО, 2006. – С.89.
67. Там само. – С.189.
68. <http://odnarodyna.com.ua/content/strup-i-stud-tvoy-malaya-rossie-izmena-mazepina>
69. Таїрова-Яковлева Т. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради». – К.: Кліо, 2013. – С.118.
70. Липинський В. Україна на переломі. 1657 – 1659. Відень: 1920. – С.40.

СЛІДАМИ НАШИХ ПУБЛІКАЦІЙ

УДК 94 (744)

Григорій Поперека

БІЛІ ПЛЯМИ ЗИМИ 1708 – 1709 рр.

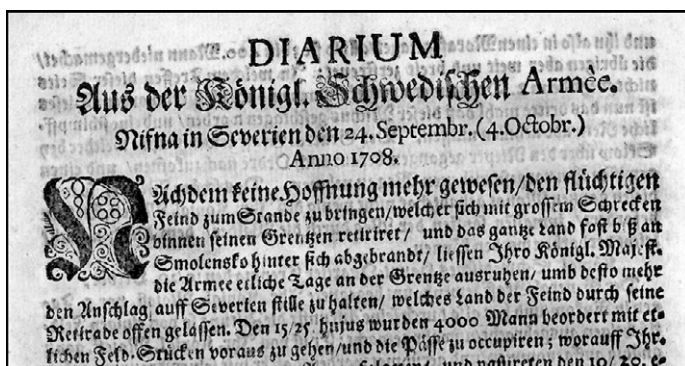
У статті аналізується хід бойових дій на Сумщині під час Північної війни в кінці 1708 року. Зокрема, уточнюються дати окремих боїв, а також назви деяких населених пунктів. Розглянуто різницю в описанні та оцінці тих чи інших подій у шведських і російських джерелах.

Ключові слова: Північна війна, Мазена, шведи

На одній з околиць Іваниці, села в Недригайлівському районі на Сумщині, є гора Батюжка. Існує легенда, за якою гору прозвали Батюжкою тому, що нею українські козаки, які воювали на боці Росії під час Північної війни 1700 – 1721 рр., гнали шведських вояків батогами. Щороку весняна вода вимиває з гори шар глею, а трапляється, що і людські кістки. Кажуть, що то останки шведів, які в ті далекі роки втікали цією дорогою. Можливо, і так... Ті часи давно вкрились віковим пилом історії, і знайти істину про події далекої минувшини навряд чи вдасться. Із історичних джерел теж віє вітерцем, м'яко кажучи, легкої неправди. Кожна воююча сторона, як шведи, так і росіяни здебільшого нотувала свої перемоги, і питання, хто кого і коли побив, потребує ретельнішого вивчення. Залишимо це науковцям-історикам, а ми спробуємо проаналізувати тільки те, що лежить на поверхні.

У кінці осені 1708 року шведський король Карл XII невпинно вів своє військо до своєї найбільшої поразки, до Полтави. Від спаленого росіянами Батурина шведська армія посунулася у напрямку Гадяча. Наближались холоди, і військо потрібно було готувати до зимівлі. Гетьман Іван Мазена запропонував Карлу XII розташувати зимову штаб-квартиру в місті Ромни. Король погодився, і головний квартирмейстер шведів, генерал від інфантерії Аксель Гілленкрот отримав завдання розквартирувати армію в роменській окорузі. В пошуках харчів та житла шведи стали нищпорити по навколишніх селах.

Розташовані майже на лінії кордону Гетьманщини й Слобожанщини, яку шведи вважали ворожою територією, козацькі слободи Деркачівка, Терни та Вільшана стали головними місцями «зачистки» території супротивника від можливої загрози. «Грицько сотник роменський с Шведами

Фрагмент сторінки з щоденника невідомого каролінця

© Поперека Григорій Іванович – краєзнавець (сміт Недригайлів Сумської області).

непрестанно набеги чинили и города разоряли, а именно местечко Смелое Печерского монастыря, и город Недригайлов и два села сумского полку разорили», – писав князь Дмитро Голіцин про події тих часів.

2010 року в журналі «Сіверянський літопис» був опублікований досі не відомий щоденник вояка шведської армії. Вчені припускають, що знайдені нотатки найвірогідніше написані кимось із найманців одного із шести німецьких драгунських полків, що брали участь у поході Карла XII. Є в цих документах і декілька рядків про бойові дії шведів на території нашого району.

Зокрема, в щоденнику є такий запис: «... надійшли відомості, що ворог розташувався у селі Ольсефа (Вільшана) 2 милі вздовж руського кордону. Було наказано направити туди полковника Дюкера з 1000 кіннотників і 1/11 грудня звідти вигнали не одного ворога, а також 50 чоловік посічено під час втечі, а село спалено»¹.

Хочеться відразу привернути увагу до дат, оскільки багато плутанини в опису тих подій закралось саме через різницю в календарях. У щоденнику через дріб вказано дві дати: перша – за шведським (юліанським) календарем, який на один день випереджав російський (юліанський), а друга дата – вже за новим європейським (григоріанським). Отже, коли роменський ієромонх Йосаф 30 листопада зробив запис («Року 1708 Шведы конные и пешие всю слободу Ольшану разогнали, а казаки батал чинили з Шведами до самого Городища, и пощады не було од Шведов никому»), то за шведським календарем був перший день зими, а на григоріанському календарі було вже 11 грудня 1708 року.

Легенда про те, що під час російсько-шведської війни 1708 року недригайлівська фортеця встояла під натиском шведів, розповсюджена і донині. Розповідають, нібито російський самодержець Петро I, довідавшись про те, що містечко Дригайлів витримало штурм шведів, мовив: «Да какой же это Дригайлів, коли не дрогнул». Слово царя – закон, отож відтоді й став Дригайлів Недригайловом. Так розповідає легенда, а як же було насправді?

Карта бойових дій шведської армії у листопаді – грудні 1708 р.

У щоденнику щодо Недригайлова занотовано:

«При поверненні він (Дюкер) здійснив наступ на руське місто Дригайлів, розташоване за одну милю звідси, яке він розпорядився підпалити, й увійшов туди

2(12) грудня; в той же час він втратив не більше одного чоловіка»². Отже, виходить, що біля Недригайлова шведи були 1 – 2 грудня за своїм, або 11 – 12 грудня за григоріанським календарем.

Відомо, що до Лебедина, де на той час була штаб-квартира Петра I, недригайлівця-ми був відряджений гінець – священик Олександровський. Скоріше за все він відбув у ніч з 11 на 12 грудня за григоріанським календарем. Відомо і те, що цар розпорядився, щоб 15 грудня до вечора загін донських козаків під керівництвом капітан-поручика Ушакова став біля Недригайлова. Як бачимо, у царя був час на роздуми з 12 до 15 грудня. Тут можливі такі варіанти: або поява недригайлівського гінця сполохала царську свиту наближенням шведів, і Петро наклав п'ятами з Лебедина до Сум, або він уже перебував у Сумах, де саме оглядав місцеві укріплення, і вже звідти видав наказ Ушакову. Маючи штаб-квартиру в Лебедині, Петро I неодноразово залишав це місто. 13 грудня 1708 р. він приїжджав до Сум, щоб перевірити, як виконується його наказ про відбудову тут фортеці³.

Останній запис щоденника невідомого каролінця датований 5/15 грудня, тобто тим днем, коли б на вечір до Недригайлова мала прийти допомога:

«Вчора генерал-майор Крузе напав на 1500 донських козаків, які зі своїм командиром Фроловичем перебували в селі Городки, за чотири милі звідси, частину з них перебив, а решту загнав в одне болото, куди вони кинулися тікати пішки. Він здобув 1100 осідланих коней, 6 знамен і багато зброї. Знамена і 10 полонених були сьогодні доставлені сюди і представлені Його Королівській Величності»⁴. Як свідчить цей запис, командир Фролович (напевно, Фрол Висковатий) бився зі шведами не в Недригайлові, а в Городищі. А ось рядки із опису села Городища відомим літописцем Філаретом (Д. Г. Гумілевським): **«Предание говорит, что здесь стояла русская батарея, во время кампании Петра I с Карлом XII, – счастливо работавшая ядрами и пулями против шведов; в недавнее время находили здесь конские военные уборы, мундштуки, подковы, – пушечные ядра и прочее. Эта крепость и теперь называется городком, откуда и название слободки Городища».** Як бачимо, інша сторона теж доволі вдало воювала.

Дорога з Городища звивається вгору по Батюжці. На піденний захід, на Ромни, сунулися по ній шведські вояки. Невідомо, чи поверталися вони тоді зі здобутками на свої зимові квартири, чи втікали від «летючого» загону капітан-поручика Ушакова, який чомусь завжди запізнавався з допомогою. Відомо, що раніше не встиг Ушаков допомогти тернівцям, про що 12 грудня доповідав Петру I: **«Писал до милости твоей прежде всего, что неприятель за нашим подъездом был до Тернова, и оный пришед то местечко выжег... И я посылал того числа сильную партию на сикурсе к тому местечку, и неприятеля в том местечку малым, что не застали и гнали за ним, а догнать не могли».**

Не довго перебували шведи на Сумщині. Карлу XII не сподобались провінційні Ромни, і він скерував своє військо в напрямку Гадяча, де, на його думку, були кращі умови для зимівлі. Вся армія виступила 17 грудня 1708 року. «Війська російського генерала Аларга штурмом оволоділи Ромном, – писав про події наступного дня літописець. – Будучи роз'ярені до божевілля, руйнували місто і рубали свою невинну братію роменців, палили їх будинки, забрали всю худобу, а те, що не змогли, знищили і привели до пустки»⁵.

Багато загадок – білих плям історії залишила та війна. Зокрема, в знайденому щоденнику є такий запис: **«28 листопада (8 грудня) полковник Таубе з 360 драгунами підійшов до села Горнетті (?), де він досить вдало оточив 2500 руських, в результаті чого більша частина була побита і спалена. Ті, хто прибув з дороги, повтікали пішки в болото, де їх не можна було переслідувати. А шведи, крім решти здобичі, привели з собою 900 осідланих коней і мали не більше 6 вбитих та поранених. Того ж дня майор Фройденфельт у найближчому селі вигнав партію ворога з 200 кіннотників»⁶.**

Це описано події, що передували нападу Дюкера на Вільшану, а значить, відбувались десь поряд. По даті описане майже збігається з розоренням шведами Тернів (за іншими даними, Терни були спалені 9 грудня). А відомий чернігівський дослідник С. Павленко, цитуючи щоденник шведського воєнного історика, камергера

Карла XII, – Адлерфельда, наводить іншу дату – 10 грудня. «10 грудня полковник Функ с 500 кавалеристами був відряджений, щоб покарати й привести до тями селян, які збиралися у загін в різних місцях. Функ перебив понад тисячу людей в маленькому містечку Тереї (Терейській слободі) й спалив це містечко, спалив також і Дригалів (Недригайлів). Він спопелив також кілька ворожих козачих сіл та наказав перебити всіх, хто зустрічався, щоби вселити жах»⁷.

Напевне, іноземець так сприйняв на слух невідому йому назву, і Тернетті стало Горнетті. Можливо, це питання, і питання, що то було за невідоме село, з якого шведський загін майора Фройденфельга вигнав 200 кіннотників, залишаються поки що відкритими. Можливо, тим невідомим селом і була Деркачівська слобода, бо відомо, що вже за день-другий після описаних подій деркачівські козаки були серед захисників Недригайлівської фортеці.

Варто зазначити, що полковнику Функу, базуючись, зокрема, і на його власних розповідях, приписують декілька кривавих подвигів. Ми вже бачили, як Адлерфельд стверджував, що полковник спалив Недригайлів. Утім, історичні джерела переконливо свідчать, що шведам так і не вдалося захопити Недригайлів. Сергій Павленко пояснює невідповідність тверджень шведських джерел реальним подіям і фактам тим, що шведські офіцери свої явні невдачі на «ворожій території», що належала в той час Московії, «прикривали відверто брехливими рапортами, сподіваючись, що їх ніхто не перевірить»⁸.

Слід відзначити ще один важливий момент воєнних дій того періоду. На момент наступу шведів основні сили Сумського полку перебували поблизу Гадяча, обороняючи південні кордони від можливого вторгнення татар. Краща частина козаків у складі тисячного загону полковника Г. Квітки воювала в Персії, а сам полк у квітні 1708 року був добряче пошматований повсталими «булавінцями» в бою під Валуйками. Тож за зброю брались ветерани – старі козаки, які ще могли тримати в руках шаблі, та молодь, котра гарячково рвалась до бою. На захист своїх містечок стали навіть жінки та діти, проте протистояти добре вимуштрованим найманцям шведської армії було важко навіть за фортечними мурами.

Поросли бур'янами та віковим лісом місця давніх битв. Ще в середині минулого століття на окраїні Іваниці можна було розпізнати козацькі кургани та декілька шведських могил. Нині все це розорано потужними тракторами – «залізними конями» радянської доби. Скільки всього втрачено для науки, тепер можливо тільки здогадуватись.

1. Щоденник бойових дій шведської королівської армії на Сіверщині 1708 року // Сіверянський літопис. – 2010. – №6. – С.164.

2. Там само.

3. Сапухіна Л. П. Історія Сумських козацького та гусарського полків – Суми: «Рідний край», 2005. – С.15.

4. Щоденник бойових дій... – С.164 – 165.

5. Сахно Ф. І. Історія Смілого. – К.: «Варта». – 2004. – С.139.

6. Щоденник бойових дій... – С.164.

7. Павленко С. Восстание мазепинцев: мифы и реалии. – Чернигов: Русь, 2007. – С.38.

8. Там само. – С.40 – 41.

В статье анализируется ход боевых действий на Сумщине во время Северной войны в конце 1708 года. В частности, уточняются даты отдельных боев, а также названия некоторых населенных пунктов. Рассмотрены различия в описании и оценке тех, или иных событий в шведских и российских источниках.

This article analyzes the combats in Sumy region during the Northern War in late 1708. In particular, it specifies the dates of combats, as well as the names of some localities. The article also considers the difference in the description and evaluation of various events in the Swedish and Russian sources.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Ірина Чугаєва

●

ХІІ МІЖНАРОДНА СТУДЕНТСЬКА НАУКОВА АРХЕОЛОГІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «СЕРЕДНЬОВІЧНІ СТАРОЖИТНОСТІ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ»

12–14 квітня 2013 р. в Інституті історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка відбулася ХІІ Міжнародна студентська наукова археологічна конференція «Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи», яка вже стала науковою традицією. Її організаторами в черговий раз виступили Інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського і Центр археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, а також Інститут археології НАН України.

Це – чи не єдина Міжнародна студентська археологічна конференція такого масштабу на пострадянському просторі. Членами її оргкомітету є не лише викладачі та науковці Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка (голова оргкомітету – к.і.н., доцент Володимир Петрович Коваленко), але й студенти зазначеного університету. За 12 років у конференції взяло участь більше тисячі учасників, деякі з них уже стали не лише її випускниками, але й кандидатами історичних наук.

Цього року в студентській науковій археологічній конференції взяли участь більше 80 учасників – це студенти, магістранти та аспіранти, а також учні загальноосвітніх шкіл. З них 17 – є студентами Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка, 27 студентів та аспірантів представляли вищі навчальні заклади та академічні установи України – Національний університет «Києво-Могилянська академія», Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Маріупольський державний університет, Національний університет «Львівська Політехніка», Інститут археології НАН України, Інститут народознавства НАН України, 11 учасників були представниками Білорусі з Інституту історії НАН Білорусі, Білоруського державного університету, Гомельського державного університету імені Ф. Скорини та Могильовського державного університету імені А. А. Кулешова, 35 – з російських вищих навчальних закладів та наукових установ: Інституту археології РАН, Санкт-Петербурзького державного університету, Білгородського державного національного дослідницького університету, Брянського державного університету імені академіка І. Г. Петровського, Брянського філіалу НОУ ВПО Мос-

---

© Чугаєва Ірина Костянтинівна – кандидат історичних наук, асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

ковський психолого-соціальний університет, Воронежського державного університету і Тульського державного педагогічного університету імені Л. М. Толстого, один доповідач – з Йоркського університету (Великобританія) та один – з Познанського університету імені А. Міцкевича (Польща). До початку роботи конференції було видано черговий збірник її матеріалів – «Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи».

На відкритті пленарного засідання конференції 12 квітня 2013 р. з вітальним словом виступили перший проректор, проректор з науково-педагогічної роботи Чернігівського національного університету імені Т. Г. Шевченка професор В. О. Дятлов, директор Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного університету імені Т. Г. Шевченка О. Б. Коваленко, доцент, завідувач кафедри соціокультурного сервісу, географії й туризму Тульського державного педагогічного університету імені Л. М. Толстого С. М. Маркова, виконавчий директор спільного з Інститутом археології РАН науково-освітнього центру комплексного вивчення Середнього Подесення в НДІ фундаментальних і прикладних досліджень Брянського державного університету імені академіка І. Г. Петровського, професор Російської Академії природознавства А. А. Чубур, голова оргкомітету конференції, директор Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя Чернігівського національного університету імені Т. Г. Шевченка, доцент В. П. Коваленко та директор Чернігівського обласного історичного музею імені В. В. Тарновського С. Л. Лаєвський.

На пленарному засіданні свої наукові розвідки презентували 4 учасники із Білорусі та України – це Олександр Меркуль (Гомель) з доповіддю «Этнокультурное развитие междуречья Днепра и Десны в X–XIII вв. (к вопросу о христианизации Черниговской земли)», Кирило Капустін (Київ) зі статтею «Кераміка післямонгольського часу з Городська (за матеріалами розкопок 1946–1958 рр.)», Тетяна Полочанська (Чернігів) з доповіддю «До питання про ступінь христианізації населення міських та сільських поселень Чернігово-Сіверської землі» та Маргарита Гарига (Чернігів) зі статтею «Аналіз черепа з «Поховання нареченої» в руїнах Церкви Живоначальної Трійці в Батурині (описові ознаки)».

Після пленарного засідання учасники конференції відвідали Чернігівський обласний історичний музей, де презентувалися археологічні роботи Батуринської (керівник – старший науковий співробітник ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка Ю. М. Ситий), Любецької (керівник археологічної експедиції – к.і.н., доцент кафедри історії та археології України ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка О. М. Веремейчик), Новгород-Сіверської (співкерівник робіт – к.і.н., доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя І. С. Кедун), Виповзівської (керівник – к.і.н., старший викладач кафедри історії та археології України ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка В. М. Скороход) археологічних експедицій. Відбулося відкриття виставки нових археологічних матеріалів з Чернігівщини.

13 квітня 2013 р. були проведені засідання трьох секцій. Перша – «Старожитності Центрально-Східної Європи I тисячоліття» (керівник секції – старший науковий співробітник Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя імені Д. Я. Самоквасова ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка О. В. Терещенко), до якої була включена 21 доповідь, друга – «Проблеми розвитку середньовічного суспільства та археологічні старожитності IX–XIII ст. Центрально-Східної Європи» (керівник – к.і.н., старший викладач кафедри історії та археології України ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка В. М. Скороход), що налічувала 31 доповідь (вона традиційно найбільша), та третя – «Старожитності XIV–XVIII ст. Центрально-Східної Європи» (керівник – заступник директора Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя імені Д. Я. Самоквасова ЧНПУ імені Т. Г. Шевченка Ю. М. Ситий) з 24 доповідями. Усі три секції працювали паралельно. Доповіді були присвячені не лише археологічним матеріалам, але й історії, історіографії, джерелознавству; розглядалися проблеми етнології, нумізматики й антропології епохи середньовіччя. Після секційних засідань було підбито підсумки роботи конференції, де відзначено іменними грамотами та сувенірами найкращі доповіді на кожній секції.

Завершилися роботи конференції 14 квітня 2013 р., для її учасників була організована екскурсія по місту Чернігову.

Наступного року XIII Міжнародна студентська наукова археологічна конференція «Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи» відбудеться 11–13 квітня 2014 р. Усі учасники конференції отримали запрошення до участі в ній.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Журнал.
Коректор О.В. Василенко.

Підписано до друку 4.09.2013. Формат 70х108 1/16
Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.
Ум. друк. арк. 8,25. Обл.-вид. арк.11,55. Тираж 800 прим. Зам. № 045

Віддруковано ФОП Лозовий В.М.
14027, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року
Тел.: (0462)972-661